

DEO DRUGI

FEUDALNO DRUŠTVENO UREĐENJE
SREDNJI VEK

GLAVA ČETVRTA

RANO FEUDALNO DOBA

I

VIZANTIJA U DOBA JUSTINIJANA

1. JUSTINIJANOVA VOJSKA

Istočno Rimsko Carstvo ili Vizantija, kako se češće naziva, nije bila pošteđena varvarskih najezdi. Vizigoti, otkako su prešli Dunav (376) pa sve do njihovog konačnog odlaska u Italiju (410), pustošili su Balkansko Poluostvoro čas kao *federati* (saveznici) u rimskoj vojnoj službi, čas kao otvoreni neprijatelji. Tri decenije kasnije Huni pod Bledom i Atilom prelaze Dunav, pustoše Balkan do Carigrada i Termopila (441 — 46) i osvajaju mnoge rimske gradove među kojima Beograd (Singidunum) i Niš (Nais). Nemoćno Carstvo se od njihovog besa brani ponižavajućim dankom, a oslobađa ih se tek posle Atiline smrti (453). Uskoro zatim sa Ostrogotima nailazi preko Dunava nova napast koje će se Vizantija rešiti tek odlaskom Teodorih Velikog u Italiju (488) gde je oborio Odoakarovu državu. Vizantija je mnogo trpela od ovih provala, ali odlaskom poslednjih organizovanih Germana nastupa za nju dragocen predah baš u trenutku kada je Zapadno Rimsko Carstvo nestalo u germanskoj poplavi.

Varvari su opustošili Balkansko Poluostrvo ali su mnogo prostranije i bogatije vizantiske pokrajine u Aziji i Africi

ostale gotovo netaknute. Varvari u Vizantiji nisu nikad vodili glavnu reč. Na Zapadu su germanski federati bili u to vreme jedina značajnija vojna sila. Na Istoku oni nikad nisu postali gospodari situacije. Lav I (457—474) je ojačao nacionalnu vojsku u odnosu na Germane i, kao protivtežu njima, uzeo u svoju vojnu službu ratoborne Isavrijance, divlje gorštacke južne Male Azije. Isavrijanac Zenon (474—491) ga je čak nasleđio na prestolu. Anastasije I (491—518) je svojom bezobzirnom ali efikasnom fiskalnom politikom stvorio bolje uslove za izdržavanje vojske. Ali se samo ovim ne bi mogla objasniti činjenica da je istočna polovina Rimskog Carstva nadživela zapadnu za čitavih deset vekova. Dugovečnosti Vizantije je vrlo mnogo doprineo vanredan geografski položaj Carigrada. Smešten između Mramornog Mora, Bosfora i Zlatnog Roga, mogao se napasti suvim samo sa zapada. A sa te strane štatile su ga trostruke moćne zidine sa 118 jakih kula i dubokim rovom. Bližu njegovu okolinu osiguravao je Dugi zid koji je Anastasije I podigao od Selebrije (Silivri) na Mramornom Moru do Derkona na Crnom Moru. Moreuzi Bosfor i Dardaneli veoma su ograničavali mogućnost napada s mora. Mramorno More i moreuzi mogli su se braniti i kontrolisati srednjom flotom, a njihovim držanjem kontrolisao se saobraćaj između Evrope i Azije na najvažnijem pravcu. Mnogi su se trgovinski putevi slivali u Carigrad. Roba i novac su u toj najjačoj tvrđavi Srednjeg veka nalazili sigurno utočište. Carigrad je bio najvažniji trgovinski centar onog vremena i zbog toga što je vojnički bio siguran. Konstantin Veliki je genijalno uočio položaj Vizantiona kada je rešio da od njega stvori novi Rim¹).

Vizantija je pravno i faktički naslednik Rimske Imperije, upravo to je Rimska Imperija koja nastavlja svoj život na jednom delu ranije teritorije. Vizantinci su sebe nazivali Rimljanima. Ali Vizantija nije mogla da sačuva rimsku ratnu veštinu. Nje je nestalo, videli smo, još pre Teodosijeve podele (395). Vizantiske vojske koje će za vlade Justinijana I (527—565) nastojati da vaskrsnu raniju Rimsku Imperiju, bile su nešto sasvim drugo. Ipak se do kraja Justinijanove vladavine oseća neki kontinuitet između stare rimske vojske i trupa

¹ Dok je stari Rim padao više puta u ruke varvara — samo u toku Gotskog rata od 536 do 552 je pet puta promenio gospodara — Carigrad je prkosio mnogim naletima. Oba puta kada je pao u strane ruke, postao je i središte tuđe vlasti: godine 1204 Latinskog, a 1453 Osmanlijskog Carstva.

koje su je zamenile na istočnoj polovini Carstva. Zbog toga se Justinijanovo doba odvađa od poznije vizantiske vojne istorije.

Prastari princip da je svaki slobodan Rimljanin vojni obveznik nije ničim formalno ukinut ali se odavno nije primenjivao. Gradsko stanovništvo je bilo stvarno oslobođeno vojne dužnosti. Od građana se tražilo samo da pomognu garnizon u odbrani gradskih zidina. Nisu služili vojsku ni slobodni zemljoposednici. Rekrutovani su samo koloni vezani za zemlju. Prema Teodosijevom i Justinijanovom zakonu veleposednici su bili dužni da stave na raspolaganje izvestan broj svojih mlađih kolona. Ali se to retko sprovodilo. Veleposednici nisu rado davali svoju radnu snagu. Samo je granično stanovništvo češće pozivano pod oružje. Tako se vizantiska vojska u doba Justinijana morala pretežno regrutovati najamnicima plaćenim zlatom. U to vreme na varvarizovanom zapadu zlata je nestajalo, ali se na istoku zadržalo u opticaju.

Među Justinijanovim vojnicima treba razlikovati domaće i strane. Prvi nose tradicionalno ime *vojnika* (*militēs, stratiotai*) ili se nazivaju prosto *Rimljanima*; druge, nazvane *federati*, čine varvari svih rasa — Germani, Huni, Jermeni, Isavrijanci, Sloveni, Arabljani, Mavri. I u klasičnoj rimskoj vojsci je bilo federata ali je svaka narodnost služila Rim na svoj način, u svom jednorodnom nacionalnom okviru, pod sopstvenim vođom. Vizantiski federati su naprotiv regularne jedinice formirane od varvara raznog porekla pod komandantima koje je odredio car. Ali je i Vizantija uzimala u vojnu službu pojedine jednorodne varvarske grupe kao celine pod nacionalnim vođama, koje su takođe nazivane *saveznicima*. Jezgro vojske činili su privatni vojnici vojskovođa i visokih komandanata, nazvani *hipaspisti* — kao ranija makedonska srednja pešadija ili još ranije štitonoše grčkih hoplita, ili (latinski) *bučelari* (*buccellarii* po reči *buccella* što otprilike znači vojnički tajin). Bogati Velizar imao je, kažu, 7.000 takvih svojih vojnika, ali toliki broj, ukoliko je tačan, mogao je biti samo izuzetak. Među hipaspistima bio je veliki procenat Gota i Huna, ali treba pretpostaviti da je bilo i domaćih ratnika. To je bila elita vojske. Bliže vojskovođi bili su *dorifori* — u jednom telu štab, ađutanti, ordonansi i lična straža. Granične trupe (*limitanei*) sačuvale su svoj raniji karakter granične milicije srasle sa zemljom.

Operativnu vojsku sačinjavali su hipaspisti, federati i saveznicima. Granična trupa je bila vezana za granicu, a vojnici (*stratiotai*) obrazovali su garnizone trupe kojima je doduše bilo zabranjeno nizom zakona da se bave privatnim poslovima — trgovinom, zanatima i poljoprivredom — ali se tome nije moglo stati na put jer je ekonomska nužda bila jača od zakona. Tako se vizantiska vojska pretvorila u miliciju vrlo sumnjive vrednosti. U borbama je igrala podređenu ulogu. Nosioi operacija bili su hipaspisti i federati.

Jedni i drugi su ustvari najamničke skupine vezane interesom za svoje komandante i vojskovođe, vrlo malo za državu kojoj su služili. Ne može im se poreći borbenost i veština u rukovanju oružjem ali im je slaba disciplina znatno smanjivala borbenu efikasnost. Odani pljački, bili su strah i trepet za stanovništvo sopstvene i neprijateljske zemlje. Rado su prelazili na suprotnu stranu. Ni niži komandanti nisu bili disciplinovaniji od svojih trupa. Njihova neposlušnost dovodila je u pitanje planove vojskovođa.

Trupe koje se plaćaju zlatom ne mogu biti mnogobrojne. Najveće vojske koje su zabeležene u tom periodu nisu prelazile 25 000 ljudi. Savremeni pisac Agatija navodi da je Justinijanova vojska iznosila 150 000 ljudi umesto 645 000 koliko je navodno trebalo da ima. Prva cifra nije toliko neprihvatljiva kada se upoređi sa vojskom Oktavijana Avgusta, koja je iznosila oko 250 000 ljudi, i sa teritorijom koju je sačuvala Vizantija²). Ali su se u međuvremenu društveni odnosi i karakter vojske znatno izmenili. Ako je Agatijin podatak tačan onda obuhvata sve granične i garnizone trupe na svoj teritoriji.

Hipaspisti i federati su isključivo konjanici, *stratiotai* pretežno pešaci, a *saveznici* jedno i drugo. Glavnu reč imaju konjanici. Inače ne vidimo više podelu na rodove vojske kao ranije kod Rimljana, ne vidimo jasno ni pešadiju ni konjicu. Prva se u nekim prilikama bori i na konju, a druga i peške. Svi su borci, konjanici i pešaci, naoružani za blisku i daljnu borbu. Polemišući sa onima koji tvrdoglavo hvale staro dobro vreme i nipodaštavaju strelce, Prokopije ističe da je sada, suprotno ranijem odnosu, strelac nadmoćniji od bliskog borca zbog

² Oko 530 godine Vizantija je obuhvatala: u Evropi gotovo ceo Balkan; u Aziji: današnju azisku Tursku (bez Jermenije, Kurdistana i dela Kavkaza), Siriju, Izrael i Jordan; u Africi: Egipat (bez Sudana) — u svemu oko 1 400 000 km².

toga što je na konju, što ima oklop, što su mu strele efikasnije i što je usto naoružan i mačem, a ponekad i kopljem. Moramo priznati da je nova tehnika jahanja uslovljena pronalascima koji su prodrli iz Azije (sedlom, gvozdanim potkovicama i u-zengijama) učinila strelce — konjanike efikasnijim nego što su bili ranije. Kada su raspolagali mačem i kopljem mogli su se upotrebiti i za udar. Utoliko je Prokopije u pravu. Ali on nije uočio da su konjanici postali gospodari bojišta samo stoga što je zajedno sa rimskom disciplinom nestalo i pešadije koja se mogla s njima poneti u bliskoj borbi.

Justinijanovo doba razlikuje se i oružjem od klasičnog rimskog. Kratak rimski mač je zamenjen dužim koji je za konjanika zgodniji. Razlikuju se i koplja, a bojna sekira se retko pominje. Za luk i strelu nedostaju nam tehnički podaci. Vizantija je sve do X veka sačuvala klasične bacačke sprave na neurobalističkom principu koje su se na Zapadu izgubile posle sloma Zapadnog Rimskog Carstva. Zaštitnu opremu — oklop, šlem i dokolenice — imala je samo konjica i manji deo pešadije. Ističe se oklopna konjica (*katafrakti*) iz Male Azije.

Tamo gde nije bilo rodova oružja ni discipline, nije moglo biti ni taktičkih finesa ni briljantnih operacija. U sudarima ove epohe nema remek-bitaka Aleksandra, Hanibala i Cezara. Vojska nije raščlanjena pa ne može doći do potpunog izražaja. Vojske su male u odnosu na ratišta, a u tim malim vojskama njihov veći deo — pešadija igra sasvim podređenu ulogu. Otuda ne dolazi često do borbi, a izuzetno rešavaju operaciju. Prevlast oružja za daljnu borbu je tolika da ugušuje inicijativu i ofanzivni duh. Protivnici se satima obasipaju strelama iz daljine, a ponekad je dovoljan samo jedan smeliji potez pa da druga strana napusti bojište.

Justinijan je vrlo mnogo učinio na polju fortifikacije. On je napustio stari rimski sistem povezanih linija (*limes*) koje se nisu mogle braniti ni kontrolisati. On je podizao oslone tačke — kule i gradove, u više linija. Prvu je podigao na Dunavu od Beograda do ušća, drugu duž Balkana koja se produžavala kroz severni Epir do Jadranskog Mora, a treću kroz južni Epir, Makedoniju i Trakiju. Carigrad je bio moćan redvi (*reduit*) ovog sistema. Utvrđeni su Termopili i Korintski Zemljouz³). Granične objekte su u slučaju potrebe posedali *limi-*

³ Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, I, str. 53—72.

tanei, koji su inače obrađivali svoja polja. Ti objekti su bili toliko veliki da se u njih moglo skloniti i okolno stanovništvo. Sličnu ulogu kao oslonci i skloništa imali su objekti u unutrašnjosti. Sve to nije moglo sprečiti upade okolnih varvarskih naroda, ali je svakako za izvesno vreme sprečilo njihovo naseljavanje na Poluostrvu što je mnogo doprinelo da se Carstvo nije srušilo pod njihovim udarcima.

Justinijan se starao da se u upravi zemlje sačuva Dioklecijanova oštra podela civilne i vojne vlasti, ali je iz praktičnih razloga od toga morao katkad odustati. Situacija je ponekad zahtevala da se ugrožene pokrajine stave pod vojne komandante. Sistem privatnih vojski činio je svakog komandanta potencijalnim odmetnikom i uzurpatorom, pa je Justinijan nastojao da na čelo svojih armija postavi kolegijum od više ljudi. Ipak u kritičnim trenucima postavljao je jednog komandanta sa titulom *strategos autokrator*. Visoke komande poveravane su ponekad i civilnim licima.

O vizantiskoj floti ovog vremena imamo vrlo malo podataka. Sačinjavali su je pretežno brzi brodovi na vesla slični trijerama. Posade brodova su bile gotovo isključivo od Grka. Vizantska prevlast na Sredozemnom Moru bila je tada neosporna.

2. STRATEGIJA

Justinijanova vojska je bila najefikasnija vojska svog doba. Državna vlast uz pomoć znatnih finansijskih sredstava je umela da strategiski iskoristi boračke kvalitete svojih najamnika. Doduše, vizantska vojska VI veka nije predstavljala ni deo snage koju je mogla da razvije rimska vojska sve do III, pa još i u IV veku, ali je bila jača od svakog svog protivnika posebno.

Smatra se da je Justinijan svoju vojnu silu stavio u službi ideje o univerzalnosti i integritetu Rimskog Carstva. To je tačno ako se odnosi na Afriku i Italiju. Tuda je vodio i pravac najmanjeg otpora. Država Vandala u Africi bila je sasvim oslabljena, a vlast Ostrogota u Italiji preživljavala je tešku dinastičku krizu. Uostalom, jedni i drugi činili su tanak vladajući sloj u zemljama koje su zauzeli. Nadmoćnost na moru išla je takođe na ruku ekspanziji prema zapadu. Kasnije, na poziv vizigotskog kralja, koga je ugrožavao jedan njegov supar-

nik. Justinijan se angažuje i u Španiji. Ali, u svemu, nije bio toliko vojnički jak da se mogao zanositi prelaskom Alpa i Pireneja. Veličina njegove vojske nije bila ni u kakvoj srazmeri sa prostorom koji je zauzimalo integralno Rimsko Carstvo.

Pre angažovanja na Zapadu trebalo je završiti rat sa Persijom koji se godinama razvlačio u Mesopotamiji bez otudnog rešenja. Vizantiska strategija, svesna svojih mogućnosti, nije išla ovde za velikim rezultatima. Novopersisko carstvo Sasanida nije se moglo oboriti niti učiniti bezopasnim za duže vreme. Vizantiska strategija u Prvom persiskom ratu (527—532) ima karakter iznuravanja. Vizantiski vojskovođa Velizar je očigledno izbegavao taktičke sudare. Kod Darasa (530) Persijanci mu nameću defanzivnu bitku, ali posle pobe on ih ne goni. Iduće godine napada Persijance kod Kalinika (Nikoforiona) na Eufratu protiv svoje volje, na pritisak svoje vojske, i bude tučen. Posle toga morao je Justinijan da pomoću novca sklopi „večiti mir” da bi dobio slobodne ruke na Zapadu.

Na Zapadu, protivu slabijih protivnika, ima vizantiska strategija sasvim drugi izgled. To je strategija obaranja. Velizar se 533 godine ukrcava za Afriku sa svega 15 000 ljudi, a kod Trikamerona mu je bilo dovoljno 5 000 konjanika da za nepun sat obori za svagda državu Vandala.

Protiv Ostrogota krenuo je Velizar sa još manjom vojskom, sa oko 11 000 vojnika. Krajem 535 iskrcao se na Siciliju, zauzeo je zatim Napulj, Rim, Spoleto bez ijedne bitke na otvorenom polju. Tek se sada pojavljuju Goti sa vojskom većom od njegove i opsednu ga u Rimu (536). Oni su u međuvremenu bili zbacili uzurpatora Teodahata i izabrali Vitigesu za kralja. Ove unutrašnje trzavice objašnjavaju dotadanju njihovu neaktivnost. Kada se u Carigradu uvidelo da su Ostrogoti jači no što se u početku verovalo, pošalju Velizaru pojačanja. Svega 10 000, ali je to bilo dovoljno da se situacija u Italiji sasvim obrne. Sada je Velizar opseo Vitigesu u Raveni i posle duže opsade primorao ga na predaju (540). Država Ostrogota savladana je dakle bez velikih i uređenih taktičkih sudara, samo opsadama gradova i čarkama. Ovo se objašnjava ne samo odnosom snaga, nego i odnosom između veličine vojsaka i prostranstva vojišta. Obe su vojske bile premale za italijansko vojište sa onoliko utvrđenih gradova.

Padom Ravene rat nije bio završen. Iznenadno se Goti 541 ponovo dižu pod kraljem Totilom (Badvilom) i osvajaju čitavu Italiju sa Rimom i Sicilijom. Ovaj se nagli obrt u ratnoj sreći objašnjava dobrim delom i prelaskom varvarskih najamnika iz vizantiske u gotsku službu. Totila je naredio da se poruše utvrđenja svih gradova koje je zauzeo jer nije imao dovoljno trupa da ih posedne, a na lojalnost stanovništva se nije mogao osloniti. Učinio je dakle što i Gajzerih kada je sa svojim Vandalima zauzeo Afriku. Uzaludno je Velizar ratovao protiv Totile od 544 do 548 godine. U međuvremenu je Totila stvorio i značajnu flotu. Tek kada grčka flota potuče gotsku i kada Justinijan uputi u Italiju sposobnog jermenskog evnuha Narzesa sa značajnim pojačanjima, dođe kraj ovom drugom ratu. Narzes potuče Totilu kod Tagine (Tadine) 552 godine. To je bila prva bitka posle 18 godina rata. Iduće godine potuče Teju, Totilinog naslednika, na Vezuvu, a zatim (554) kod Kazilina (Kapua) i Franke koji su bili upali u Italiju. Iste ove godine Vizantinci intervenišu u Španiji i zauzimaju njen jugoistočni deo.

Ofanzivna strategija na Zapadu nije ostala bez posledica na Istoku. Osetivši da su glavne vizantiske snage daleko, Persijanci 540 nastojanjem Vitiges, narušavaju „večiti mir“, upadaju u Siriju i pustoše Malu Aziju. Justinijan je morao da sklopi primirje po cenu povećanog danka pre no što je Narzesa uputio u Italiju sa dovoljno trupa. U isto vreme su Sloveni neometano upadali sa severa na Poluostrvo pustošeći ga sve do Jadrana, Korinskog Zaliva i Egejskog Mora. Justinijanova utvrđenja ih nisu mogla zadržati. Nije bilo dovoljno operativne vojske da bi se napadači negde mogli dočekati, uništiti ili suzbiti. Očigledno, Justinijanova politika nije bila u skladu sa strategiskim mogućnostima njegove vojske. Uspeši na Zapadu plaćeni su osetljivijim neuspesima na Istoku. Uostalom, novoosvojene pokrajine, daleko od uticaja centra države, nisu se mogle sačuvati. Langobardi upadaju u Italiju (568) i osvajaju njen veći deo, a početkom VII veka gube Vizantinci poslednja svoja uporišta u Španiji. U Africi su se održali nešto duže, sve do invazije Arabljana, ali po cenu upornih borbi sa Mavrima.

3. TEORIJA

Vizantiski vojni pisci Justinijanovog vremena naslanjaju se neposredno na klasičnu tradiciju.

Osećajući dekadenciju pešadije neki *Orbikije*, o kome inače ne znamo ništa, početkom VI veka predlaže caru Anastasiju I način kako će se pešadija odbraniti od napada konjanika. On je formira u velike četvrtaste (kvadratne?) grupe koje naziva *falangama*, a njihove spoljne redove i vrste oprema nekim stalcima, snabdevenim pri vrhu oštricama od kopalja, koje treba nabosti u zemlju pred frontom u vidu neprekidne prepreke čim se konjica pojavi. Za prevoz tih stalaka koje on naziva *kanonima* (postoljem) predviđa jednog tovarnog konja na svaku desetinu. *Orbikije* je zamišljao da će žustri varvari naleteti na prepreku, tu naglo stati i izložiti se ubitačnom dejstvu strela i džilita. No, ako pokušaju da uklone prepreku, onda će stupiti u akciju baliste koje on postavlja na krila prepreke u flankirajući položaj.

Orbikije je očigledno kabinetski taktičar. Njegov izum je bio neizvodljiv. Niko nije ni pokušao da ga privede u delo. Da je u njegovo doba postojala pešadija sposobna da se postrojava onako kako je on zamislio (ponekad i u kare sa šupljom sredinom) i da podiže prepreke koje se daju flankirati sa strane — onda se problem njene odbrane od konjanika ne bi ni postavljao. Ona bi prosto bacila luk i uzela u ruke koplje ili mač da se bori kao starogrčka i rimska pešadija. *Orbikije* je poznavao staru taktiku, jer je on i autor nekog spisa o taktici, koja se sasvim naslanja na *Arijana*, i jednog drugog spisa o organizaciji vojske koji se obično naziva *Rečnik falange*, ali on oseća da se prošlost ne da vaskrsnuti pa pokušava da nađe nova rešenja. Najvažnije je u njegovom predlogu upravo to prećutno priznanje da vizantiska pešadija nije više u stanju da se bori bliskim oružjem na klasičan način.

Prokopije Cezarejski (kraj V ili početak VI veka — oko 565) nije teoretičar nego istoričar, ali je dodirnuo i pitanja teorije. On je pratio *Velizara* u pohodima protiv Persije, u Afriku i Italiju, i zauzimao u njegovom štabu sličan položaj kao *Polibije* kod *Scipiona*. Visokoobrazovan, odlikovao se kao i *Polibije* zdravim vojničkim pogledom. Njegove *Istorije* u 8 knjiga (dve o Persiskom, dve o Vandalskom i tri o Gotskom ratu; osma je naknadna dopuna prethodnih) daju jasan pregled događaja i glavne momente kojima je prisustvovao. Sla-

biji je kada piše po drugima. Prokopije daje i značajne podatke o Slovenima.

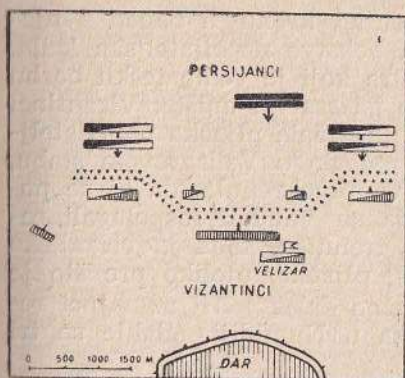
Ovom periodu pripada i vizantiski *Anonim* koji odaje veliko praktično znanje naročito u tehnici prelaza reka. Nauku o državi on deli na nauku o reči i nauku o delu. Poslednju pak, na politiku u užem smislu, koja se bavi političkom organizacijom društva, i na nauku o ratu koja je po njemu „najznačajnija oblast nauke o državi”. Njegova definicija taktike je prilično uverljiva: nauka koja se bavi naoružanjem mase ljudi, njihovim raščlanjavanjem i načinom kojim se stavljaju u pokret. Inače se u ovoj oblasti sasvim naslanja na Asklepiodota i Elijana. Pominje i potrebu snimanja taktički važnih položaja! Pokrete sopstvene vojske čini posve zavisnim od neprijatelja. Njemu sasvim prepušta inicijativu. I u odeljku o naoružanju oseća se defanzivan stav. Anonimu se pripisuje i jedan sastav o gađanju lukom.

4. VELIZAROVE POBEDE

Bitka kod Darasa (530) je na vizantiskoj strani tipična pasivna odbranbena bitka.

Daras je bila značajna granična tvrđava u Mesopotamiji koju je ugrozila persiska vojska jačine 40 000 ljudi. Velizar prikupi oko 25 000 vojnika i postavi se pred sam grad da spreči cerniranje i da bi u slučaju poraza mogao naći sklonište u njemu. Njegov centar su činili pešaci, krila konjanici. Krila su bila toliko isturena napred da je između njih i centra radi kontinuiteta fronta morao da bude postavljen po jedan odred od 600 konjanika (Huna). Pred frontom iskopan je rov sa čestim prolazima, a iza pešadije (centra) postavio se vojskovođa sa svojim štabom i ličnom gardom.

Persijanci se postaviše u dve linije sa pešadijom u centru, a konjicom na krilima. Zatim pođu u napad. Na levom vizantiskom krilu je njihova konjica imala vidnog uspeha, ali je odbačena protivnapadom levog hunskog odreda i jednim drugim varvarskim kontingentom u vizantiskoj službi koji se nalazio sasvim levo van borbenog poretka. Vizantinci nisu preduzeli gonjenje nego su samo uspostavili svoje poremećeno levo krilo.

Sk. 1. — Bitka kod Dara, 530

U međuvremenu se pogoršala situacija na desnom vizantiskom krilu. Tu je na čelu Persijanaca jurišao odred „besmrtnika“. Vizantiska konjica sa desnog krila odbačena je čak do zidina grada. Pri tome se pobjedničko persisko krilo odvojilo od svog centra, koji je s one strane rova vodio borbu strelama sa vizantiskim centrom. Na taj način ono je izložilo svoj unutrašnji bok. Uočivši ovo, baci sada Velizar oba odreda Huna i svoju ličnu gardu na desni bok levog pers-

siskog krila i odbaci ga sasvim. Time je vizantiska konjica na desnom krilu dobila slobodne ruke protiv persiske pešadije centra. Udarila je u bok i potpuno razbija.

Ova bitka svjedoči rečito o dekadenciji pešadije. Sve je rešila konjica. Pešaci su se međusobno samo obasipali strelama. Za persisku pešadiju izvori kažu da je bila sasvim slaba, da su je činili poluobučeni seljaci sposobni samo za daljnu borbu. Ni vizantiska pešadija nije mogla biti mnogo bolja kada ju je Velizar postavio unazad da bi je sačuvao od sudara sa neprijateljem.

Sa Vandalima se sudarila Velizareva vojska u dva maha: kod Ad Decima i Trikameronona.

Kod Ad Decima (septembra 533) došlo je do nekoliko slučajnih i izolovanih bojeva prednjih delova u kojima se naročito istakla hunska laka konjica. Gelimer tada odbi da primi borbu sa glavninom. Drugi sudar, kod Trikameronona, (decembar 533) je bio rešavajući. Tu je Gelimer prikupio sve svoje snage, sav svoj (vandalski) narod. Iako je vizantiska pešadija zaostala za čitav dan marša, Velizar ipak reši da zametne bitku. Na jedno krilo postavi federate, na drugo domaću konjicu, a u centar svoju ličnu gardu od nekoliko hiljada ljudi. Protivnike je delio neznatan potok. Želeći da izazove napad Vandala, slao je Velizar na drugu stranu manja odeljenja da uznemiruju neprijateljski centar. Gelimer ih samo odbacuje preko potoka ne dajući svojoj vojsci da prelazi na drugu obalu. Najzad Velizar napadne svojim centrom. Kada su se

Vandali sručili na Velizarev centar krenu u napad i njegova krila, razbiju i nateraju u bekstvo neprijateljska krila, napadnu bokove vandalskog centra koji je vodio tešku borbu sa Velizarevom gardom i gotovo ga sasvim unište. Vizantinci nisu preduzeli gonjenje jer ih je zadržala pljačka neprijateljskog logora. Prokopije, koji se nalazio u Velizarevom štabu, tvrdi da bi se situacija iz osnova preokrenula, da bi se pobednici pretvorili u pobeđene da su Vandali raspolagali rezervom koja bi intervenisala u trenutku kada je vizantiska konjica sjahala i rasula se zbog pljačke, utoliko pre što je vizantiska pešadija zaostala prilično daleko. Ali nemajući rezerve, Gelimer je potražio spasa u Numidiji, odakle se tri meseca kasnije predao.

Treba zapaziti stav Huna u ovoj bici. U početku oni se drže po strani — Vizantinci inače nisu mešali svoje trupe sa (varvarskim) *saveznicima*, ali kada je odluka već bila pala oni potrče u pomoć pobedniku.

5. NARZESOVE POBEDE

Bojište kod *Tagine* (552) je ravnica širine oko tri kilometra, sasvim okružena visovima.

Totila je svoju konjicu postavio u prvi borbeni red, a pešadiju u drugi. Gotska pešadija je trebalo da posluži za prihvat konjici, a ako je imala isključivo tu ulogu, onda je morala biti brojno sasvim slaba. Totilin je plan bio prost: konjičkim udarom probiti protivnički centar.

Narzes je svoje najbolje varvarske kontingente — Langobarde, Gepide i Herule, u svemu oko 9000 ljudi⁴, postavio u centar i naredio im da sjašu za borbu peške da ne bi — tvrdi Prokopije koji nije bio prisutan, — po svojoj volji napustili bojište. Prokopijeva tvrdnja nije mnogo uverljiva. Biće verovatnije da je Narzes rešio da tuče defanzivnu bitku, koristeći se možda nekim zemljišnim preimućtvom. Na krila sjahalih varvara postavio je Narzes po 4000 vizantiskih strelaca — pešaka isturivši njihova spoljna krila nešto unapred u obliku polumeseca; iza njih, kao njihovu zaštitu, stavio je domaću konjicu, a dva konjička odreda sasvim na levo krilo svog rasporeda, do jednog izolovanog visa gde se nalazio odred pe-

⁴ Prema Prokopiju bilo je 10 do 11 000 varvara — saveznika u Narzesovoj vojsci. Ni broj domaćih trupa verovatno nije bio manji. Efektivni Totilini nisu poznati; svakako bili su slabiji od protivničkih.

šadije. Zadatak ove konjice bio je da udari u bok gotskoj pešadiji ako krene napred.

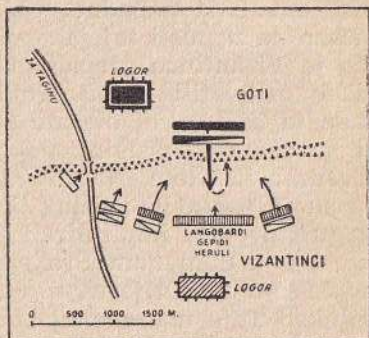
Vojske su postrojene rano izjutra. Narzes je bio čvrsto rešio da tuče defanzivnu bitku, pa je inicijativu prepustio protivniku. No kako je Totila očekivao neki svoj zadocneli odred od 2 000 konjanika, do sudara ne dođe sve do podne. U podne tek krene gotska konjica u napad na vizantiski centar ne vodeći računa o krilima od kojih je ubrzo počela da trpi teške gubitke. Prokopije objašnjava da je zbog toga napad usporen

i da je gotska konjica posle dužeg vremena i velikih napora prodrla u vizantiski centar, u masu sjahalih Langobarda, Gepida i Herula, ali da nije uspela da probije njihov front ni posle nekoliko naleta. Gotska pešadija nije ni pokušala da napadne protivničke strelce iz bojazni da je ne napadne u bok detašovana konjica Narzesovog levog boka. Prema Prokopiju, bitka je trajala do noći kada su gotski konjanici počeli da se povlače. Tada je Narzes bacio na njih svoju svežu konjicu koja dotle nije angažovana. Zahvaćena panikom, gotska je konjica pregazila svoju sopstvenu pešadiju.

U ovoj bici Narzes je bio brojno nadmoćniji, pa nije sasvim jasno zašto se tako uporno držao odbrane. Bio je siguran, valjda, da će ga protivnik napasti, pa nije hteo da propusti priliku da tuče defanzivno — ofanzivno bitku koja mu je davala veće izgleda na uspeh. U defanzivi se vrlo vešto koristio kombinacijom koplja i strele.

Tipično je u ovoj bici da udar protivničke konjice ne prima pešadija već sjahala konjica.

Poraz kod Tagine i Totilina smrt nisu slomili borbenost Gota. Izabrali su za kralja Teju, najboljeg Totilinog pomoćnika, i nastavili borbu. Do ponovnog sudara došlo je blizu *Vezuva* (553). Prethodno su se obe vojske dugo posmatrale, možda dva meseca, preko duboko usečenog i teško prelaznog potoka Drakona. Goti su se snabdevali morem, ali je Narzes to prekinuo kada je doveo svoju flotu sa Sicilije. Goti su mnogo trpeli od vizantiskih strelaca koji su ih tukli sa vi-

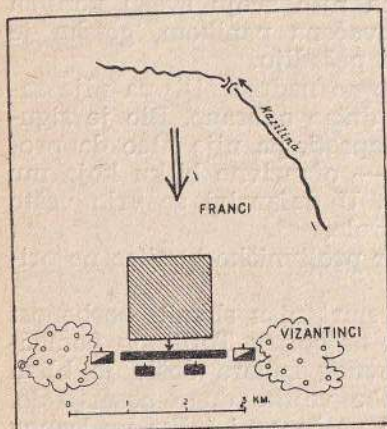
Sk. 2.— Bitka kod Tagine, 552

sokih drvenih tornjeva postavljenih duž potoka. Teja se zbog toga morao povući na teško pristupačan vis koji Vizantinci nisu smeli da napadnu. Uskoro ga je nedostatak hrane primorao da napusti taj jak položaj i da zametne borbu. Iznenađio je Vizantince prepadom, ali su se oni brzo snašli i energično prihvatili borbu. Teja je činio čuda od hrabrosti, ali kada je bacio svoj otežani štit u koji se zabilo 12 džilita, da bi ga zamenio drugim, pogodi ga strela. Tejina smrt nije obeshrabrila Gote. Naprotiv, oni su još žešće produžili borbu, pa su je nastavili i celog idućeg dana. Tek iduće noći povelu su pregovore i kapitulirali pod časnim uslovima.

To je uglavnom Prokopijev prikaz bitke kojim on završava svoje delo. Njegov nastavljač Agatija navodi da je Narzes potukao Teju u uređenoj bici. Ostaci Gota, koje su Vizantinci zatim gonili bez predaha, opkoljeni su na bezvodnom mestu i primorani na predaju. Ova dva prikaza se ne mogu saglasiti. Prokopije je doista pun nejasnoća. Nije nam objasnio zašto Goti nisu odstupili i zašto su oni i njihovi protivnici sjahali za borbu peške. Kraj njegovog prikaza liči na herojski ep u Tejinu čast.

Na *Kazilinu* (554) naišao je Narzes na Franke koji nisu bili konjanici kao Goti, nego pešaci naoružani kopljem, mačem i sekirom. Oni su bili navikli da napadaju u dubokoj koloni⁵ suviše čvrstoj da bi se mogla lako razbiti bočnim napadima. Napadnuta bočno, ona bi stala da odbije napadače. Poznajući navodno taktiku svoga protivnika, Narzes postavi svoje pešake u centar, iza njih odred sjahalih federata, a na krila konjanike — strelce. Bilo je 30 000 Franaka prema 18 000 Vizantinaca, ali je broj prvih očigledno preteran.

Kada su Franci razbili pešadiju centra i počeli da potiskuju sjahale federate, Narzes povi svoja konjička krila što prisili Franke da stanu i da se

Slk. 3.— Bitka na Kazilinu, 554

⁵ Agatija, od koga imamo opis bitke, kaže (po Vegetiju i starijim rimskim piscima) u vidu klina.

pripreme kako bi se suprotstavili napadu konjice. Narzes zadržava svoju konjicu nekih sto metara od neprijatelja i naredi joj da obaspe Franke strelama, ali ne one koji su bili okrenuti licem, nego one koji su bili okrenuti prema suprotnoj konjičkoj grupi. Franci sada nisu mogli ni napred ni ustranu bez opasnosti da razbiju svoju napadnu kolonu. Pod unakrsnom kišom strela izdržali su satima na mestu, dok nisu počeli da otstupaju. Tada tek naredi Narzes opšti juriš kojim ih potpuno uništi.

Ovaj Agatijin prikaz bitke nije mnogo uverljiv. Dejstvo strelama u leđa protivnika koji se nalazi na drugom kraju rasporeda, kao na egzercirištu, bilo bi moguće samo ako se bojište svede na svega 200 metara — što nije verovatno ni onda ako se brojno stanje Franaka znatno smanji — i kada neprijatelj ne bi uopšte reagovao što se takođe ne može pretpostaviti. Svi su izgledi da Agatijin izveštaj nema mnogo veze sa stvarnošću.

II

VOJNE USTANOVE ROMANSKO-GERMANSKIH DRŽAVA

1. GERMANI U NOVIM POSTOJBINAMA

Društveno i vojno uređenje Germana nije se moglo održati u periodu koji se naziva Seobom naroda. Ranije, oni su među svojim kneževima birali vojvodu samo za ratne pohode. Sada su bili neprestano na ratnoj nozi, pa im je vojskovođa bio stalno potreban. Vojvoda se tako pretvara u monarha, u kralja. Kod Germana je doduše bilo kraljeva i ranije, ali se nisu mogli održati. Sada je monarhiska vlast postala društvenom potrebom. U ovim uslovima rod nije mogao ostati jedina organizovana vojna jedinica. Vojne potrebe nametale su nove stepene hijerarhije. Između rodova i kralja pojavljuju se *grofovi* (comites) a nad ovima dolaze *vojvode* (duces).

Stari Germani Tacitovog vremena nisu imali plemstva, izuzev nešto porodica kneževa. Porodice starešina rodova nisu se izdvajale iz mase slobodnih ljudi. U doba Seobe plemstvo je već razvijenije. Ono se stvara iz kraljeve pratnje ili lične

družine čijim se članovima poveravaju komandni položaji, a pre svega iz redova rodovskih starešina koji se naglo bogate na račun članova njihova roda. Pojava plemstva, a naročito izdvajanje rodovskih starešina sa svojom pratnjom iz mase slobodnih ratnika, potresla je iz osnova rodovsko društveno uređenje. Nestalo ga je sasvim tek kada su se Germani stalno naselili. Rod tada nije više na okupu u jednoj naseobini kao u doba zajedničke obrade zemlje, nego se cepa na manja sela i zaseoke da bi svaki posednik bio na svom imanju. Nestankom roda kida se moralna i materijalna spona germanske vojne organizacije.

Kad su se Burgundi sredinom V veka naselili u današnjoj Savoiji i zapadno ka Roni i preko nje, podelili su zemlju sa rimskim veleposednicima. Starešine Burgunda uzeše polovinu kuća i bašta, jednu trećinu kolona (kmetova) i dve trećine njiva. Na njive, gde nije bilo kolona, naseljeni su prosti burgundski ratnici kao slobodni ljudi. Ali imanja ovih novih (burgundskih) veleposednika nisu bila apsolutna svojina. Kralj je delio dobra, ali je za uzvrat tražio vernost i odanost. Takva su se dobra nasleđivala po muškoj liniji, ali se nisu mogla otuđivati. Možemo pretpostaviti da je veleposednik imao i neke obaveze prema prostim germanskim ratnicima. Ekonomski mnogo jači, on se verovatno brinuo i za njihovu opremu, naoružanje i izdržavanje na ratnom pohodu. Burgundski glavari su i pre naseljavanja bili vojne starešine sa određenim obavezama naviše, prema kralju, i naniže prema svojim ratnicima. Slično je moralo biti i kod drugih germanskih naroda koji se naseliše među Rimljane — kod Vandala, Gota, Langobarda — bilo da su podelili zemlju sa rimskim aristokratima ili je oteli svu, bilo da su smatrani vojnicima Carstva ili se proglasili nezavisnim.

Germani se naseliše na rimsko tle kao vojnici. U državama koje su stvorili obrazovali su vojnu silu usred rimskog stanovništva čija je ogromna većina bila već vekovima odviknuta od upotrebe oružja. Svesni političkih i ekonomskih koristi koje su sticali preko vojničkih vrlina svojih ratnika, mnogi germanski vladaoci pokušali su da spreče prirodan proces stapanja svojih podanika, Latina i Germana. Da bi sačuvali germansku vojničku efikasnost, uz postojeće ograde običaja, jezika i vere (svi su Germani sem Franaka bili arijanci), koje su ih inače delile od mase starosedelaca, zabra-

njivali su i brakove između Germana i Romana. Ali uzalud. Ratničke sposobnosti Germana nisu bile u rasi nego u njihovim dotadanjim proizvodnim odnosima i u društvenom uređenju. U novom zavičaju se oboje bitno izmenilo. Kao zemljoradnici oni sada postepeno gube onu ratobornost koja im je bila neophodna kada su pretežno živeli od rata. Sada ne žive više ni od pljačke ni od poreza Rimljana, već od sopstvenog rada kao neposredni proizvođači. Tako se germanske mase vremenom potpuno odvikavaju od rata. Oružana sila se postepeno svodi na uzan krug ljudi sa posebnim privilegijama. Nikad se ranije nije bolje osetila uzajamna zavisnost društvenog i vojnog uređenja.

U tesnoj vezi s tim je bila i taktika. Raspadom rodova nestalo je u Germana i kohezivne sile koja je na bojištu stvarala one čvrste taktičke oblike koje su Rimljani nazvali *Klinovima*. A druga taktička tela nisu mogli da stvore, jer su nedostajali preduslovi za takvu disciplinu koja je držala na okupu rimske legije i kohorte. Sasvim je prirodno što je pešadija u tim uslovima počela da gubi svoj značaj. Pešak sa bliskim oružjem može doći do punog izražaja samo u taktičkom telu. Teška pešadija je neupotrebljiva bez taktičkog reda.

Taktička tela nisu sasvim bez značaja ni za konjanike, ali i bez njih konjanici zadržavaju veliki deo svoje vrednosti. Doduše i strelci dejstvuju bez čvrstih postroja, ali se oni na otvorenom polju ne mogu hvatati u koštac sa konjanicima. Inače, Germani nisu marili za luk i strelu. Kada se dakle efikasnost vojske počela da izražava više individualnim ratničkim sposobnostima nego li udarnom snagom i marševskom sposobnosti taktičkih postroja, onda su konjanici postali glavni nosioci vojne sile. U isto vreme jačan je i oklop jer je potrebni individualnom borcu nego članu taktičkog tela. To ide uporedo sa raslojavanjem društva. Konjanici pripadaju materijalno jačim klasama. Pešaci, razume se, ne nestaju sasvim, samo njihova uloga postaje pomoćnom. Uostalom, ponekad i konjanici sjahuju za borbu peške; u ranom Srednjem veku gubi se razlika između oba ova roda vojske koju smo ranije tako jasno uočavali.

Konjica nije bila nepoznata Germanima ni ranije. Cezar se uspešno koristio germanskim konjanicima u borbi protiv Vercingetoriga. Konjica Alemana je imala uspeha u bici kod

Strazbura. Vizigoti su konjicom rešili bitku kod Adrijanopolja. Konjicom su se isticala naročito ona germanska plemena koja su duže boravila u istočnoevropskim stepama — kao Goti, Langobardi, Gepidi, Heruli. Plemena koja su došla sa donje Rajne, iz Skandinavije ili iz močvara severne Germanije, bila su pešaci — kao Franci, Angli, Sasi, Normani. Saske i franačke konjičke jedinice koje su Rimljani imali u svojoj službi krajem IV veka bile su izuzetak.

Inače, o taktici romansko-germanskih država ranofeudalnog doba znamo vrlo malo, a ono što nam je poznato osobeno je za konkretne državne organizacije, pa će se posebno razmatrati. Opšte obeležje ovog doba je dekadencija varvarske taktike plemenskih postroja i postepen razvoj novih oblika koji su doveli do stvaranja malobrojne vojničke kaste kao glavnog nosioca vlasti i rata. U tesnoj vezi s tim bile su i promene u oružju i opremi.

2. VIZIGOTI

Posle poraza kod Adrijanopolja (378) trebalo je Teodosiju (379—395) četiri godine borbi i pregovora da Vizigote smiri i nastani kao *federate* u Meziji i Trakiji. Osiljeni pobedom nad jednim carem (Valensom), oni su bili vrlo nepouzdana saveznici. Zadržali su svoju narodnu organizaciju, svoje vođe, svoje pravo, običaje, jezik. Za razliku od drugih Germana koji su se nastanili na rimskom tlu, oni nisu obrađivali zemlju. Bili su samo ratnici koje je izdržavala država. Bio je to veliki teret za carsku kasu, ali je Teodosije svoj presto održao pomoću njih.

Ovakav se odnos između Gota i Carstva nije mogao da održi ekonomski. Odmah posle Teodosijeve smrti došlo je do prekida. Sve do 401 pustošili su Vizigoti Balkansko Poluostrvo do Peloponeza, a tada se pod Alarihom prebacuju u Italiju gde 410 zauzimaju Rim koji je tada posle 800 godina ponovo video neprijatelja unutar svojih zidina. Ali pljačka Rima nije bila rešenje vizigotskog problema. Trebalo je naći stalno sedište. Alarih pomišlja na Afriku, ali mu oluja uništava flotu koju je bio prikupio na jugu Italije. Uto on naglo umre. Njegov naslednik Ataulf, pošto je opustošio Toskanu, napušta Italiju i prebacuje Vizigote u Galiju (412) gde se nastanjuju u njenom jugozapadnom delu kao *federati*. Stanuju kod zate-

čenih stanovnika, a treba da ih izdržava rimska vlada. Ali nije mnogo verovatno da je ona održavala svoje obaveze. U svakom slučaju oni uskoro ratuju i pustoše u Galiji i Španiji, nešto za svoj račun, nešto u službi Carstva. Posle pada Zapadnog Rimskog Carstva, vlast vizigotskog kralja prostire se od Herkulovih Stubova (Gibraltara) do Loare. Bio je to najmoćniji vladalac u zapadnoj Evropi. Vizigoti će se još dugo zadržati u južnoj Galiji i posle poraza kod Vujea (Vouillé) koji su 507 pretrpeli od Franaka, ali će njihovo vojno i političko težište preći u Španiju.

Dotle su Vizigoti već vek i po bili u najtešnjem kontaktu sa rimskim svetom, upravo sve su to vreme boravili ili ratovali na rimskoj teritoriji pa su se relativno i civilizovali. Pod rimskim uticajem su jače raščlanili svoju vojnu hijerarhiju prema dekadnom sistemu. Nekoliko rodovskih družina (stotina) stavljaju pod *tisućnika* (millenarius), a stotine dele na nekoliko *desetnika* (decani). U Španiji se kod njih javljaju i *petstotnici* (quingentenarii). Ova vojna podela razbijena je kada su se Goti definitivno naselili i preuzeli građansku upravu. Vojska se sada dizala po *vojvodstvima* i *grofovijama* na čijem su čelu stajali kraljevi činovnici (duces i comites), još uvek na bazi vojne obaveze svih Germana. Ali je bilo izvanredno teško prikupljati ratnike koji su se rasuli na velikim prostorijama vizigotske države i sve se više pretvarili u zemljoradnike. Da bi se olakšao saziv vojske stvarani su magacini žita, a neposlušnim obveznicima pretilo se strogim kaznama. Ipak, odziv nije bio zadovoljavajući jer se u isto vreme javljaju privatne, lične vojske velikaša — *bucellarii* ili *clientes*, koje su ponekad vrlo velike. U prvoj polovini VI veka zabeležena je privatna vojska od 2000 ljudi, što je vrlo mnogo ako prihvatimo gledište da u državi Vizigota u to vreme nije bilo više od 20 000 germanskih ratnika. Lične pratnje postojale su i ranije, one su i sada bile potrebne vojvodama i grofovima za upražnjavanje vlasti, ali ovde je očigledno reč o ekvivalentu za operativnu vojsku koja se ne može više skupiti u dovoljnom broju ili zadovoljavajućeg kvaliteta. Bučelarima se ponekad dodeljivala zemlja da bi se izdržavali sami.

Ataulfovi naslednici su zabranjivali Vizigotima brak sa Romanima. Zabrana je ostala na snazi 150 godina. Mada se često kršila, ona svakako označava period u kome se romansko stanovništvo, osim izuzetaka, nije stavljalo pod oružje. Otuda su vizigotske vojske vrlo male, nesrazmerno prema

ogromnoj prostorijski na kojoj su djelovale. To objašnjava što su se slabi vizantiski garnizoni u jugoistočnoj Španiji mogli održati 70 godina, i što su Suevi — germansko pleme koje se ranije nastanilo u Španiji — mogli prkositi vizigotskim kraljevima kroz nekoliko generacija. Vizigoti nisu bili jači ni od Vandala ni od Ostrogota, ali su se ipak održali jer su bili mnogo dalje od vizantiske sile, odnosno od svakog drugog neprijatelja koji ih je mogao ozbiljno ugroziti. Tek u drugoj polovini VI veka počinje proces germansko-romanskog stapanja, kada je ukinuta zabrana mešanih brakova, a Goti napustili arijanstvo da bi prišli rimskoj crkvi.

Izjednačenjem Germana i Romana stvorena je šira osnova za regrutovanje vojske, ali nam zakoni kraljeva Vambe (672—680) i Erviga (680—687) dokazuju da se teško formirala. Prvi se žali da se pri neprijateljskom upadu mnogi ne odazivaju obavezi odbrane zemlje i da niko nikoga ne potpomaže. Zbog toga, pod pretnjom strogih kazni, on naređuje da se svaki ko bude pozvan mora odazvati sa svojim ljudima do na 150 km otstojanja. Ervig dopunjuje svog prethodnika obavezom da se pozvani mora odazvati sa desetim delom svojih ljudi koje će i dobro naoružati. Očigledno, zakon ima u vidu samo veleposednike, svetovne i sveštene, Gote i Romane, koji treba da povedu svoje naoružane kmetove. Vidi se da je proces feudalizovanja zemlje već podmakao.

Španske vojske tog vremena sastoje se dakle iz ličnih pratnji (buccellarii), plemstva i naoružanih kmetova. Prvi su konjanici naoružani za blisku borbu koji po potrebi sjahuju i za borbu peške. Njihovo glavno oružje je koplje; imaju i mač, nož (scrama), a i bojnu sekiru koju su primili od Franaka (franciska). Zaštićuju se oklopom, šlemom i okruglim štitom. Kmetovi su pešaci, naoružani pretežno za daljnu borbu — džilitom, lukom i praćkom. Poneki imaju mač i nož. Kralj Ervig je čelične košulje propisao i za njih, ali oklopljenih kmetova nije moglo biti mnogo. Uopšte, naoružani kmetovi nisu mogli igrati vidnu ulogu na bojištu.

Među germanskim narodima su Vizigoti bili možda najviše upoznati sa tvrđavskom vojnom. To su znanje verovatno stekli prilikom osvajanja vizantiskih garnizona na jugoistočnoj obali. Upotrebljavali su bacačke i opsadne sprave.

Država u kojoj pratnje velikaša čine srž vojne sile ne može biti jaka. U vizigotskoj Španiji se centralna (kraljeva) vlast nije nikad mogla nametnuti plemstvu. Mi ne znamo koliko je

svojih podanika prikupio kralj Roderih (709—711) kada je 711 kod Heresa de la Frontera izašao na bojište protiv 12 000 Tari-kovih Berbera. U svakom slučaju ta jedina bitka bila je do-voljna da se obori vizigotska država. Drugog otpora nije bilo. Gradovi su brzo pali. Teško potlačeni Jevreji prihvatili su osvaja-če kao oslobodioce, ali ni niži slojevi hrišćana nisu nerado gledali nove gospodare.

3. LANGOBARDI

Langobardi se u VI veku nalaze u Panoniji. Nisu mnogo-brojni ali su ratoborni. Narzes uzima u svoju službu 2500 ko-njanika plemićkog roda i još 3000 drugih koji su oružonoše prvih. U bici kod Tagine oni sjahuju za borbu peške po Nar-zesovom nalogu, koji je možda, kako kaže Prokopije, hteo tako da osigura njihovu lojalnost. Tom prilikom upoznaše Lango-bardi bogatstva Apeninskog Poluostrva i slabosti vizantiske vlasti. Oni će se toga setiti nekoliko godina kasnije kada budu osetili pritisak Avara, pa će 568 pod kraljem Alboinom preći Alpe da se sa ženama i decom nasele u Italiji.

Osvajanje Italije je u početku išlo prilično brzo. Ravnice Pada (Poa) i Toskana do 572 bile su čvrsto u rukama Lango-barda. Jedan od njihovih vojvoda zauzeo je i Spoleto, preki-nuvši tako vezu između Rima i Ravene, a drugi je na jugu stvorio sebi kneževinu Benevento. Ali upadi Langobarda u Gali-ju nisu bili uspešni. Za uzvrat, ni upadi Franaka u Italiju nisu dali bolje rezultate, najviše zbog toga što Vizantinci nisu umeli da svoje vojne akcije protiv Langobarda usklade sa ra-dom svojih saveznika. Potiskujući Grke, Langobardi su se nezadrživo širili Poluostrvom, iako u poznijoj fazi nešto sporije. Zauzimanjem Ravene (752) završavaju svoju ekspanziju.

Langobardi su činili kompaktno etničko telo sa malo stra-nih primesa. Sasi, koji im se pridružiše pri upadu u Italiju, ubrzo su ih napustili. Ali je među njima bilo drugih centri-fugalnih sila. Nerado su se pokoravali centralnoj vlasti. Kralja Alboina su ubili 572, njegovog naslednika dve godine kasnije. Posle toga nastupa interegnum od 10 godina tokom kojeg je na osvojenoj teritoriji delilo vlast tridesetak vojvoda. I kasnije je kraljevsku moć ograničavalo visoko plemstvo.

Svi Langobardi su bili dužni da se odazovu vojnom pozivu pod komandom svojih vojvoda. Mnogi od njih su se lično oba-

vezivali kralju i sačinjavali njegovu ličnu pratnju. I vojvode su imale svoje lične družine. U svemu ih nije moglo biti mnogo, jer su obrazovali zatvoren ratnički stalež. Asimilovali su vrlo malo Romana. Tek krajem VII veka prišli su Langobardi katolicizmu. U kontinentalnoj Evropi antagonizam između Germana i Romana nije nigde trajao duže.

Langobardi su bili narod konjanika. Primitivne priče koje navodi njihov istoričar Pavle Đakon to jasno pokazuju. Kao konjanici stupaju i na pozornicu istorije, u Narzesovoj vojsci. Konj je značajan predmet langobardskog zakonodavstva. Ni u jednom germanskom zakonu ne pominje se toliko. U Langobarda je ubojni konj pretstavljao dvostruku cenu od domaćeg roba, a dve trećine vrednosti slobodna čoveka nižeg roda. Langobardski konjanik je bio naoružan velikim i jakim kopljem (contus) i širokim mačem (spata). To je bilo njihovo glavno oružje. Čujemo ponešto i o toljazi, luku i džilitu. Imali su i šlem, verižnu košulju, pa čak i dokolenice koje se kod drugih naroda na Zapadu javljaju mnogo kasnije.

Langobardi su se borili na konju. Kada bi bili jako pritisnuti ili opkoljeni, znali su sjahati, zbiti se u kompaktnu masu i nastaviti borbu na sve strane, u obliku ježa. Inače nisu rado napuštali svoje konje. U borbi sa Slovenima oko 705, furlansko (langobardsko) plemstvo je sasvim uništeno, jer nije sjahalo na terenu koji je bio nepogodan za borbu na konju.

Vrlo kasno rešili su Langobardi da i Romane privedu vojnoj službi. Tek 750 je kralj Aistulf naredio da se svaki zemljoposjednik mora odazvati njegovom pozivu bez obzira na narodnost: veći, na konju sa kopljem, štitom i verižnom košuljom; vlasnici 40 jutara, na konju kao i prethodni, ali bez čelične košulje; oni ispod 40 jutara, sa štitom i lukom. Štit i luk se ne slažu mnogo, njima se ne može rukovati jednovremeno, pa moramo pretpostaviti da su poslednji (pešaci) imali i neko oružje za blisku borbu.

Ova vojna reforma je došla prekasno. Četvrt veka kasnije država Langobarda podlegla je Francima.

4. FRANCI

Država Franaka stvorena je pod drugim uslovima. Franci nisu upali kao vladajuća klasa među romansko stanovništvo kao Goti, Langobardi, Vandali. U toku V veka Franci i Ale-

mani su naselili opustele krajeve na levoj obali Rajne približno do linije koja danas razdvaja francuski od germanskih jezika. Južno i zapadno od jezičke granice bilo je malo franačkih (germanskih) naselja, a južno od Loare ih nije bilo nikako. Od samog početka je franačka država bila podeljena na germanski i romanski deo. Od 639 200 km² koliko je iznosila Galija, germanskim jezicima pripada danas 82 561 km² ili jedna sedmina. Taj se odnos nije mnogo razlikovao u franačko doba. Etnički upliv Franaka nije bio ni u kakvoj srazmeri sa njihovom golemom političkom ulogom.

Galiju nije dakle zauzeo narod Franaka. To je pre delo Klodviga (481—511), kralja neznatne plemenske grupe oko Turnea, ambicioznog, bezobzirnog i preduzimljivog. Pritom on je dobio izdašnu pomoć visokog klira čim je primio hrišćanstvo, a podržavala ga je i zemljoposednička galo-romanska aristokratija iz čijih su se redova crkveni prelati i regrutovali. Za uzvrat on im je ostavio njihove posede. U Galiji nije uopšte došlo do podele zemlje između Franaka i Galo-Romana. Kada je 508 postao gospodar Galije (osim sliva Rone), Klodvig je zavladao milionima ljudi čija je ogromna većina bila tude rase i živela pod starim rimskim zakonima u koje on nije dirao. On je sačuvao poreski mehanizam koji mu je punio riznicu. U svaki grad postavio je svog grofa kao vicekralja koji je u isto vreme bio administrator, sudija, poreznik, vojskovođa. Grofovi su bili većinom Galo-Romani. Pred krunom su svi bili jednaki: Franci, Burgundi, Romani, Alemani, Sasi. U Galiji nije bilo zabrane mešanih brakova. Pod tim uslovima Galo-Romani i Germani (Franci) počinju rano da se stapaju u jedinstven narod.

Stav dinastije Merovinga (486—751) prema Galo-Romanima se odrazio i na vojnu obavezu. I kod Franaka su svi odrasli ljudi bili ratnici. Ali za vlade Klodvigovih sinova, a svakako pod njegovim unucima, vojna se obaveza već proširila i na sve slobodne Galo-Romane. Kontingenti samih Franaka nisu bili dovoljni da podrže ambicioznu politiku Klodvigovih naslednika. Ali ne treba otuda zaključiti da su sada u državi Franaka stupile pod oružje velike mase. Ni sada, kao ni pre toga u poznije doba Carstva, mase ne igraju nikakvu vojničku ulogu. One se sastoje od kolona (zakupaca vezanih za zemlju) i agrarnih robova. Oni nemaju nikakva politička prava. Ni malobrojno stanovništvo gradova nema nikakve vojničke uloge. Za-

natlije su bile prezrene. Trgovci su pretežno bili Sirci i Jevreji. Gradovi su inače dolazili sve više pod vlast biskupa koji su posedovali gotovo svu njihovu teritoriju. Politički uticaj gradova je beznačajan sve do XI veka. U državi Merovinga samo Franci i zemljoposednici znače nešto politički i vojnički.

Vojske Merovinga su bile malobrojne jer im je regrutna osnova bila uzana. Usto, nikad se ne dižu sve raspoložive snage iz cele kraljevine. To je nemoguće u doba kada su se vojni obveznici morali sami starati ne samo o oružju, nego i o hrani i njenom transportu. Iz šireg kruga obveznika vremenom se izdvaja ratnički stalež, ali ga je vrlo teško ograničiti pravno, administrativno i socijalno. Sigurno je jedino da brojno nije bio znatan.

U doba Klodviga i njegovih neposrednih naslednika, među Francima nema plemstva. Kada je zatrebalo, kraljevi su pozivali pod oružje svoje ratnike preko grofova, a kasnije, u drugoj polovini VI veka, i preko vojvoda. Ali već početkom VII veka franačko plemstvo je dovoljno moćno da 614 natera Klodvara II na obećanje da će postavljati grofove iz redova veleposednika dotičnih grofovija (Pariski edikt). Plemstvo je nastalo preko veleposedništva raznim putevima — najčešće se grofovi, koje je Klodvig postavio kao svoje činovnike, pretvorili u veleposednike, ali se u to rano doba, kada se slobodni Franci nisu još pretvorili u kmetove, može objasniti samo zatečenim rimskim kolonima. Veleposedi bez kmetova-kolona ne bi mogli opstati. Franačko plemstvo je već u to doba moralo raspolagati sopstvenim oružanim ljudima, kada je bilo toliko moćno da je moglo odlučno uticati na ishod ratova između udeonih franačkih kraljeva. Sredinom VII veka se privatne vojske već potvrđuju izvorima. Među privatnim vojnicima ima i slobodnih ljudi koji su se po starogermanskom običaju obavezivali na vernost svome vođi. U drugoj polovini VIII veka slobodan čovek koji je bio potčinjen drugom čoveku nazivao se *vazal* (od keltske reči *gvaz*=čovek), a njegov gospodar *senior* (stari).

Privatne vojske videli smo i kod Vizigota. I plemstvo Langobarda je svoju moć moralo temeljiti na vlastitoj oružanoj sili. Naturalna privreda i nedostatak razgranate i efikasne centralne vlasti, kao što su je imali Rimljani, upućivali su tim putem razvoj vojne organizacije. Ali Franci idu dalje. Oni daju vazalitetu državnopravnu i ekonomsku osnovu u vidu

feuda ili dobra koje će kralj davati ratnicima, ne u sopstvenost već na uživanje uz obavezu da će se odazivati pozivu u rat. Primaoci feuda su kao vazali polagali kralju zakletvu na vernost, otuda kod nas i naziv *kletvenici*. Imaoci velikih feuda delili su ih na *pafeude* i uz iste uslove davali ih svojim ljudima. Tako su i oni sticali svoju oružanu silu.

Proizvodnu osnovu ove nove ustanove činili su kmetovi. U romanskim krajevima franačke države to su bili zatečeni koloni iz rimskog doba, a u germanskim su slobodni seljaci postepeno potčinjavani. Društvo se podelilo na slobodne i neslobodne ljude. Prvi su vazali i ratnici, a drugi kmetovi. Sredinom IX veka nailazimo na propis da svaki slobodan čovek mora imati svoga seniora.

Ustanova feuda je mirila dve suprotne tendencije: centralnu kraljevsku vlast i centrifugalne težnje plemstva. U njoj su obe strane našle svoj interes. Kraljevi su garantovali plemstvu socijalne privilegije, a plemstvo je za uzvrat podržavalo krunu, u prvom redu oružanom silom. Pri tadašnjem stepenu proizvodnih snaga bio je to najpogodniji način za upravljanje velikim oblastima i za dizanje efikasne vojske.

Svi zemljišni posedi franačke države bili su obavezni da daju vojsku. Crkva, najveći veleposednik ranog Srednjeg veka, nije mogla biti izuzeta. I crkveni ljudi, opati i episkopi, bili su obavezni da se odazovu kraljevu pozivu. Već u VI veku vidimo biskupe kako odlaze u rat da bi se lično borili.

Opšti narodni poziv (*Heerbann*) i poziv vazala su suprotni sistemi. Prvom su bili podložni svi slobodni ljudi, a drugi se obraća neznatnom delu stanovništva, sopstvenicima feuda ili feudalcima. Prvi daje (relativno u odnosu na broj stanovništva) velike vojske, a drugi male. Feudalni poziv se postepeno razvio iz opšteg poziva, onako kako su se germanske mase odvikavale od rata i ekonomski potčinjavale. Za vlade Karla Velikog (768—814) oba sistema idu još uporedo. To se jasno vidi iz njegovih zakona (*kapitularija*). Zakon od 803 naređuje da svaki veliki vazal mora da izvede u rat što veći broj svojih kletvenika kojima je dao zemlju u feud; svaki sopstvenik četiri dvora (*mansi*)⁶ ili više mora da pođe u rat sa svojim gospodarem ili sa svojim grofom ako njegov gospodar ne polazi

⁶ *Mansus* (Hufe, charrue, hide) je u ranom Srednjem veku bilo normalno individualno imanje od 7 do 15 hektara oranice koje je odgovaralo potrebama i radnoj sposobnosti jedne porodice.

u rat; imao tri dvora dodaje se vlasnik jednog dvora da bi jedan od njih pošao u rat opremljen o trošku obojice. Slično se kombinuju imanja od jednog i dva dvora, s tim da kombinacija od četiri daje jednog čoveka. Svake obaveze bili su oslobođeni samo oni sopstvenici koji su imali manje od jednog dvora. Zakon od 804 predviđa da svaki vlasnik od dvanaest dvorova mora da ide u vojsku u verižnoj košulji (oklopu). Zakon od 807 pooštrava obavezu: sada tri dvora daju jednog čoveka, a obavezi se podvrgavaju i vlasnici od pola dvora; njih šestoro opremaju jednog čoveka. Prema tome reklo bi se da se vojna obaveza omasovljuje. Naprotiv. Tendencija ukazuje suprotnim pravcem, ka vazalnim, a ne narodnim vojskama. S pravom se kaže da su kapitularije Karla Velikog više poreski nego regrutni propisi, da predviđaju koji će socijalni slojevi doprineti opremanju vojske, a ne koji će ljudi poći u rat. Prema tome zakon od 807 povećava poreski teret, a ne broj vojnika. Stvarno, uskoro zatim, kada su Karlovi unuci, Karlo Čelavi i Ludovik Namac podelili u Verdenu Carstvo (834), od opšteg poziva slobodnih ljudi nije više bilo ni traga. Od slobodnih ljudi jedni su postali vazali, a drugi kmetovi.

Sačuvan je pismeni poziv Karla Velikog iz početka IX veka jednom svom vazalu, opatu Fulradu, verovatno iz Sen Kantena, u severnoj Francuskoj. Njemu je naloženo da bude 16 juna u Štrasfurtu na Bodi (u istočnoj Saksoniji) sa svima svojim dobro naoružanim i opremljenim ljudima (hominibus), gde se imao održati državni sabor i odakle će se poći u rat kuda bude odlučeno. Svaki konjanik je morao da ima štit, koplje, mač, nož i luk sa strelama, a u kolima je trebalo da bude sav potreban alat: sekira, burgija, lopata, pijuk, a hrane za tri meseca računajući od dolaska u Štrasfurt. Sasvim je jasno da opat Fulrad nije mogao povesti iz Sen Kantena u Štrasfurt na svaka tri dvora po jednog čoveka jer bi to, s obzirom na rezervnu hranu koju je trebalo poneti, zahtevalo ogromnu komoru.

Feudalni obveznici su raštrkani i teško se prikupljaju. Oni ne mogu zadovoljiti kada su potrebne brze i manje akcije. Za takve zadatke je Karlo Veliki imao stajaću trupu nazvanu *scara* koja nije bila vezana za zemlju, već se nalazila oko dvora. Delovi ove trupe davali su posade utvrđenim uporištima. Mogla se upotrebljavati i u unutrašnjosti za policiske zadatke.

Kod Franaka se najlakše prati kako konjanici postepeno potiskuju pešake. Vizantiski pisac i istoričar Agatija opisuje

Ih u VI veku kao smele i izvežbane pešake, naoružane mačem i štitom, bez oklopa ili dokolenica, bez luka i pračke, ali sa džilitima i sekirom. Sekira za bacanje ili *francisca* je bilo tipično franačko oružje; brižljivo uravnotežena kao indijanski tomahavk mogla se upotrebiti kao projektil za blisku borbu. Među Francima ovog vremena jedva da je bilo nešto konjanika. Ali u VI i VII veku sve se više javljaju konjanici, a uporedo i oklop. Krajem VII veka vojvode i grofovi i njihove neposredne pratnje bore se obično na konju.

Nažalost imamo vrlo malo opisa taktičkih sudara onog vremena. Skoro jedini izuzetak čini značajna bitka kod Poatjea (732) koja je učinila kraj osvajačkim pohodima Arabljana na evropskom Zapadu. Franački izvori su doduše i ovom prilikom sasvim mršavi, ali nam nešto podataka daje jedna španjolska hronika⁷. Iz nje možemo zaključiti da su Franci bili u odbrani, a Arabljani u napadu, što je sasvim verovatno. Kao konjanici, pretežno laki, Arabljani nisu ni mogli biti u odbrani. Napad je jedini način dejstva tako jednostrano organizovanih vojsaka. Uostalom, oni su bili i u ofanzivi. Prirodno je i to što su Franci bili u odbrani. Odbrana peške sa hladnim oružjem je najefikasnija protiv nasrtljivih konjanika. Moramo zaključiti stoga da su Franci sjahali za borbu peške da bi stvorili onu „nepomičnu ledenu stenu” španjolskog hroničara o koju su se lomili naleti Arabljana, jer konjanici ne mogu dočekati napad na mestu. Uspehu je, prema hroničaru, doprineo i oklop Franaka. Odaćemo priznanje Karlu Martelu, što je shvatio i pravilno rešio osnovni taktički problem bitke — što je uspeo da privoli franačko plemstvo da sjaše za borbu peške. Ali u borbi protiv pešačkih gomila Sasa, Frižana i Bavaraca, franački su konjanici mogli doći do potpunog izražaja. Sto godina pre bitke kod Poatjea vidimo kralja Lotara kako na čelu svojih konjanika juriša na Sase.

Za vlade Karolinga konjica dolazi sve više do izražaja uporedo sa širenjem feudalnog sistema. Opat Fulrad ima da dovede samo konjanike. O pešacima nema tamo ni govora, ali to ne znači da ih nije bilo. Većinu boraca Karla Velikog moramo da zamislimo kao konjanike naoružane kopljem i ma-

⁷ Od jednog anonimnog pisca sa muslimanske teritorije (*F. Lot, L'art militaire...* I, 112).

čem, a kao pomoćnim oružjem lukom i strelom, i zaštićene verižnim oklopom (brunia)⁸ umerene težine, šlemom bez vizira (obrazine) i štitom.

Vojske Karolinga bile su male, svega 5—6000 konjanika bez slugu i pratnje. To su bile više kvalitetne nego masovne vojske. Masovne vojske ne bi mogle operisati na tako dugačkim operaciskim pravcima kuda ih je vodio Karlo Veliki — u Španiju, Češku, Donju Italiju i Panoniju. Protiv masovnih vojsaka govori i skupoća ratne opreme koja je u to doba za jednog čoveka, računajući tu i konja, odgovorala vrednosti od 45 krava: šlem 6, oklop 12, mač 7, dokolenice 6, koplje i štit 2, ubojni konj 12 krava⁹. Koliko se cenilo oružje svedoče i Karlove kapitularije koje zabranjuju da se prodaje Slovenima i Avarima.

O unutrašnjem uređenju, taktičkoj raščlanjenosti i borbenom poretku Franaka nema dovoljno podataka. Vazalne vojske se prirodno grupišu oko svojih seniora, a družine oko svojih poslodavaca. Taktičkih jedinica nije moglo ni biti. Uređene bitke na otvorenom polju su bile toliko retke, da se stalni borbeni postroji nisu mogli ni ukoreniti. U ratu sa Sasima, koji je trajao 33 godine, tučene su svega dve bitke. Uspeh Franaka u tom dugom ratu, izražen konačnim pokoravanjem Sasa, objašnjava se u prvom redu slabošću protivnika. Među Sasima je bilo već mnogo neslobodnih i poluslobodnih ljudi koji nisu bili više ratnici. Društveno uređenje Sasa u VIII veku ličilo je mnogo na društveno uređenje Kelta u doba kada je Cezar osvajao Galiju. Ali se stabilizacija franačke okupacije pokorenih zemalja objašnjava i mrežom utvrđenih uporišta (*burg*) koje je Karlo izgradio i međusobno povezao.

Za vreme duge i energične vladavine Karla Velikog obnovljeno je Zapadno Carstvo i nametnuta je ista društvena i vojnička fizionomija svoj zapadnoj i centralnoj Evropi od Ebrado Dunava. U tom pogledu jedinstvo ovog područja osećaće se i kasnije kada se franačko carstvo bude raspalo na nekoliko država.

⁸ Ponekad i oklopom od čeličnih pločica na kožnoj podlozi. Celovitih rimskih oklopa (*lorica*) nestalo je posle V veka, ne samo na Zapadu, gde se verovatno izgubila tehnika izrade, nego i u Vizantiji. (Ch. Oman, *A History of the Art of War*, 55.)

⁹ Izračunao H. Delbrück (*Geschichte der Kriegskunt*, III, 3—4) prema *Lex Ripuaria*.

5. ANGLOSASI

Osvajači Britanije (Angli, Sasi i Jiti) su se sasvim razlikovali od drugih germanskih naroda koji su se naselili na rimsko tle. To nisu bili organizovani narodi nego izolovane družine ratnika, svaka pod svojim (ratnim) vođom (heretogom), koje se sredinom V veka počese da iskrcavaju na razne tačke dugačke obale. U najboljem slučaju to su bili samo delovi naroda. To naročito važi za Jite i Sase, čija je glavnina ostala u staroj postojbini.

Invazija Britanije ima karakter sporog potiskivanja Romano-Brita prema zapadu i severu. Nije se dugo mogla ostvariti ni jedinstvena država. U prvoj fazi su anglosaske kraljevine bile gotovo sasvim germanske. Na čelu im je bio *heretoga*, koji je uzeo titulu kralja, a pod njim su bili članovi njegove lične družine (*gesith*, *gesithcundman*), zatim slobodni seljaci (*ceorl*) — među kojima i rodovskog plemstva (*eorl*), najzad poluslobodni ili neslobodni Romano-Briti od kojih je nešto ostalo na osvojenom zemljištu. U takvoj državi vojska se sastojala od svih slobodnih Germana (*fyrđ*). Kasnije, od druge polovine VII veka, kada se anglosaske kraljevine tuku među sobom, *fyrđ* ili opšta obaveza Germana ostaje na snazi, ali je potiskuje sistem manje ali borbenije vojske. Pozivali su se često pod oružje samo podanici koji su mogli da nabave dobro oružje i opremu, a to su bili oni koji su imali posed od 5 dvorova (*hide*). Uostalom ta se obaveza mogla i otkupiti novcem. U to doba nailazimo na slobodne ljude, koji su *hlafordima* ili lordovima (hlebodavcima) bili dužni da služe. Mora se zaključiti da je sada veliki deo *ceorla* bio u vazalnom odnosu prema lordovima ili kralju. Članovi kraljeve družine postali su veleposednici. Oni su zajedno sa *eorlima* obrazovali aristokratiju. Bilo je i članova družina (kraljeva ili aristokrata) koji nisu imali zemlje već su dobijali od svog gospodara samo stan, hranu, odelo i opremu. Naziv *thegn* je postepeno potisnuo *gesith* i *gesithcundman*. Ovi *thegni* čine u Engleskoj ratničku klasu kao što su vazali činili u Franaka. I s one strane Kanala je bio dakle merodavan kvalitetan doprinos vojnoj sili. Opšta vojna obaveza (*lyrd*) ostaje sa svojim šarenim naoružanjem i slabom efikasnosti, ali se sada deli na dva dela koji se naizmenično pozi-

vaju da bi se osigurala obrada zemlje. „Služila je samo kao drška oružja čiji su gvozdeni vrh činili *thegni*“¹⁰.

Angli i Sasi su u VI veku bili isključivo pešaci. U njihovom naoružanju ističe se koplje. Mačeva je bilo malo. Oklopa tada još nisu imali, nego samo drveni štit, ponekad prevučen kožom. U to vreme oni još mnogo liče na Germane koje je Tacit opisao četiri veka ranije. Tek u VIII veku nailazimo na veržnu košulju i šlem, ali te skupocene delove opreme ima samo plemstvo. Glavni zadatak *thegna* je bio upravo da se odazovu kraljevom pozivu u oklopu, a sposobnost nabavke oružja i opreme bila je glavno merilo za njihov izbor. Nastojalo se raznim putevima da se broj *thegna* poveća. I trgovac koji je tri puta prelazio na Kontinent o svom trošku pripadao je toj klasi. Izgleda, čak, da su u nju primani i ljudi koji su posedovali manje od 5 dvorova, samo ako su imali puno naoružanje i opremu. Ovako proširen *thegn* bilo je glavno oružje kojim su se Alfred Veliki (871 — 901) i njegovi naslednici suprotstavili Dancima (Normanima, Vikinzima).

Izolovani na ostrvu, Anglosasi su sačuvali svoje stare ratne običaje duže nego drugi germanski narodi. Ni do XI veka nisu naučili da se bore na konju. Plemstvo ga je imalo, ali je sjahivalo pred borbu. Na bojištu se vojska postrojavala u zatvorenoj formaciji sa rastojanjima koja su dopuštala slobodnu upotrebu kopalja i mačeva. U sredini se postavljao kralj sa svojom pratnjom. Protivnik se postrojavao na isti način. Kada bi poizbacivali svoje džilite, protivničke linije sručile bi se jedna na drugu i stale udarati po drvenim štitovima dok jedna ne bi popustila.

U nedostatku organizovanog feudalnog sistema kao što je bio franački, *thegni* se vremenom pretvaraju u zemljoposednike sa vrlo slabom vojnom efikasnosti. Borbeniji su bili samo ratnici bez zemlje koji su boravili na kraljevom dvoru ili na dvorovima velikih *eorlova*, što bi odgovaralo franačkoj *scari*.

¹⁰ Ch Oman, A History of the Art of War, str. 110.

III

TURANSKI NARODI

1. NOMADSKI RATNICI

Turanski narodi koji su u ovom periodu upadali u Evropu — Huni, Avari, Bugari — imali su isto društveno i vojno uređenje, isto naoružanje, istu taktiku.

Ti nomadi bili su neraščlanjeni ekonomski, socijalno i politički, jednoliki kao stepa u kojoj su živeli. Pokoravali su se svojim starešinama kojima su doista bili odani. Podređivali su se dušom i telom onome koga su smatrali da je vojnički i politički nadmoćniji od njih, ali su bili i spremni da ga napuste ako izneveri njihove nade ili obaveze koje je javno ili prećutno primio prema njima. Lako su se udruživali, šator sa šatorom, rod sa rodom, pleme sa plemenom, u čitave narode koji su se identifikovali sa svojim vođom. Lako su se i razilazili, utapali među druge narode, nestajali.

Turanski narodi živeli su od stočarstva i uvek su bili spremni na pokret, rat i borbu. Krda konja koje su gajili davali su im veliku brzinu i pokretljivost. Svi odrasli ljudi bili su borci, isključivo konjanici. Odlazili su na ratne pohode na poziv svojih starešina i s njima delili pljačku. Pri tome su neumoljivo i svirepo pustošili osvojene oblasti čineći neizmerno više štete no što su sebi pribavljali koristi. Glavno oružje bio im je luk. To su bili upravo strelci na konju, ali su imali i oružje za blisku borbu, koplje i sablju, poneki i omču. Lična zaštitna sredstva bila su im slabija — kožni, redje metalni prsluk i šlem.

Laki konjanici, neopterećeni nikakvom komorom, koji najčešće nemaju da štite nikakve objekte (baze), imaju izvanredno veliku slobodu manevrovanja, operativnu i strategisku. Živeći na terenu i od stoke koju su gonili sobom, rejon njihovog dejstva je praktično bio neograničen. Pri tadašnjem nepovoljnom odnosu snaga prema prostoru, nije im bilo teško da se probiju preko svačije granice i da duboko upadaju u unutrašnjost svake zemlje. Zahvaljujući svojoj brzini, mogli su nesmetano krstariti tuđjom teritorijom, jer ih niko nije mogao primorati na bitku ako je nisu želeli. Zadržavali su ih samo utvrđjeni gradovi, ali su u toku svojih upada u Evropu razvili izvesnu opsadnu tehniku kojoj su mogli odoljeti samo jači objekti. Za operacije na vodi nisu imali nikakva smisla.

Uredjene bitke i borbe prsa u prsa su izbegavali. Više su voleli prepade koje im je omogućavala njihova brzina. Protivnika su lomili obletajući ga i zasipajući ga strelama uzastopnim naletima. Nisu marili da napadaju zbijene redove, bilo konjanike ili pešake, pogotovu uredjene oklopnike. Tada su rado simulirali bekstvo, pa kad je protivnik krenuo u gonjenje i rasturio svoje redove, vraćali su se na dati znak ponovo u borbu i udarali sabljama. Ta *partska taktika*, kako je nazvana, nastala je u nepreglednim stepama Azije i održala se tamo hiljadama godina ali je slabo odgovarala razuđenoj, šumovitoj i gušće naseljenoj Evropi.

2. H U N I

Huni su verovatno identični sa varvarima tatarske rase Hijund Nu koji su ugrožavali Kinu od početka njene istorije. Oko 370 godine zapadni Huni, izmešani sa Mongolima, Tunguzima i Ugrima svih vrsta, napadaju i uništavaju državu Alana koja se širila između Kavkaza, Urala i Dona. Balamber, kan Huna, prelazi zatim Don i čini kraj slaboj državi Ostrogota u današnjoj Ukrajini (375). Većina pobeđenih Ostrogota pokorava se Hunima i otada će deliti njihovu sudbinu kroz 80 godina. Susedni Vizigoti, zaplašeni porazom svojih srodnika, prelaze Dunav i sklanjaju se na Balkan. Huni se zadržavaju izvesno vreme u Ukrajini i današnjoj Rumuniji, a zatim prodiru u Panonsku Niziju. Njihova se vlast sada širi od Istočnih Alpa do Dona, čak i do Urala, ali to nije jedinstvena država pod istom vlašću. Nema pravog jedinstva ni u Panonskoj Niziji gde im je bilo težište.

Huni dolaze sada prvi put u dodir sa rimskim vojnicima. Kakav su utisak na njih učinili svedoči nam Amijan Marcellin, ratnik i istoričar: mali, krivonogi, čvrsti i široki, ćosavi, ružni kao evnusi, koji liče više na dvonožne životinje nego na ljudska stvorenja; ne kuhaju niti začinjavaju svoju hranu; žive od divljih biljki i mesa koje omekšavaju ispod sedla; od rane mladosti navikavaju se na nevreme, glad i žedj; nespretni su u borbi peške, ali na konju su kao saliveni; upadaju nasumce pod improvizovanim vođstvom svojih velikaša; kada su napadnuti formiraju bande koje primaju borbu uz strahovitu viku; manevruju naglo i brzo; kada su silom rastureni smesta se preformiraju; toliko su brzi da preskoče rov

i opljačkaju protivnički logor pre no što budu primećeni (!); najopasniji su od svih ratnika nadaleko; izdaleka šalju svoje strele od zašiljene kosti, a izbliza vitlaju mahnito svojim mačem i dok protivnik, konjanik ili pešak, prati očima njegov ugrožavajući vrh, bacaju na njega omču, obuhvataju udove i paralizuju njegove pokrete (!).

Izvori IV i V veka sve do 450 godine ne govore mnogo o Hunima. Razbijeni u nekoliko grupa bez jedinstvene vlasti, oni ratuju po delovima. Krstare po Germaniji, upadaju u Rimsko Carstvo, služe Rimljanima ili se tuku protiv njih, podržavaju cara ili nekog njegovog odmetnika, tuku se jedni protiv drugih u tuđoj službi. Gotovo nema borbe u kojoj oni ne učestvuju.

Dugo su Huni ostavljali na miru istočni deo Carstva koji im je plaćao godišnje 350, pa 500, najzad 700 funti zlata. U tome nije bilo ničeg ponižavajućeg za ono vreme. Smatrani su prosto *federatima*, kakvih je u to vreme bilo mnogo. Ali 441 prekidaju poluvekovni mir, prelaze Dunav pod Atilom i Bledom, zauzimaju Bononiju (Vidin), Singidunum (Beograd), Viminacijum (Kostolac), zatim kreću uz Moravu, pa otimaju Niš, Filipopolj (Plovdiv), Arkadiopolj (Lile Burgas). Na otvorenom polju ne nailaze ni na kakav otpor. Trupe Vizantije su tada bile angažovane u Aziji protiv Persije i u Africi protiv Vandala. Ali se ne usudjuju da napadnu Carigrad. Vizantija sklapa mir 443 gomilama zlata. Ne zadugo. Četiri godine kasnije Huni ponovo pustoše Meziju i dolaze pod zidine Carigrada. Iduće godine dolazi ponovo do mira koji je zanimljiv po tome što je tom prilikom Atila postavio zahtev da se južno od Dunava, od Beograda do Nove (Staklen kod Svištova), ostavi pust pojas zemljišta u dubini od pet dana marša sve do porušenog Niša koji će beležiti granicu između dve države. Uvidevši da ne može trajno zadržati krajeve južno od Dunava, išao je očigledno za tim da pomeri granicu sa Dunava, koji se lakše branio, i da liši Vizantiju zgodnih oslonaca za ofanzivne operacije u Panoniji. Na pustoj neutralnoj zoni njegovi bi se Huni lakše snalazili. Iduće godine je ipak prihvatio granicu na Dunavu.

U međuvremenu su Huni počeli u Panoniji da hvataju korena. Oni nisu više skitači u potpunom smislu reči. O tome svedoči izveštaj Priska, učesnika u jednom vizantiskom poslanstvu, Atili. Oni imaju sada svoju osnovicu. Atila, oslobodivši se

svog brata Blede, učvrstio je svoju vlast nad svima hordama Huna i nastojao da organizuje svoju državu. Privlačio je tehničare i trgovce vizantiskih gradova koje je uništio.

Ipak su to još uvek bile varvarske horde kojima su rat i pljačka bili glavno zanimanje. Istok je bio iscrpen, pa se Atila okreće Zapadu koji je dotle ostavio na miru. Januara ili februara 451 krenuo je iz Panonije prema Rajni. Osim Huna, jezgro vojske činili su Ostrogoti i Gepidi, a usput je povukao sobom Franke, Tirinžane, Burgunde i druge Germane na koje je naišao. Bila je to znatna vojska, ali broj od 500 000, koliko navode izvori, je fantastično preteran. Bez otpora stigla je na Rajnu — na tome pravcu nije još bilo nikakvih državnih organizacija, i upala širokim frontom u Galiju. Gradovi severne Galije padali su redom i nestajali u plamenu. Pariz, mali grad na jednom ostrvu Sene, održao se blagodareći svom ostrvskom položaju. Početkom maja stiže Atila pred Orlean koji ga zadržava nedeljama.

Zapadno Carstvo nije imalo nikakve operativne vojske da suzbije napadače. Rimski vojskovođa Aecije požuri u Galiju i prikupi koliko je mogao federata. Uspeo je da pokrene i Teodoriha, vizigotskog kralja, čija je zemlja (Gotija ili Septimanija, ranije Akvitanija) bila sada prva na udaru. Aecije i Teodorih deblokiraju Orlean u oštroj borbi posle koje se Atila povlači na sever prema Kampaniji (Šampanj). Na Seni, kod današnjeg Meri sir Sen stižu mu zaštitnicu, jednu grupu Gepida, i potpuno je razbijaju u noćnoj borbi. Glavninu je Atila bio sklonio u kolski logor nešto istočno, na Katalaunskim Poljima, na polju Maurijakus, *Campus Mauriacus*, po kome se ova bitka još naziva. Do nje dođe idućeg dana, oko 20 juna.

Bitku na Katalaunskim Poljima opisao nam je Jordan nekih sto godina kasnije, očigledno na osnovu svakovrsnog usmenog predanja koje je začinio sopstvenom retorikom. Iz njegovog opisa ponešto možemo prihvatiti, a ponešto zaključiti sami.

Atila je svoju vojsku izveo iz logora i postavio je za bitku tek popodne. Dan je bio dug, pa je verovatno želeo da skрати borbu. Nije mu bilo stalo do rešavajuće bitke. Dotle je opljačkao dobar deo bogate Galije, pa nije imao računa da stavlja na kocku zadobijeni plen. U očima Huna nije bilo nečasno umaći pred neprijateljem. Cilj je bio pljačka. Nije bilo

reči ni o prestižu ni o trajnom zavojevanju. U svakom slučaju, primivši bitku tako kasno, Atila nije računao na potpunu pobjedu. Za njega je bilo dovoljno da odbaci neprijatelja kako bi neuznemireno mogao da se povuče sa velikim plenom koji je umnogome morao da sputava njegove pokrete.

Atila se sa svojim Hunima postavio u centar. Na desno krilo postavio je Gepide, a na levo Ostrogote. Nema nikakve sumnje da su svi bili na konjima. Na suprotnoj strani se Teodorih sa svojim Vizigotima postavio na desno krilo, Aecije na levo sa „rimskim“ trupama, što znači sa raznovrsnim najamnicima, a u centar su došli Burgundi i Franci. Centar su činili pešaci, a krila konjanici.

Bitka je otpočela sudarom prednjih delova oko nekog uzvišenja u kome je Teodorihov sin Torismond odbacio hunsku prethodnicu. Zatim su Huni krenuli napred i probili rimski centar. Ali u isto vreme su Vizigoti razbili svoje srodnike Ostrogote i bacili se na Hune, dok je na suprotnom krilu Aecije potisnuo Gepide. Nastao je opšti nered. U gužvi pogibe i Teodorih. Da ne bi bio opkoljen, Atila se povuče u svoj utvrđeni kolski logor. Borba se završi u velikom neredu padom mraka.

Idućeg dana Atila nije izlazio iz logora. Situacija u kojoj se našao nije bila zavidna. Pred neprijateljem koji ga je vrebao nije mogao otstupiti. Sa plenom nikako. Njegovim protivnicima, da bi dovršili pobjedu, bilo je dovoljno da ga blokiraju. Ali se Torismondu žurilo da se vrati u Tuluz i da tamo učvrsti svoj presto na koji ga je postavila vojska posle očeve pogibije. Jordan tvrdi da mu je to savetovao Aecije, bojeći se da bi potpuna propast Huna izložila Carstvo na milost ili nemilost Vizigotima. Kada je Atila video da su Vizigoti nestali, zapregnuo je kola i krenuo na Rajnu. Sa snagama koje su mu ostale, Aecije ga je mogao samo pratiti izdaleka.

Bitka na Katalaunskim Poljima ističe se često kao prvi neuspeh Azijata u tobožnjem nastojanju da osvoje Evropu. No, ovde nije bilo reči o osvojenju Evrope već o pljačkaškom pohodu. Da su Huni i pobedili, situacija se ne bi bitno izmenila. Bile bi samo opljačkane još neke pokrajine. Atila bi se opet vratio u svoju bazu u Panoniju. Nije bio bitno oslabljen što se najbolje vidi po tome, što je već uproleće iduće godine upao u Italiju preko Juliskih Alpa. Tada je posle duge opsade zauzeo i zauvek uništio Akvileju, a zatim opljačkao niz dru-

gih gradova severne Italije. U Italiji, Carstvo i njegov vojskovođa Aecije nisu raspolagali nikakvom snagom da mu stanu na put. Nije bilo Burgunda, Franaka i Vizigota kao u Galiji. Moralo se pregovarati. Nisu poznati uslovi pod kojima je Atila napustio Italiju. Svakako je zahtevao mnogo zlata. Ali imao je i razloga da se vrati u Panoniju. Energičan car Istoka Markijan (450—457), da bi pomogao svog zapadnog kolegu, uputi preko Dunava neke svoje snage koje su bile dovoljne da ubrzaju Atilin povratak. Čim se vratio, zapretio je Markijanu ponovnim upadom ako mu ne pošalje danak koji je ovaj bio otkazao. Ali iduće godine iznenadno umre.

Ne može se govoriti o posebnom Atilinom vojnom talentu. Sredinom V veka je situacija na Zapadu bila vrlo povoljna za pljačkaške reidove. Carstvo je već bilo podeljeno i sasvim oslabljeno, upadima Germana. Zapadni deo preživljavao je svoje poslednje godine. Putevi za Rajnu i alpski prevoji nisu bili više zakrčeni masovnim pokretima drugih varvara. Nije bilo ni granične zaštite ni operativne vojske. Moglo se lako upadati u Galiju, Italiju, na Balkan. Atilina veličina je više u njegovoj energiji i državotvornosti kojima je uspeo da stavi pod svoju vlast sve hunske horde i da pokori druge narode. Da je njegova ličnost bila glavna spona koja je držala hunsku državu, videlo se posle njegove smrti. Njegovi mnogobrojni sinovi je podeliše, a zatim se pozavadiše oko podele. Potčinjeni Germani to iskoristiše i pod voćstvom Ardariha, gepidskog kralja, 454 razbiču Hune negde u Panoniji. Njihovi ostaci pobegnu prema Crnom Moru. Deo će nastaviti skitački život, deo će stupiti u službu Vizantije. Videli smo ih u Justinijanovoj vojsci protiv Persijanaca i Vandala. Najzad nestaće sasvim među drugim skitačkim narodima koji će upadati iz Azije u Evropu.

3. AVARI

Avari (u slovenskim jezicima *Obri*) potiču takođe iz centralne Azije. Sredinom VI veka izbijaju na obale Urala i Volge i razlivaju se stepama između Krima i Kavkaza. Odavde se nude u službu Carigradu. Justinijan ih plaća da udare na Bugare i Ante koji su često upadali na vizantisku teritoriju. Bugari na Donu su ubrzo savladani, za njima i Sloveni istočno i severno od Karpata. Odavde Avari, ojačani ostacima Huna na koje su usput naišli i srodnim Bugarima koje su povukli sa sobom

sa Dona, prodiru do Labe i Baltika i upadaju u zapadnu Evropu. Na svojim brzim konjima se naglo pojavljuju i nestaju pre no što bi se mogla prikupiti snaga da se snjima uhvati u koštac. Ponekad nisu imali uspeha. Sigibert, kralj Austrazije, tuče ih 561 i 562 u Tiringiji, ali oko 568 oni ga potuku i zarobe. Ne znajući drugačije da objasni ovaj poraz, Grgur Turski navodi kako su Avari (koje on naziva Hunima) bili vešti crnoj magiji i izazvali pojavu fantoma! Ako je ovaj praznoverni franački episkop hteo time reći da su se pojavljivali tamo gde ih nisu očekivali, zahvaljujući svojoj brzini, onda nije mnogo pogrešio. Godine 596 se Avari ponovo pojavljuju u Tiringiji, pa se njihovo povlačenje plaća zlatom.

U međuvremenu se Avari pod voćstvom Bajana prebacuju u Panoniju pošto su prethodno pomoću Langobarda uništili Gepide (567) koji nestaju sa istoriske pozornice. Kada su Langobardi, u sporazumu s njima, iduće godine napustili Panoniju, Avari postaju tamo jedini gospodari i brzo šire svoju vlast od Dalmacije do Češke i od Alpa do Karpata, uključujući tu današnju Austriju i Madžarsku. Potčinjavaju mnogobrojna slovenska plemena koja su zatekli, doveli sobom ili se tu kasnije naselila. Moglo ih je biti oko 50 000 zajedno sa Hunima i Bugarima koji su pošli s njima i ušli u njihov plemenski savez. Živeli su po plemenima i rodovima sa svojim krdima konja, pretežno u Panonskoj Niziji koja je najbolje odgovarala njihovom načinu života, pre svega između Dunava i Tise.

Ikao brojno slabiji od Slovena, Avari su nad njima imali veliku vojnu nadmoćnost. Čvrsto organizovani po rodovima i plemenima na čijem čelu su stajali *tarhani*, a u celini pod voćstvom svoga *kagana* (kana kanova), kome je uz bok stajao prvi vojskovođa *jagur*, na svojim lakim i brzim konjima mogli su operativno vladati čitavim ovim prostorom, koncentrisati snage i stvarati relativnu brojnu nadmoćnost svuda gde je to bilo potrebno, pre no što bi se mogli omasoviti subverzivni pokreti podložnih i nepovezanih slovenskih plemena. Držali su i puteve koji su iz Panonije vodili u Italiju, srednju Evropu i na Balkan. U taktičkim sudarima su slabo organizovani slovenski pešaci morali podleći naletu avarskih konjanika. Bez discipline, kao što su je imali Grci ili Rimljani u klasično svoje doba, a i bez društvene kohezije Germana koju Sloveni nisu još bili stekli, pešaci ne mogu da izdrže udar konjice. Prevlast Avara nad Slovenima morala se naročito osećati u Panonskoj Niziji i na otvorenom zemljištu. Na donjem Dunavu su Sloveni bili prak-

tično nezavisni od Avara otkako su se ovi nastanili u Panoniji. Povremeni avarski upadi u ove predele nisu doveli do trajnog potčinjavanja. Iz suštine avarske vojne nadmoćnosti, njihovog broja i geografskog smeštaja, može se izvesti zaključak o karakteru slovenske potčinjenosti. U rejonu efikasnog avarskog dejstva većina slovenskih plemena bila je svakako primorana da stupi u plemenski savez sa Avarima. Stepenn podređenosti opadao je zaceo u direktnoj srazmeri sa udaljenošću od Panonske Nizije.

Vojna sila Avara nije se isticala samo nad Slovenima. U ono vreme, na prelomu VI i VII veka, oni predstavljaju najveću vojničku silu u Evropi. U granicama njihovog efikasnog akcionog radijusa nije ih niko mogao zadržati.

Uz neke povremene pohode u zemlje Franaka i u Furlaniju, Avari su sa svoje panonske osnovice najviše pritiskivali Vizantiju. Prva briga Bajana, njihovog kagana, kome se ne može odreći vojnički talenat, bila je da ovlada Sremom i gradom Sirmijumom (Sremskom Mitrovicom), najjačim vizantiskim osloncem u Panoniji. Zauzeta ratom prema Persiji, Vizantija je morala da mu ustupi pola Srema (574); posle trogodišnje opsade on zauze i Sirmijum (582), a dve godine kasnije i Singidunum.

Avari, kao nomadi — konjanici, nisu marili za utvrđene gradove. Za neposrednu, taktičku zaštitu oni su više voleli utvrđene logore ograđene zemljanim bedemom i palisadom (ringove, hringove) u nizijama iz kojih su mogli vršiti ispade na sve strane. Svoju zemlju su branili na konju, na otvorenom polju. Sirmijum i Singidunum su oteli zbog toga da bi Vizantiju lišili uporišta protiv Panonije. Time su ujedno otvorili stare rimske puteve za Dalmaciju i Meziju. Otada počinju Avari da upadaju na Balkansko Poluostrvo zajedno sa Slovenima. U toj sprezi su Avari bili svakako vodeći deo. Njihov je bio verovatno i lavovski deo pljačke. Ali su i Sloveni u tim pohodima imali znatnu ulogu, operativnu i taktičku. Tek njihovim učestvovanjem stvarala se potrebna masa koja je odgovarala tako dugačkim pravcima koji su izvodili od ušća Save do Soluna i Carigrada. Malobrojni Avari u odnosu na veliku teritoriju koju su kontrolisali, ne bi mogli da dižu dovoljno velike vojske za napade na tako značajne ciljeve kao što su bili Solun i Carigrad, čije bi opsade zahtevale mnoštvo ljudi. Pri opsadi gradova Sloveni su svakako obavljali glavni deo tehničkih radova, a

kada je to bilo potrebno izvodili su i operacije na vodi u čemu su bili veštiji od svojih saveznika i gospodara. U borbama na otvorenom polju Avari su postavljali Slovene i druge potčinjene pešake u prvi borbeni red rezervišući za sebe rešavajuću fazu borbe. Nije to bio samo izraz političke prevlasti. To nisu činili samo zbog toga da bi sebi uštedeli gubitke, niti da bi mogli bolje kontrolisati svoje pomoćne frupe. Kao laki konjanici mogli su efikasnije intervenisati u poznijem trenutku bitke kada je protivnički poredak bio već razlabavljen. Ovakav odnos pešadije i konjice u borbenom poretku sreće se češće u istoriji.

Uspesi Slovena i Avara na Balkanu idu dobrim delom i na račun slabosti Vizantije. Njena ofanzivna politika na zapadu iscrpla je finansijske mogućnosti zemlje i uvukla je u dugotrajne ratove sa Persijom. Još pre pojave Avara, Sloveni su često i duboko upadali na Balkan. Krajem VI i početkom VII veka pritisak je jači. Vizantiska vojska, koja se nije izmenila iz doba Justinijana, bila je zaista nemoćna da zadrži avarsko-slovensku bujicu. Nešto više vojne energije pokazuje samo u trenucima kada je oružje mirovalo na granicama Persije. Na većem delu Poluostrva gradskog života nestaje u ruševinama vizantiske državne organizacije. U opustelim krajevima naseljavaju se Sloveni. Avari ostaju u ravnici Panonije, idealnoj za stepske nomade. Nastoje samo da balkanske Slovene zadrže odnosno stave pod svoju vlast.

Najveći pothvat protiv Vizantije izveli su Avari 626 napadom na Carigrad. U njemu učestvuju potčinjeni Sloveni, Bugari i Gepidi. Napad je bio naročito opasan, jer je izveden jednovremeno sa prodorom Persijanaca do Bosfora. Bilo je to prvi put da su ta dva glavna protivnika Vizantije stvorila tako tesnu strategisku saradnju. Ali operativno i taktički ona nije došla do izražaja. Razbivši avarsko-slovensko brodogovlje u Zlatnom Rogu i Bosforu, vizantiska flota je uspela da razdvoji svoje protivnike, a zatim su Avari odbačeni i na kopnu sa velikim gubicima.

Poraz Avara pod Carigradom beleži početak pada avarske moći. Zapadna slovenska plemena, čiji je buntovni pokret otpočeo još ranije, obrazuju pod Samom (623—658) veliki plemenski savez koji se širio od Panonske Nizije do Labe, zahvatajući današnju Austriju, Češku i Moravsku. Ako je verovati Konstantinu Porfirogenitu, da su se u doba Iraklija (610—641) na severozapadni deo Balkanskog Poluostrva doselili dobro organi-

zovani i ratnički Srbi i Hrvati, onda je i to išlo na račun Avara. U svakom slučaju, u toku svog ekonomsko-društvenog sazrevanja su i dalmatinski Sloveni (Hrvati) zbacili sa sebe avarski jaram. Najzad su se osamostalili i Bugari na severnim obalama Crnog Mora. Avari su sačuvali svoju vlast samo u Panonskoj Niziji i tu će ostati još skoro dva veka. Slomiće ih tek Franci kada budu stigli na vrhunac svoje moći, ali će i njima biti potrebna tri velika pohoda da ih savladaju. Prvi izvode 791 velikom koncentričnom operacijom protiv Panonije. Karlo Veliki se stavi na čelo glavne vojske koja je krenula dolinom Dunava iz Regensburga nizvodno. Nju je pratila velika flota brodova na koju se oslanjala. To je prvi put da vidimo Dunav u ulozi komunikacijskog pravca. Jednovremeno je njegov sin Pipin upao u Panoniju s juga. Ova prva franačka ofanziva je tek potresla avarsku silu. Bila su potrebna još dva upada (795 i 796) da se Avari potpuno slome. Očigledno, franačka konjica je bila nadmoćnija od njihove, a njihovi *ringovi* nisu bili dorasli franačkoj opsadnoj tehnici. Ne mogavši se odbraniti ni od Slovena, avarski kagan moli Karla Velikog (805) da mu unutar franačke države ustupi teritoriju koju će lakše moći da brani. Uskoro zatim nestaće i Avari sa istoriske pozornice, gotovo bez traga.

4. BUGARI

Bugari se pojavljuju u V veku na severnim obalama Crnog Mora, oko Azovskog Mora i na reci Kubanu. Podeljeni su na mnoge grupe (horde) ali se ipak polarizuju oko dva imena: *Kutriguri* zapadno, i *Utriguri* istočno od Dona. Moć prvih porasla je znatno padom Atiline države. Krajem V veka počinju Kutriguri, ili Huni Kutriguri kako ih neki nazivaju, da upadaju na Balkansko Poluostrvo. Dolaze do Carigrada 540, iste godine i do Korintske Prevlake, 552 ugrožavaju Solun, a u toku zime 558—559 izvode vrlo težak napad na Carigrad u čijoj se odbrani ističe stari Velizar svojom hladnokrvnošću i veštinom.

Ovi pohodi padaju baš u doba kada je Vizantija ratovala na zapadu i istoku, u Italiji i protiv Persije. Protiv Bugara i Slovena, koji su upadali zajedno s njima, nije bilo dovoljno vojske. Justinijan potstiče stoga Utrigure, s kojima je Carstvo živelo u dobrim odnosima, na borbu protiv njihovih suseda Kutrigura. Uto nailaze i Avari. Utriguri im se pokoravaju, a Kutriguri su razbijeni. Njih Avari vode sobom. Utriguri se zatim

pokoravaju zapadnim Turcima (567), od kojih se brzo oslobađaju (576). Kuvrat najzad ujedinjuje pod svojom vlašću Utrigure i Kutrigure koji su ostali na obalama Crnog Mora i oslobađa ih avarske vlasti. To je *Magna Bulgaria* koja se prostire od Dnjepra do Kaspiskog Mora i živi u odličnim odnosima sa carem Irakiljem. To je vreme najjačeg avarskog pritiska na Vizantiju.

Jedinstvo bugarske države bilo je uglavnom delo jake Kuvratove ličnosti. Posle Kuvratove smrti ona se raspala na nekoliko delova i postala poprištem međusobne borbe pet zavedenih Kuvratovih sinova. Tako je dočekala invaziju Hazara. Pod njihovim pritiskom razišli su se Bugari na razne strane. Treći Kuvratov sin Asparuh (640—700) došao je sa svojom hordom u današnju Besarabiju odakle je upadao preko Dunava i Balkana u Trakiju. Uskoro prelaze Bugari i u Dobrudžu i kopaju rov između Černavode i Konstance kao granicu. Pohod cara Konstantina IV (668—685) protiv njih 677 nije imao uspeha. Za kratko vreme posle toga Bugari zauzimaju svu oblast između Dunava i Balkanskih Planina ne naišavši, izgleda, na veliki otpor nekih osam slovenskih plemena koja su tu već bila naseljena.

Bugara je bilo vrlo malo, svega oko 30-50 000 ljudi, možda već prožetih slovenskim elementima. Kao i ostali turanski narodi, Bugari su bili dobro organizovani konjanici sa svim onim vojnim preimućstvima nad Slovenima koja su imali i Avari. Bugarska vojna sila je postavila temelje bugarsko-slovenske države koja se sada obrazuje južno od Dunava. Vizantinci će je nazvati Bugarska po osnivačima i organizatorima. U prvo vreme je njen karakter izrazito azijski. Njen glavar pod imenom *kan* stoluje u utvrđenom logoru kod Pliske. Glavne funkcije ima u rukama plemstvo (boljari). Bugarska plemena, pretežno još stočarska, daju u osnovi operativnu vojsku (konjicu) koja će još dugo izvoditi pljačkaške reidove svuda naokolo. Starešine slovenskih plemena su na čelu lokalnih vojski kojima je bila poverena granica, ali su Sloveni učestvovali svakako i u pohodima, naročito na kraćim operaciskim pravcima. Ne mogavši da je savlada i razbije, Konstantin IV je prinuđen da praktično prizna ovu bugarsko-slovensku političku organizaciju, prvu stranu državu na vizantiskoj teritoriji.

Unutrašnji nemiri u Vizantiji dali su vremena mladoj bugarskoj državi da se konsoliduje. Drugi kan Tervel (701—718) pomogao je čak Justinijanu II (685—695, 705—711) da ponovo dođe na presto i izdejstvovao od njega zvanično priznanje svoje zem-

lje. Za njegove vladavine zapadna granica Bugarske prelazi Timok, a južna Balkanske Planine zahvativši i slovenske oblasti u severnoj Trakiji. Mir sa Vizantijom trajao je do 755. Tek se tada Konstantin V (741—775), stabilizovavši prethodno prilike na granici prema Arabljanima, okreće protiv Bugarske. Preduzeo je protiv nje devet pohoda, imao je i velikih uspeha, ali je nije mogao uništiti.

Dotle je u Bugarskoj proces stapanja bugarskog i slovenskog elementa daleko odmakao. Bugari se stoga nisu dali zbrisati jednom ili dvema bitkama kao Huni i Avari. Ovde nije bilo reči o nekoliko ratničkih hordi koje se naseliše među tuđa plemena. Umesto da budu satrveni upornim napadima energičnog i veštog vizantiskog cara Konstantina V, osveženi i ojačani slovenskim snagama, Bugari će samo četvrt veka kasnije krenuti pod Krumom (802—814) u velike osvajačke pohode. Zauzimaju krajeve istočno od Tise, Braničevo, Beograd i Serdiku (Sofiju) dolinom Strume i Meste izbijaju na Egejsko More, tuku Vizantinca kod Adrijanopolja, napadaju Carigrad. Za Krumove vlade znatno se pojačao uticaj Slovena u bugarskoj državi. Oni traže ravnopravnost, jer sada verovatno učestvuju ravnopravno i u ratnim pohodima. Sada Bugari nisu samo konjanici, niti Sloveni samo pešaci. U toku procesa društvenog raslojavanja, konjanici su oni koji mogu nabaviti i držati konja. To je plemstvo, bilo bugarskog, bilo slovenskog porekla. Ostali slobodni ljudi (posednici), ukoliko se nisu već odvikli od ratničkog zanata varvarskih vremena, su pešaci bez obzira na poreklo. Ali je konjički elemenat vrlo jak sudeći po operacijama na vrlo dugačkim pravcima koje su Bugare odvele u Panoniju, na Jadran i Korintski Zaliv.

Stapanje Bugara i Slovena u jedinstvenu narodnost dovršiće se tek prihvatanjem hrišćanstva. Kod Slovena je ono prodiralo mnogo brže. Kod Bugara je nailazilo na otpor, jer je ugrožavalo njihove sačuvane društvene privilegije. Ali je osvajačka politika zahtevala da se nova vera učini državnom. Progoni hrišćana odbijali su Slovene od bugarske države. Za vlade Omortaga (814—831), na severozapadu države neka su se slovenska plemena odmetala. Boris I (852—889) najzad prima hrišćanstvo sa celim narodom. Otada nema više razlike između Bugara i Slovena. Sloveni su sada konačno apsorbovali turanske Bugare, nametnuli im svoj jezik, ali zadržali njihovo ime.

Posle toga se snaga Bugarske silno razmahala. Simeon (893—927) dovodi je na vrhunac moći. On zauzima skoro celo Balkansko Poluostrvo. Proglašava se carem Bugara i Grka, ali ne može da zauzme Carigrad, sedište Carstva, bez čega je njegova uzurpirana carska titula ostala bez sadržaja. Bez flote nije mogao ozbiljno da ugrozi primorske tvrđave. Nije nikad napadao ni Drač ni Solun. Bez flote se nije moglo zamisliti nikakvo carstvo koje bi moglo zameniti Vizantiju. Neprekidni ratovi Simeona, koji su ga doveli u sukob ne samo sa Grcima nego i sa Srbima i Hrvatima, samo su iscrpli Bugarsku. Petar (927—969) dobija teško nasleđe unutra i spolja. Upad ruskog kneza Svjatoslava 967 dotukao je Bugarsku pod Borisom II (969—972). Vizantinci razbijaju Ruse, a Bugari dolaze za duže vreme pod vizantisku vlast.

IV

SLOVENI

1. SLOVENI U PRADOMOVINI

Smatra se sa mnogo razloga da je prapostojbina Slovena zahvatala gornje i srednje slivove Visle i Dnjepra i gornje slivove Južnog Buga, Dnjestra, Pruta i Sereta. To je bila šumovita, mestimično močvarna nizija, bogata lovom, a pogodna i za zemljoradnju i stočarstvo. Na zapadu su se Sloveni graničili sa Germanima, na severu Baltima (Litavcima, Letoncima i Prusima), na severoistoku Fincima, na jugoistoku Skitima, a na jugu Tračanima.

Iz pradomovine su vesti o Slovenima slabo dopirale u antički civilizovani svet. Prve vesti o njima donosi Herodot u V veku pre n. e., ako se složimo sa većinom slavista da su njegovi Neuri, stanovnici gornjeg Dnjepra i Južnog Buga, i Budini, njihovi istočni susedi, bili Sloveni. Tek posle više vekova imamo pouzdanija svedočanstva. Plinije Stariji (23—79), među narodima istočno od Visle pominje i Slovene pod imenom *Veneda*. Tako su ih nazivali Germani, pa se očigledno preko ovih saznalo za njih u Rimu. Tacit (oko 55—120) nam daje u svojoj *Germaniji* zanimljive podatke koje će pozniji pisci delimično potvrditi: njegovi *Veneti* su veliki, ratoborni, napadački

narod, lako naoružan, koji — za razliku od skitačkih konjanika Sarmata — gradi sebi kuće i bori se peške služeći se štitom.

Podrobnije vesti o Slovenima dobiće se tek kada se oni budu više približili civilizaciji, u doba Seobe naroda. Tada su stali da se kreću iz pradomovine prema istoku, zapadu i jugu. Oni koji su pošli prema jugu u drugoj polovini V veka su naselili Transilvaniju, a do kraja tog stoleća doprli su do donjeg Dunava i došli u neposredan dodir sa Vizantijom. Sada će o njima govoriti niz vizantiskih¹¹ i drugih pisaca. Slika koju nam daju o Slovenima je fragmentarna, ali prilično jasna. Bavili su se zemljoradnjom, stočarstvom, lovom i ribolovom. Bili su svi slobodni ljudi. Među njima nije bilo klasnih razlika, a verovatno ni lične svojine zemlje, pa ni velikih razlika u imovini. Neradnike bi izgonili iz doma i roda. Stanovali su u šumama uz reke, između kaljuga i močvara kojima se teško prilazilo. Živeli su u rodovima, bratstvima i mnogobrojnim malim plemenima. Rodom je upravljao domaćin, najstariji ili najrazboritiji među njima, biran ili priznat. Glavar plemena bio je župan, verovatno iz bratstva koje se istaklo hrabrošću, drevnošću i veličinom. Župan je bio i sudija i vojskovođa. Nema nikakvih istoriskih podataka da su slovenske plemenske starešine imale u to vreme i dugo posle toga svoje naoružane družine.

Sloveni su imali razvijeno osećanje za slobodu. Bili su prkosni, samostalni i bez voćstva. Nisu se dali u ropstvo ili potčinjenost, a odnosili su se oholo i izazivački prema avarskom kaganu. Ponekad su se radije ubijali nego da padnu u ropstvo. Izričito se navodi nedostatak smisla za kompromis, jer niko nije voleo da popusti. Nisu imali organizovanih država. Između plemena je često dolazilo do sukoba. Prokopije tvrdi da nad Slovenima i Antima ne vlada jedan čovek, nego da sve poslove rešavaju u zajednici. Međutim, ima pouzdanih podataka koji pominju plemenske glavare, ali su oni, bar u mirno doba, imali vrlo malo vlasti. Pseudo-Mavrikije¹² svedoči da je u Slovena bilo mnogo vladara koji međusobno nisu živeli u slozi. On savetuje svojim sunarodnicima kako da stvore još

¹¹ Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije.

¹² Tako se obično naziva autor Strategikona — priručnika za generale poznatog još i pod imenom *Taktika strategika*, koji se ne može pripisati caru Mavrikiju (582 — 602) bez rezerve.

veću pocepanost među njima, da se ne bi ujedinili u jednu državu i postali opasni za Vizantiju. U glavnim crtama uređenje Slovena se podudara sa društvenim uređenjem Germana na istom stepenu razvoja, s razlikom što se među prvima dotle nije bila razvila tolika državotvorna težnja. O tome možda najrečitije govori okolnost da su sve reči koje kod Južnih Slovena označuju vladaoca (car, kralj, knez, ban) preuzete od drugih naroda.

Politička razdrobljenost Slovena može se objasniti geografskim stvorom zemljišta na kome su živeli. U njihovoj šumovitoj domovini rasparčanoj vodenim tokovima i površinama, nije bilo uslova za stvaranje velikih i jakih državnih zajednica kao, naprimer, u stepama Azije odakle je nasrnulo na Evropu toliko organizovanih naroda.

Sloveni, politički slabo organizovani zemljoradnici i stočari, nisu mogli biti agresivni kao nomadi sa Istoka. Bili su slabo spremni i za defanzivu. Ipak, u doba njihovog tešnjeg dodira sa Vizantijom, o njima se kaže da su svakodnevno ratovali ne samo sa strancima već i međusobno. Imali su i potrebne fizičke osobine za borbu. Prokopije ih opisuje kao visoke i jake ljude, a Pseudo-Mavrikije govori da su lako podnosili žegu, studen, kišu, golotinju i nedostatak hrane. U Slovena, kao i kod Germana, svi su slobodni ljudi bili ratnici. To je plemenska vojska. Kada su polazili u rat birali su vojvodu, redovno plemenskog župana. Poznavali su gvožđe, i druge metale, ali ih u naoružanju nisu mnogo primenjivali. Oružje im je bilo koplje za bodenje ili bacanje i drveni luk sa malim strelama namazanim smrtonosnim otrovom. Neki od njih su imali čvrste i teške štitove. Oklopa nisu imali nikakva. Borili su se pretežno peške. Teofilakt Simokata (pisao oko 630) priča kako je car Mavrikije uhvatio u Trakiji tri Slovena koji nisu imali oružja nego tambure; oni su ispričali vizantiskom caru da je Slovenima rat nepoznat i da se radije bave muzikom.

Pseudo-Mavrikije navodi da Sloveni nisu marili da se bore skupno u uređenim bitkama, da su više voleli da se bore u šumama i klancima rasuti u čemu su bili vrlo vešti. Još veštiji su bili u borbama oko voda. Umeli su da grade čamce i da vešto upravljaju njima na rekama i jezerima. Kada su iznenadivani pored vode, zagnjurivali bi se nauznačice dišući kroz trsku koja je virila iz vode. Bili su lukavi i dovtljivi. Neprijatelju su ostavljali plen kao mamac da bi ga napali u trenut-

ku kada se on rastrči oko njega. Šume i baruštine bile su im utvrđenja. U sredini većine župa, koje su bile prirodno omeđene šumom, planinom ili močvarama, usred bare ili na kakvom humku podizao bi se grad, što je ustvari bio prostor utvrđen rovom, nasipom i palisadom. Ponekad su tu podizali i drvene kule, dovoljno otporne protiv nerazvijenih napadnih sredstava. Grad im je služio kao zbeg u slučaju napada neprijatelja. Grad nije imao uvek stalne posade. Odbrana nije počivala na gradu ili gradovima nego na aktivnom dejstvu. Neprijatelj bi navlačili u šume i baruštine, a zatim ga iznenadno napadali iz čestara. Pseudo-Mavrikije upozorava svoje sunarodnike da ne ulaze nesmotreno u gustiše, leti nikako. Smatra da je protiv Slovena lakše ratovati zimi, kada drveće ogoli, vode se smrznu, a tragove odaje sneg. Ali, kaže on, treba iskoristiti i leto kada je šuma u punom listu, jer je tada zarobljenicima lakše uteći iz slovenske zemlje! Protiv njih treba ratovati sa više brzih kolona, bacačkim oružjem. Kada se upuštaju u uređen boj, govori dalje Pseudo-Mavrikije, kreću polako napred vičući složno; uplaši li se neprijatelj od njihove vike, udaraju na nj svom žestinom; ne uplaši li se, onda beže da izbegnu sudar.

Sva vizantiska svedočanstva o Slovenima ne možemo prihvatiti. Priča o tamburama, ako u njoj ima nečeg istinitog, može da posluži samo kao dokaz o muzičkim naklonostima starih Slovena i o naivnosti grčkog pisca koji je inače morao znati da su Sloveni često provaljivali na Balkan čak do Carigrada. Trska koja viri iz vode je mogla da bude spas pojedincima, ali nema nikakvog taktičkog, pa prema tome ni vojnoistoriskog značaja, jer veći delovi ne mogu manevrovati pod vodom na taj način. Možemo poverovati Pseudo-Mavrikiju da su Sloveni izbegavali uređene bitke na otvorenom polju. Slabo naoružani pešaci bez oklopa i mača, bez jače političke organizacije, nisu na bojištu mogli da stvaraju čvrste borbene formacije kao što su bili germanski četvrtasti postroji (klinovi). Ali tvrdnja da su Sloveni u uređenim bitkama pokušavali da vikom rastroje protivnika, i da su bežali kada u tome nisu uspevali zaslužuje da se razmotri. Sve su vojske nastojale da vikom pokolebaju neprijatelja. To čine i danas, ali nema primera da je na otvorenom polju neko pobedio vikom. To nisu mogli očekivati ni Sloveni. A ako se protivnik hteo impresionirati vikom, moralo mu se prići sasvim blizu. Izdaleka vika nema nikakva efekta. I danas se više samo pri jurišu. No, ako se neprijatelju

pride blizu, pa mu se onda bez borbe okrenu leđa, onda je katastrofa sigurna. To je sigurno znao i autor Strategikona, ali ne treba zaboraviti da je to praktično taktičko upustvo za vizantisku vojsku. Vizantincima je on u aktuelnom obliku ponovio prastaru taktičko-moralnu istinu da treba da zauzmu čvrst stāv ako žele da vide leđa neprijatelja. Prokopije govori takođe o borbi Slovena na otvorenom polju („navaljuju na neprijatelja grupno”¹³) ali ne zna ništa ni o vici ni o bekstvu.

Vizantiski izvori o Slovenima govore zacelo o poznijem vremenu u toku Seobe, ali se, u nedostatku neposrednih vesti, mogu iz njih izvući zaključci i za ranije doba. Dovoljno je pretpostaviti da su Sloveni u svojoj zakarpatskoj postojbini bili još više politički razdrobljeni, manje disciplinovani, slabije naoružani, pa prema tome i manje sposobni za skupnu i blisku borbu.

Nedostatak značajnih državnih formacija i slaba vojna organizacija — što je u tesnoj uzročnoj vezi, objašnjava mnoge događaje na pragu istoriskog života Slovena. To se oseća već u prvim dodirima Slovena sa drugim narodima. Sasvim je moguće da su Skiti — nomadni konjanici koji su u VIII i VII veku pre n. e., prodrli iz centralne Azije u stepe severno od Crnog Mora, pokorili neke slovenske krajeve na Dnjepru i Dnjestru. Slabo naoružana pešadija u labavim strojevima ne može se odupreti konjici. Na toj činjenici počivaće kasnije i odnos Slovena i drugih evropskih naroda prema aziskim konjanicima — Hunima, Avarima i Bugarima.

2. JUŽNI SLOVENI

Sukobi sa susednim ratničkim narodima nisu mogli ostati bez posledica na društveni život Slovena. Trebalo se odupreti, trebalo je odbraniti svoj opstanak. U prvom redu trebalo je zbiti redove i učiniti kraj beskonačnoj političkoj razdrobljenosti. Plemena su sada veća, a neka obuhvataju više župa na čelu s velikim županom ili knezom. To su upravo savezi plemena slični germanskim konfederacijama. U doba Seobe, kada je vojnička gotovost bila životna potreba, morala je da jača i vlast velikih župana, ali se uz njih pominje i savet župana koji

¹³ Vizantiski izvori . . . str. 28.

pretstavljaju sastavne delove tih novih i većih političkih organizacija. Uporedo prihvataju Sloveni i bolje oružje. U to vreme počinje da prodire među njih mač i oklop. Čvršće i veće državne organizacije i bolje oružje je moralo imati neposredna uticaja na taktiku, koja se svakako počela razvijati više u pravcu borbe smaknutih masa sa bliskim oružjem.

Prve provale Slovena i Anta¹⁴ na Balkan beleže vizantiski pisci početkom Justinove vlade (518—527). Negde oko 519 godine, jedna velika vojska Anta pređe preko Dunava ali je trački strateg German potpuno potuče. Neki smatraju da ovim počinje istorija Južnih Slovena¹⁵. Posle toga su varvari donjeg Dunava mirovali izvesno vreme. Provale Slovena, Bugara i Huna na Balkan nastavljaju se ponovo tek početkom Justinijanove vlade.

Dugačke granice se vanredno teško brane neposredno, osobito protiv pokretnog neprijatelja uvek spremnog za akciju kao što su bili varvari. Odbrana dugačkih linija razvlači snage jer navodi na kordonski raspored koji se lako probija. Varvari su znali probijati rimske granice i u naponu Carstva. U vreme Marka Aurelija se Markomani i Kvadi probiše iz Češke i Moravske preko Dunava čak do Akvileje. Sigurnost Carstva je počivala više na centralnim rezervama, ili tačnije na mogućnosti brzog formiranja takvih rezervi. U Justinovo vreme takve su rezerve morale postojati na Balkanu. Vizantiska vojska tada nije bila jače angažovana nigde van Poluostrva, a imala je siguran oslonac u finansiskim rezervama koje je ostavio Anastasije I. To objašnjava poraz Anta i varvarsko mirovanje posle toga. Ali kada je za Justinijanove vlade (527—565) glavnina vizantiske vojske bila angažovana u Aziji, Africi, Italiji i Španiji, varvari su mogli upadati na Balkan kako su hteli. Otada, pa kroz vek i po, savremeni vizantiski izvori pričaju o stalnim upadima Slovena, Bugara, Huna i Avara. Justinijanov fortifikaciski sistem ih nije mogao zadržati.

U prvo vreme Sloveni upadaju na Balkan zajedno sa Bugarima, kasnije sa Avarima. Veće samostalne slovenske

¹⁴ Istoriske vesti obuhvataju vreme 375 — 602, malobrojne su i oskudne. Još uvek nisu rešena pitanja o njihovom poreklu, prapostojbini, značenju imena, pa o tome ima raznih mišljenja (Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, t. I, str. 23). Pseudo-Mavrikije navodi izričito da plemena Slovena i Anta žive na isti način i da imaju iste običaje (*ibid.* 130).

¹⁵ F. Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb, 1952, str. 207.

ekspedicije su u početku ređe. U upadima sa Bugarima i Avarima vojničko voćstvo pripadalo je verovatno tim nomadnim ratnicima¹⁶.

U borbi protiv varvara se naročito istakao trački strateg Hilvud. On je pokušavao da ofanzivno reši problem odbrane severnih granica Carstva i prelazio je Dunav u više mahova — kao nekada Cezar Rajnu u borbi protiv Germana, i u tome je, izgleda, imao dosta uspeha. Za njegovo vreme su vizantiske pokrajine na desnoj obali Dunava bile poptuno mirne, ali kada je on 533 godine nastradao u borbi protiv Slovena, upravo na levoj obali, varvari su ponovo nastavili da prelaze Dunav po svojoj volji. Prokopije objašnjava uspehe Vizantinaca protiv varvara u doba Hilvuda njegovom ličnošću, ali se bolje objašnjavaju činjenicom da se Hilvudova aktivnost odvijala između Prvog persiskog (527—532) i Gotskog rata (535—555), kada su glavne vizantiske snage mogle ponovo da se angažuju na Balkanu. Ni kasnije, u doba Mavrikija, prelazi preko Dunava u slovenske zemlje nisu dali trajne rezultate. Vizantiski strateg Prisk bio je 594 prinuđen na povlačenje posle prvih uspeha, a carevog brata Petra potuku Sloveni 595 godine. Nekoliko godina kasnije, 602, Mavrikije naredi da vizantiska vojska prezimi na levoj obali Dunava u slovenskoj zemlji, ali se vojska pobuni, poče na Carigrad i zbacila ga. Izgleda da su ispadi na levu obalu Dunava bili veoma opasni kada je vizantiska vojska toliko zazirala od njih. Svoje ideje o zimskom ratovanju protiv Slovena, car Mavrikije, ako je autor *Strategikona*, nije dakle mogao sprovesti u delo.

U toku VI veka su Južni Sloveni usavršili svoje oružje u dodiru sa turanskim narodima i Vizantincima. To opaža i Prokopije. Jovan Efeski piše krajem VI veka da su Sloveni naučili da ratuju kao i Rimljani (Vizantinci). Konkretno, mi ih sad vidimo u akciji u većim masama, u borbama na otvorenom polju i oko gradova. Kada je 548 godine jedna slovenska grupa prodrla preko Dunava do Epidama (Drača), Vizantinci su ih pratili sa 15 000 ljudi ne usuđujući se da zapodenu borbu. Cifra je možda preterana ali je činjenica verovatna. Taktika Vizantinaca je načelno išla za tim da se razdvojene varvarske kolone počesno potuku kada se raziđu u pljačku: U tome su ponekad

¹⁶ B. Grafenauer u članku *Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov* (Zgodovinski časopis za 1950, br. I — 4) daje hronološki pregled varvarskih upada na Balkan od 499 do 626 godine.

imali i uspeha. Sukob kod Adrijanopolja godine 551 otkriva nam jedan fragmenat taktike Slovena: kada su velike vizantiske snage presrele jednu slovensku grupu koja se vraćala sa plenom, ova se utvrdi na jednom visu, pa u odbranbenom boju potuče protivnika. Sloveni se 595 brane od nadmoćnijeg vizantiskog odreda iza bedema od kola. Tu su izginuli svi do jednog kao Spartanci na Termopilima. Kada su se borili zajedno sa Bugarima i Avarima, Sloveni, kao pešaci, činili su prvi borbeni red. Za njima su konjanici obrazovali taktičku rezervu koja stupa u borbu u poznijem trenutku bitke. Videli smo ranije da se u ovom ne ogleda potčinjenost Slovena, već da pretstavlja najbolji način sadejstva pešadije i konjice. Tu taktiku videćemo kasnije i kod homogenih Turaka Osmanlija. Sloveni su dakle još uvek pešaci, ali krajem VI veka saznajemo i za konjanike. U to vreme su postali veštiji i u gradskoj vojni i bez velikih teškoća zauzimali utvrđene gradove. O zauzimanju Topera (550), važnog grada na ušću Meste, daje nam Prokopije neke detalje: najpre su izmamili iz grada deo posade i potukli je na otvorenom polju, zatim su kišom strela oterali braniocima sa bedema, pa se najzad popeli lestvicama u grad. Sloveni su krajem VI i početkom VII veka napadali Solun koristeći se vešto raznim opsadnim spravama, ali ga ipak nisu zauzeli. Godine 626 su sa Avarima uzaludno napadali Carigrad; tom prilikom su Sloveni imali i zadatak da preko Bosfora uspostave vezu sa Persijancima koji su izbili na azisku obalu. Sloveni su bili vešti na vodi. Na levim pritokama Dunava u današnjoj Vlaškoj imali su mnoštvo čamaca. Oni su Avarima gradili brodove za prelaz Dunava. Vrlo brzo su se Sloveni snašli i na moru. Otiskivali su se na Egejsko More čak do Krita. Vizantiski izvori često pominju slovenske monoksile (čamce istesane iz jednog debla). Oko 642 preduzimaju pohod preko Jadrana na donju Italiju. Sloveni se pojavljuju i kao najamnici, kod Vizantinaca i Langobarda. U službi Vizantije su mnogi Sloveni doprli do visokih vojnih položaja.

Sloveni su upadali na Balkansko Poluostrvo radi pljačke. Pri tome su bili isto tako bezdušni i svirepi kao i ostali varvari. Pljačka je bila jedna od grana njihove privrede kao i kod Germana. U interesu pljačke se Sloveni čvršće zbiše pod vojničkim starešinama. Bio je to period koji Engels, govoreći o Germanima, naziva vojničkom demokratijom. Ali u njihovoj ekonomici pljačka nije bila toliko značajna kao kod turanskih naroda, Huna i Avara. Tražeći zemlju, krajem VI veka počinju Sloveni

da se stalno naseljavaju na širokim prostranstvima opustošeno Balkana, sve do Trakije i Helade. Anarhija u doba cara Foke (602—610), persiski ratovi i najezda Arabljana u doba cara Iraklija (610—641) idu im na ruku. Dolaze sa leve obale donjeg Dunava, iz slobodnih slovenskih krajeva, i sa srednjeg Podunavlja, iz avarskog saveza. Avarska prodornost im često krči put.

Sloveni koji su zauzeli Balkan smatraju se ratobornijim od drugih njihovih ogranaka sudeći po agresivnosti, borbenosti i postignutim uspesima. U geografskom, političkom i strategijskom ambijentu u kome su se našli, morali su razviti te osobine. Ali treba imati u vidu da balkanski Sloveni beleže svoje vojne uspehe gotovo isključivo protiv Vizantije, dakle u borbi sa protivnikom koji je u doba njihove najezde bio na Balkanu izuzetno slab. Granična (limitanei) i domaća vojska (milites) predstavljale su neefikasnu miliciju koja zacemento nije mogla da izdrži nalete varvara. Operativna vojska (buccellarii, federati) bila je malobrojna i često angažovana van Balkana.

Na novim sedištima Sloveni se bave pretežno stočarstvom i zemljoradnjom, ali se još uvek zaletaju ponekad u susedne oblasti radi pljačke. Sada, kada je bilo manje potrebe za udruživanje snaga, reklo bi se da je popustila njihova politička i vojna organizacija i da su se vratili u ono stanje koje je Prokopije nazvao „demokratijom”, kada su se raspadali u mnoštvo nezavisnih plemena. Skoro puna dva veka, VII i VIII, ima vrlo malo vesti o Slovenima, naročito o onima koji će kasnije obrazovati narodnost hrvatsku i srpsku. Svakako se za to vreme nastavio proces ekonomskog i socijalnog diferenciranja koje je moralo uzeti maha još u doba pljačkaških pohoda. U ovim oblastima, gde su starosedeooci uništeni, apsorbovani, potisnuti u planine ili na obale, rodovi Slovena se raspadaju stvarajući preduslove za formiranje većih političkih organizacija. Vizantija, zauzeta sa Persijancima i Arabljanima, ostavila ih je na miru, a kada je predahnula odbivši konačno uporne Arabljane od zidina Carigrada (678), nailaze Bugari kao vrlo opasni neprijatelji. Oni se ne daju oterati sa Balkana. Bilo je još manje izgleda da se proteraju Sloveni ili da se stvarno i trajno potčine. Takav poduhvat ne bi bio vojnički izvoldljiv niti ekonomski razuman. Uvidevši ovo, zadovoljila se Vizantija nominalnim suverenitetom nad njima u nadi da će te, u osnovi konstruktivne došljake iskoristiti vojnički i ekonomski.

Jake struje Slovena, precij današnjih Slovenaca, krenule su iz Panonije prema zapadu, ka istočnim Alpima. Sredinom VI veka slovenska kolonizacija zahvata najseverniji deo Istočnih Alpa (današnju Donju Austriju). Veće mase Slovena počinju da prodiru u Istočne Alpe tek posle dolaska Avara u Panoniju i odlaska Langobarda u Italiju (568) i postepeno naseljavaju današnju Kranjsku, Korušku, Štajersku, veliki deo Slovenačkog Primorja, istočni deo Tirola, deo Zalcburga.

Alpski Sloveni prodrli su u svoju novu otadžbinu pod Avarima, upravo udruženi s njima u avarsko-slovenskom plemenskom savezu, i ostali su pod njima sve do treće decenije VII veka. Samo neki manji delovi došli su neko vreme pod vlast Langobarda. Pavle Đakon tvrdi da je Tasilo, koga je franački kralj Hildebert II postavio za bavarskog vojvodu, upao 593 u zemlju Slovena, da ih je potukao i vratio se sa bogatim plenom. Ali 595, po svedočanstvu istog hroničara, Sloveni su uz pomoć avarskog kagana pobili do jednog 2000 Bavaraca koji su ponovo upali u njihovu zemlju¹⁷. Alpski Sloveni, Avari i Langobardi napadali su 599 — 602 Vizantinca u Italiji i Istri. Između 626 i 629 Sloveni su potukli Tasilovog sina Garibalda kod Agunta, u istočnom Tirolu, negde kod današnjeg Lijenca na Dravi, ovog puta bez pomoći Avara. Posle toga su upali u pogranične krajeve Bavaraca, opustošili ih, ali su im Bavarci preoteli plen. Sloveni upadaju i u (vizantisku) Istru, pustoše je i pljačkaju kao što su njihovi srodnici činili na Balkanu. Vojna demokratija još dobrim delom živi od pljačke.

Veliki uspeh postigli su alpski Sloveni oko 705 protiv Langobarda. Ferdulf i Argait, vojvoda odnosno župan (kraljev poverenik) Furlanije, jurnuli su sa svojim ljudima na konjima uz neki strmi vis na kome se utvrdila jedna velika grupa Slovena koja je bila upala u njihovu pokrajinu radi pljačke. Sloveni su se branili više kamenjem i sekirama nego oružjem, zbacili Langobarde s konja i sve ih pobili. U tom boju poginulo je sve furlansko plemstvo. Pavle Đakon — koji nam priča o tome, zaključuje da su njegovi hrabri Langobardi mogli pobediti hiljade neprijatelja samo da su složno i pametno postupali, ali da su pali zbog nepromišljenosti — što su brzopleto napali na konjima tamo gde to nije bilo moguće. Ovaj podatak Pav-

¹⁷ F. Kos (Gradivo za zgodovino Slovencev I, str. XXXIV) stavlja ove događaje u 595 i 596 godinu.

la Dakona, iznet ovde u golom taktičkom smislu bez nepotrebnih detalja, odgovara prirodi vojnog uređenja oba protivnika tog vremena. Sloveni su ovde upotrebili najbolju taktiku u odbrani od konjanika jer su ovi na otvorenom polju bili nadmoćni. Sličan događaj imali smo i na Balkanu, zaceo u istim taktičkim odnosima.

3. PRVE DRŽAVE JUŽNIH SLOVENA

Samova država nastala je u borbi protiv Avara, ali se uspešno nosila i sa Francima. Kralja Dagoberta tukli su Samovi Sloveni 631, a kasnije su još jednom odbili Franke. Upadali su i u franačke zemlje. Ipak se ova prva slovenska država raspala ubrzo posle Samove smrti (658). To je verovatno u vezi sa ponovnim jačanjem Avara koji su već bili preboleli posledice teškog poraza pod Carigradom.

U sklopu Samove države nalazila se i Karantanija kneza Valuka sa središtem kod Celovca u današnjoj Koruškoj. Možemo pretpostaviti da je oko sebe grupisala najveći deo alpskih Slovena koje možemo već sada nazvati Slovencima. Ona će sačuvati svoju nezavisnost i posle Samove smrti, skoro čitav jedan vek, zahvaljujući prvenstveno svom geografskom položaju — planinskoj oblasti van glavnih komunikacija. Njene istočne krajine, duž glavnih komunikacija koje su iz Panonske Nizije izvodile na zapad i u Italiju, doći će sredinom VII veka ponovo pod vlast Avara. Pojava i postojanje karantanske kneževine pretpostavlja postojanje oružane sile. Karantanski kneževi morali su imati svoje lične vojske, svoje družine kao osnovu svoje vlasti. Pretpostavlja se da su to bili *kosezi* za koje znamo da su pored župana i velmoža učestvovali u izboru kneza¹⁸.

Karantanija nije mogla sačuvati svoju nezavisnost pred franačkom silom koja je uporno nadirala prema istoku. Njoj se podređuju ne samo Slovenci, već i Bavarci, Sasi, Langobardi, Avari.

Pod Francima su Slovenci bili obavezni na vojničku službu na čelu sa svojim narodnim vojvodama koje su zadržali do 820 godine. Pod Karlom Velikim su uzeli učešća u pohodima

¹⁸ B. Grafenauer, Ustoličevanje Koroških vojvod str. 478—505.

protiv Avara. U pohodu protiv Avara 796 pominje se i Vojnomir, knez u gornjoj Posavini ili Panoniji. Nažalost, nemamo podataka o tim borbama Slovenaca. Znamo da su franačke vojske u to doba dizane na feudalnoj osnovi, da su ratovale pretežno na konju, na dugačkim pohodima gotovo isključivo. Kod Slovenaca je proces feudalizacije bio tek u začetku, pa možemo pretpostaviti da su još polazili u rat na osnovu opšteg plemenskog poziva, ali su jezgro njihovih vojsaka činile ipak družine kneževa. Konjica i lični oklop nisu još kod njih imali toliko značaja koliko kod Franaka. Ali je tada i među alpskim i panonskim Slovencima moralo biti dosta dobro zaštićenih konjanika kada su pritisli Avare i prinudili ih (805) da traže pomoć od Franaka. Sa samom pešadijom teško bi se mogao ugroziti takav konjanički narod. Dalji razvoj u pravcu stvaranja slovenačke feudalne vojske prekida franačka okupacija. Posle Ljudevitovog ustanka i bugarske provale u Panoniju, nepouzdanu domaću vladajuću klasu zamenjuju franački (nemački) feudalci.

Krajem VIII veka panonski i primorski Sloveni obrazuju šire i čvršće političke organizacije pod kneževima svoje krvi. Državnu tvorevinu koju u to vreme uočavamo između Save, Drave, Risnjaka i Plješevice možemo nazvati Panonskom Hrvatskom, mada je hrvatsko ime tu preovladalo mnogo kasnije. Ta oblast je verovatno bila pod Avarima, pa je posle njihovog sloma došla pod franačku vlast. Pod Francima Sloveni Panonske Hrvatske su sačuvali svoje kneževe i svoju političku organizaciju primivši samo obavezu vojne službe i davanje „darova” što je u suštini bio danak. Primorski Sloveni su obrazovali svoju državu između ušća Raše, Jadranskog Mora, ušća Cetine i Vrbasa, koja će se uskoro nazvati državom Hrvata. Dalmatinska Hrvatska priznavala je krajem VIII veka vlast Vizantije, više nominalno nego stvarno. Dalmatinski Hrvati dali su otpor Francima jer su ih smatrali osvajačima, a sebe slobodnim, ali su do 803 i oni došli ipak pod njihovu vrhovnu vlast, primivši takođe obavezu vojne službe i danka. Furlanski markgrof Erih poginuo je 799 u borbi protiv Hrvata nedaleko od Rijeke, verovatno kod današnjeg Lovrana¹⁹.

Četvorogodišnja borba Ljudevita Posavskog protiv Franaka ukazuje na slobodoljubivost i borbenost panonskih i al-

¹⁹ F. Sišić, isto str. 306.

skih Slovena, ali ujedno i na njihovu vojničku slabost u odnosu prema Francima.

Ljudevit je 819 ustao na oružje kada su ostale bez rezultata njegove žalbe iznete na dvoru cara Ludovika protiv Kadaloha, krajiškog grofa Furlanije, čijoj marki je pripalo sve područje između Furlanske Nizije i Blatnog Jezera. Ustanku se odmah pridružuju Sloveni donje Panonije severno od Drave (današnje zapadne Mađarske). Franački državni sabor održan jula meseca iste godine u Ingelhajmu upućuje protiv ustanika samog Kadaloha verovatno sa feudalnim (bolje predfeudalnim) pozivom njegove grofovije, ali ima i podataka iz kojih se može zaključiti da je na Ljudevita krenula i neka bavarska vojska. Iz raspoloživih izvora ne može se utvrditi ni njihova jačina, ni pravac dejstva, ni rezultati. Izgleda da nije ni došlo do većih taktičkih sudara. Sigurno je samo da su se obe invazije vojske vratile neobavljena posla. Kasno su i krenule ako su pošle tek po odluci Ingelhajmskog sabora. Treba imati u vidu da su franačke vojske pred zimu prekidale operacije da bi se ljudi vratili kući.

Franački neuspeh nije zavarao Ljudevita. On je znao da su protiv njega bile angažovane samo neke periferiske snage Franačkog Carstva. Stoga se obraća caru Ludoviku za mir navodeći i svoje uslove. Verovatno je hteo da se oslobodi tustorstva furlanskog markgrofa i da se neposredno veže za Carstvo. U svakom slučaju car nije pristao na njegove uslove, pa je Ljudevit rešio da nastavi borbu i pozvao na oružje susedne Slovene. Njemu se pridruže Timočani, koji su se primakli bliže zapadu da se oslobode bugarske prevlasti, Sloveni gornje Save i Karantanci. Dalmatinski Hrvati su pod knezom Bornom ostali verni Francima.

Iste godine se Balderih, naslednik umrlog Kadaloha, uputi protiv Karantanije. Tu se našao i Ljudevit. Ne zna se da li je pritekao u pomoć Karantancima posle Balderihovog upada ili je došao ranije da ih digne protiv Franaka. Negde na Dravi Balderih odbaci Ljudevita, sa malim snagama — kažu franački izvori. Ali bez obzira na ishod sudara, Ljudevit je imao razloga da se vrati u svoju Posavinu, jer je u međuvremenu upao u nju s juga knez Bornu, verovatno po franačkom nalogu. Na Kupi, negde kod Siska gde je bilo sedište Ljudevitove države, on sasvim potuče Bornu koji se jedva lično izvuče pomoću svoje družine. U toku borbe su Gačani (pleme u slivu Ga-

cke) prešli na Ljudevitovu stranu, ali se pre toga od njega odmetnuo njegov tast Dragomuž koji je u toj borbi poginuo. Ni Bornina ni Ljudevitova kneževina nisu bile dakle mnogo čvrste i jedinstvene. Vojske su im očigledno plemenski pozivi okupljeni oko kneževih družina. Borninu družinu — *pretorijance* ili *domaću vojsku* kako je nazivaju franački izvori, videli smo ovde u akciji, a Ljudevitovu videćemo nešto kasnije.

Svoj uspeh na Savi je Ljudevit iskoristio za upad u Dalmatinsku Hrvatsku. Ne mogavši primiti borbu na otvorenom polju, Borna bi prinuđen da pribegne gerili u kombinaciji sa tvrđavskom vojnom. U naslonu na svoje tvrde gradove, on je danonoćno napadao Ljudevitove trupe, čas s boka, čas s leđa, i najzad ga naterao da napusti njegovu zemlju pobivši mu 3000 ljudi i otevši mu 300 konja. Ovi podaci potiču svakako iz Borninog izveštaja svome sizerenu Ludoviku odakle ih je crpao franački letopisac. Verovatno nisu sasvim tačni. Bitno je da idućih godina Dalmatinska Hrvatska ne učestvuje u borbi protiv Ljudevita, ni pod Bornom, ni pod njegovim naslednikom knezom Vladislavom. Ako je hteo da je izbací iz rata, Ljudevit je svojim upadom to i postigao.

Iduće godine (820) sabor u Ahenu odluči da se na Ljudevita upute jednovremeno tri vojske sa tri razne strane. Franci su rado napadali u više pravaca, po mogućstvu koncentrično. Tako su napali Langobarde, kasnije i Avare. Moramo pretpostaviti da su bili svesni koristi koje su pružile operacije po spoljnim operaciskim pravcima, kako bismo mi danas rekli. Na tako koncentrično nastupanje, koje nije bez opasnosti, bili su prinuđeni slabim ekonomskim kapacitetom operaciskih pravaca i relativno kratkom operativnom sezonom koja je trajala svega nekoliko letnjih meseci. Nije bilo vremena da se sve snage grupišu prethodno na jednom mestu, a tako prikupljene se ne bi mogle dugo snabdevati. Pri izradi ratnog plana pomagao je Francima Borna koji je takođe došao na Ahenski sabor.

Kada je trava dovoljno porasla (za konje) krenule su tri vojske protiv Ljudevita: prva iz Italije, čiju su glavninu činili Langobardi, uputila se preko Noričkih (zaceo Juliskih) Alpi, možda starim rimskim putem koji je vezivao raniju Akvileju sa Ljubljanom (Eonom); druga iz Saksonije²⁰, kroz Karan-

²⁰) Saksonija je tada obuhvatala deo zapadne Nemačke između Severnog Mora, reke Emsa, današnje pokrajine Hesen i Labe.

taniju; treća, sastavljena od Istočnih Franaka i Alemana, kroz Bavorsku i gornju Panoniju²¹. Prva je teško napredovala kroz Alpe zbog Ljudevitovog otpora, treća je takođe zakasnila zbog duga puta i zbog teškoća pri prelazu Drave. Druga, iako je tri puta morala da savlada otpor Karantanaca, stigla je prva na cilj. Ljudevit nije izgleda iskoristio istaknuti položaj srednje kolone da se svim snagama sruči na nju. Možda je bio slabiji od svake kolone posebno. Kada se sve tri sjediniše u njegovoj zemlji, Ljudevit se sa svojim ljudima (družinom) zatvorio u nekom svom gradu na visokom brdu, narod se verovatno sklonio u šume, dok su Franci pustošili i palili zemlju. Najesen se Franci povukoše bez velikih gubitaka, samo je treća kolona izgubila dosta ljudi od neke crevne bolesti. Vraćajući se iz Panonije, Franci su pokorili Slovence na Savi (u Kranjskoj) i Karantance. Tom prilikom su poslednji izgubili pravo biranja svojih narodnih vojvoda.

Slična koncentrična operacija izvedena je i iduće godine (821) po odluci Ahenskog sabora. Ovog puta izgleda nije došlo do sudara. Franci ponovo opustošise Ljudevitovu zemlju i vraćise se kući. Neki franački grofovi, koji su učestvovali u pohodu, su već u oktobru stigli na državni sabor u Didenhofenu (Tionvil) u Lorenu. Iduće godine (822) šalje car Ludovik još jednu vojsku na Ljudevita. Ova je pošla iz Italije pravo na Sisak. Ljudevit je nije dočekaao. Napustio je svoju zemlju sa svojom družinom i prešao Srbima negde u današnjoj Bosni. Tu je ubio sprskog kneza kod koga se sklonio i prisvojio njegovu oblast. Zatim je poslao neke svoje ljude franačkoj vojsci u Panoniji s porukom da je voljan da se pokori franačkom caru. Posle je prešao u Dalmatinsku Hrvatsku gde ga je Bornin ujak Ljudemisl ubio (823).

Veliki napor učinili su Franci da obore buntovnog i upornog Ljudevita. Povremeno su angažovali svu istočnu polovinu svoje velike države, koja doduše nije bila vojnički toliko efikasna kao zapadna, ali je bila nesrazmerno veća, mnogoljudnija i bogatija od Ljudevitovih zemalja. Teškoća nije bila u tome da se potuče Ljudevitova vojska, koja se po broju, organizaciji i naoružanju nije mogla uporediti sa franačkom, već da se primora na bitku. Ljudevit, svestan svoje podređenosti, dosledno je izbegavao rešavajuću borbu. Davao je otpor, izgle-

²¹) Severozapadni deo današnje Mađarske između Raba i Dunava.

da, samo u planinskim oblastima. Nema podataka iz kojih bi se moglo zaključiti da je vodio gerilski rat kao što je činio Borna protiv njega. Franci su tri godine uzastopno pokušavali da ga pustošenjem njegove zemlje nateraju na borbu ili na predaju, ali bez uspeha. On se zatvorio u neki tvrdi grad. U njegovoj zemlji nije bilo valjda drugih strategiskih objekata koje je bezuslovno trebalo braniti ili čije bi uništenje donosilo odluku. Stanovništvo sa svojom stokom moglo je naći dovoljno zaštite u šumama. Ipak je Ljudevit morao najzad pobeći pred vojskom koja je svakako bila manja od ukupnih snaga koje su 821 ili 820 bile upale u njegovu zemlju. U nedostatku podataka ne može se reći ništa određeno o uzrocima te neočekivane malodušnosti. No ako je ta poslednja franačka vojska raspolagala opsadnim spravama, onda je Ljudevit imao razloga da napusti borbu.

Posle Ljudevitovog ustanka Panonskom Hrvatskom će kraće vreme vladati Bugari, a zatim opet Franci (Nemci). Na periferiji franačke države panonski kneževi su sačuvali svoju autonomiju uz obavezu vojne službe. Nekoliko decenija kasnije, kada je usled provale Madžara nestalo nemačke (franačke) sile u Podunavlju, najveći deo Panonske Hrvatske sačuvaće se mađarske invazije sjedinivši se sa Dalmatinskom Hrvatskom.

Dalmatinska Hrvatska je pod labavom franačkom vrhovnom vlasti, a u bližem dodiru sa Zapadom, išla krupnim koracima ka stvaranju svoje države. Oseća se to i po njenoj vojnoj moći. Za vlade kneza Mislava (oko 835—845) ona se javlja kao nova sila na Jadranskom Moru u borbi sa Mlecima. Njegov naslednik Trpimir (oko 845—864) se uspešno branio od Borisovih Bugara. Trpimira na dvoru okružuju župani po uzoru na franačke vladaoce. Franački car Ludovik II u nedostatku sopstvene flote poziva kneza Domagoja (oko 864—876) kada je grad Bari trebalo preoteti od Arabljana. Hrvatska flota i franačka vojska osvajaju ga na juriš 871 godine. Dotle se Dalmatinska Hrvatska toliko učvrstila i osilila da je negde oko 878 izvojevala svoju potpunu nezavisnost u sedmogodišnjoj borbi na moru i kopnu sa Karlmanom, kraljem Italije, naslednikom Ludovika II.

U slobodi je Hrvatska još više ojačala. Od vremena kneza Branimira (879—892) Mleci počinju da plaćaju Hrvatskoj „stogodišnji” danak za slobodnu plovidbu na Jadranskom Moru. Vizantiski car Konstantin Porfirogenit tvrdi da je Hrvatska

pod kraljem Tomislavom (910—928) mogla da digne 100 000 pešaka i 60 000 konjanika, a na moru da je imala 80 velikih brodova (sagina) sa po 40 vojnika bez veslača i stotinu manjih (kondura) sa po deset do dvadeset vojnika. Konstantin je Tomislavljev savremenik, pa je teško sporiti ovo njegovo svedočanstvo. Ipak su ove njegove cifre o hrvatskoj kopненоj sili više nego neverovatne. U nedostatku izvora ne možemo ih oboriti direktno, ali možemo tvrditi da tolikih vojsaka nije nigde bilo u to vreme, pa ni mnogo kasnije. Oblasti na Zapadu koje su bile mnogo bogatije, naseljenije, kulturnije i sa čvršćom državnom organizacijom, nisu mogle ni približno da podignu toliku vojsku. Novija vojnoistoriska kritika reducirala je mnoge brojeve nekritički prenošene iz prošlosti, kada se nisu mogli uskladiti sa objektivnim mogućnostima. Cifre vizantiskog cara uzećemo samo kao svedočanstvo da je Hrvatska početkom X veka raspolagala velikom vojnom silom, što inače svedoče i Tomislavljevi uspesi: odbio je navale Mađara i proširio granicu svoje države do Drave, uništio bugarsku vojsku koju je na njega poslao silni bugarski car Simeon, proširio svoju vlast na ostrva Vis, Brač i Hvar i zadobio upravu nad takozvanom carskom (vizantiskom) Dalmacijom, upravo nad gradovima Zadróm, Trogirom i Splitom i nad ostrvima Osorom (Cresom sa Lošinjem), Krkom i Rabom.

Nema bližih podataka o strukturi i taktici Tomislavljeve vojske, ali možemo uzeti kao sigurno da se razvijala u pravcu kvalitetne konjičke vojske, slično kao na Zapadu. O tome svedoče i iskopine iz IX veka, među kojima ima i viteških ostruga i šlemova, a još više uspesi protiv konjaničkih naroda, Mađara i Bugara. Plemenska pešadija ne bi ih mogla zadržati i odbaciti. Ali je razvoj društva u pravcu feudalizacije doveo državu u tešku krizu koja se najzad završila gubitkom slobode. Protivslovenski zaključci splitskog sinoda iz godine 1060 za vladu Petra Krešimira IV (1058—1074) su verovatno dali samo povod sukobu koji je podelio hrvatsko društvo na dva neprijateljska dela. Na jednoj strani niže plemstvo i niže sveštenstvo (koji čine ustvari masu hrvatskih plemena) nastoje da sačuvaju svoja stara ekonomska i socijalna prava, a na drugoj je dvor, više plemstvo i viši klir koji se bore za privilegije. Pobili su drugi ne samo zbog strane (mađarske) oružane intervencije i podrške tada vanredno moćne rimske crkve, nego pre svega što je razvoj proizvodnih snaga upućivao ovim prav-

cem. Ako želimo ukazati na prekretnicu, poslužiće nam dvor Dmitra Zvonimira (1076—1089) koga više ne okružuju župani nego grofovi i baroni (comites, barones). Narod, na čelu sa kraljem Petrom (1093—1097), je konačno podlegao tek 1097 kod Gvozda (Petrove Gore) u bici sa ugarskim kraljem Kolomanom. Ugovorom od 1102 obavezalo se svako od dvanaest hrvatskih plemena da će na poziv mađarskog kralja dati najmanje 10 konjanika oklopnika, o svom trošku do Drave, a dalje o kraljevom trošku. To su realne cifre koje se mogu potvrditi i analogijama iz srednje i zapadne Evrope. Dotle se u Hrvatskoj feudalni odnosi još nisu bili razvili potpuno. U izvorima se hrvatsko feudalno plemstvo pominje nešto kasnije. Ali je vojska koju su davali mađarskom kralju bila kvalitetna feudalna vojska. Uz ovih 120 oklopnika ide, besumnje, nekoliko puta toliko ljudi njihove pratnje na konju i peške, boraca i neboraca. Ugovor njih ne predviđa jer na bojištu igraju sasvim podređenu ulogu. Pomoćno ljudstvo nisu predviđali ni slični ugovori na Zapadu. Ipak, u to vreme nije još moglo sasvim nestati plemenskog poziva koji se okupljao po bratstvima i rodovima oko naslednih župana i njegovih *satnika* (stotnika) i oko tvrdog grada koji je u županiji služio kao oslonac vlasti. Plemenski poziv mogao je imati još značaja za lokalnu odbranu.

U toku IX i X veka i u drugim južnoslovenskim krajevima javljaju se veće oblasti sa kneževima na čelu: od ušća Cetine do ušća Neretve — Neretljanska oblast; od Dubrovnika do Kotora — Trebinjska oblast (Travunija), a prema unutrašnjosti ka Neretvi — Zahumlje; od Kotora do Bojane i ušća Drima — Duklja (Zeta). Ove su se oblasti pružale od mora u unutrašnjost do razvodja Jadranskog Mora i Save. Zbog slabosti Vizantiskog Carstva ti su krajevi prestali da priznaju vizantisku vlast u trećoj deceniji IX veka. Neretljani su bili najpoznatiji kao odvažni pomorci. Često su se sukobljavali sa Mlecima čije se brodovlje, u saobraćaju sa Levantom, moralo držati dalmatinske obale zbog tadanjih ograničenih navigacionih uslova. Jedno vreme su Mleci i njima plaćali danak za slobodnu plovidbu. Kasnije je Neretljanska oblast ušla u sastav Hrvatske. Ostale oblasti, usled nedostatka podataka, nemaju velikog interesa za vojnu istoriju.

Na drugoj strani vododelnice javlja se Bosna, u slivu gornje i srednje Bosne, i Srbija (Raška) oko Lima, gornje Drine

(Pive i Tare), Ibra i Zapadne Morave. O Bosni do sredine X veka nema nikakvih podataka. Van značajnih komunikacija ona je duže od drugih jugoslovenskih oblasti zadržala plemensko uređenje koje se u vojnom pogledu nije moglo mnogo razlikovati od vremena doseljavanja. Srbija, naprotiv, sredinom IX veka ispoljila je pod Vlastimirom (oko 850) značajnu odbranbenu snagu. Bugarski kan Presijan (836—853) je tri godine, negde od 839 do 842, uzaludno nastojao da je pokori ali je pretrpeo vrlo velike gubitke. Oslanjajući se na svoje planine, Srbi su se uspešno branili od bugarskih konjanika. Ni ratoborni Presijanov sin Boris (853—888) nije prošao bolje kada je pošao na Srbiju da osveti poraz svoga oca. Njemu su Srbi pod Vlastimirovim sinovima Mutimirom, Strojimirom i Gojnikom zarobili sina Vladimira sa dvanaest velikih boljara. Samo unutrašnje dinastičke borbe, koje su verovatno bile izraz separatističkih tendencija još razjedinjenih srpskih plemena, omogućile su 924 bugarskom caru Simeonu da uništi prvu srpsku državu. Uoči svoje propasti Srbi su pod Zaharijom Prvosavljevićem još jednom do noge potukli Bugare. Neće biti istina ono što tvrdi Konstantin Porfirogenit da je posle ove bugarske provale Srbija opustela u tolikoj meri, da je u njoj ostalo samo nekoliko gomila lovaca bez žena i dece, kada samo nekoliko godina kasnije vidimo Časlava Klonimirovića na čelu još veće države koja se na Savi nosila sa Madžarima. Časlav je doduše došao na vlast vizantiskom pomoću, ali je glavni oslonac njegove države morala biti vojnička snaga Raške. Ponovnu propast Srbije posle njegove smrti treba tumačiti još nesavladanim separatističkim silama i naglim vojničkim usponom Vizantije kome nije mogla odoleti ni Bugarska.

Nešto kasnije težište srpskog oružja vidimo u Zeti. Zetski knez Stefan Vojslav postade nezavisan od Vizantije i odbrani slobodu svoje zemlje i pored dva vizantiska upada. Prvi put (1040 ili 1041) je negde u planinskom delu Zete uništio gotovo čitavu vizantisku vojsku pod Georgijom Provatasom. Godinu —dve kasnije (1042) uspeh je bio još veći. Drački namesnik Mihailo provali u Zetu navodno sa 40 do 60 000²² ljudi i bude do noge potučen negde u dolini Zete izgubivši dve trećine svoje vojske. Tom prilikom su Srbi iznenadili Grke u nekom tesnacu gde dva konjanika nisu mogla ići uporedo, pa su ih

²² Brojevi su očigledno preterani, ali moramo pretpostaviti da je vojska bila znatna.

pobili strelama i kamenjem. Ali u to vreme Srbi nisu umeli samo da brane svoju planinsku i krševitu zemlju, nego su počeli da preduzimaju pohode i u susedne krajeve. Upadi Konstantina Bodina, vojvode Petrila, Vukana i drugih u vizantiske zemlje u XI i XII veku, odaju nam da se u to doba, slično kao i u Hrvatskoj, iz mase srpskih ratnika izdvojila vojnička kasta koja je mogla operisati na dužim operaciskim pravcima. Ta snaga nije bila još dovoljna da se postignu trajni politički uspesi protiv još uvek jakog Vizantinskog Carstva, ali je činila vojničku osnovu onog velikog perioda srpske istorije koji će otpočeti sa Stefanom Nemanjom.

Posle propasti bugarske države (971) iznenadno se javljaju makedonski Sloveni neočekivanim vojnim podvizima.

Početkom 969, neposredno posle smrti bugarskog cara Petra, izbio je ustanak u Makedoniji. Na čelo ustanka stala su braća David, Mojsej, Aron i Samuilo, sinovi Nikole, komesa (grofa) brsjacke oblasti²³. Ustanak znači nešto više od onih mnogobrojnih centrifugalnih pokreta koji se u Srednjem veku zapažaju gotovo svuda. U trenutku kada je bugarska država preživljavala krizu usled upada ruskog kneza Svjatoslava (967), njen deo na jugozapadu, gde su slobodarske tradicije morale biti još žive, pokušao je da postigne nezavisnost. Tada to nije ostvareno. Slomom bugarske države su i makedonski krajevi priznali vizantisku vlast. Ali nekoliko godina kasnije (976), posle smrti vizantiskog cara Jovana Cimiska, kada je u Vizantiji otpočela trogodišnja borba o presto, ustanak izbija ponovo u istim oblastima pod vođstvom iste braće i zahvata brzo celu Makedoniju.

Makedonski Sloveni živeli su dugo pod svojim kneževima i onda kada su priznavali vizantisku vlast. Vizantiska vojno-upravna organizacija (tematsko uređenje), koja će se niže iscrpnije izložiti, počinje da se zavodi u Maloj Aziji sredinom VII veka. Na Balkanu se sprovodi mnogo kasnije, tek u VIII i IX veku i zahvata uglavnom samo Egejsko Primorje. Ukoliko je prodrla u unutrašnjost nije mogla uhvatiti dublji korena u centralnoj Makedoniji do bugarske okupacije koja nastaje oko sredine IX veka. Bugari su Makedoniju podelili na oblasti i postavili svoje namesnike (komesi), ali se mestimično zadržale i kneževi koje su birala plemena. Namesnici su svakako imali

²³ Brsjaci, slovensko pleme oko Ohridskog i Prespanskog Jezera i oko današnjeg Titovog Velesa, Prilepa i Bitolja.

uza se svoju oružanu pratnju kojom su održavali svoju vlast. I oko kneževa su se morale formirati njihove oružane skupine (družine).

O karakteru tih oružanih snaga imamo vrlo malo direktnih svedočanstava. Kako će se kasnije videti, u Vizantiji, upravo u njenim grčkim krajevima, su dotle bile stvorene regionalne vojske koje se izdržavaju naturalnim putem, što znači da se dižu na oružje imućne klase ili koloni koji zbog toga uživaju određene privilegije. Oni su se borili pretežno na konju sa dobrom zaštitnom opremom. To su feudalni oblici vojnog uređenja raslojenog društva koji su morali prodirati i među makedonske Slovene uporedo sa kulturnim uticajem koji je dolazio sa obala Egejskog Mora. U istom smislu dejstvovao je i bugarski uticaj koji je tražio podršku među imućnim klasama. Moramo stoga pretpostaviti da se ratnički stalež i u centralnoj Makedoniji izdvajao iz redova većih zemljoposjednika, nezavisno od naoružanih pratnji (družina) župana i komesa. Ako su jedni i drugi nešto značili, morali su biti konjanici, a da su to bili potvrđuje se najviše dužinom operacijskih pravaca na kojima su kasnije dejstvovali. Uz konjanike, po starom plemenskom običaju, mogle su se dizati čitave vojske pešaka, razume se slabije efikasnosti i operativnosti, ali još uvek upotrebljive. Njihova se akcija jasno oseća pri kraju Samuilove države. Među Brsjacima nisu još bile sasvim nestale ni ratničke tradicije.

Već u samom početku ginu Mojsej i David, a trećeg brata Arona je Samuilo zbog nečeg ubio. Tako je najmlađi brat ostao sam na čelu pokreta.

Prvi napori Samuila su bili upravljani prema Tesaliji i solunskoj oblasti. Išao je verovatno za tim da otme od Vizantinaca područje odakle se moglo ugroziti središte nove države (Prespa, Ohrid). Posle dužih napora zauzeo je Larisu, glavni grad Tesalije (985); u njegove ruke pali su Ber i Servija, ali se Solun održao. U to vreme bio je već zavladao svom zapadnom polovinom ranijeg bugarskog carstva — dolinom Vardara i Strume, Sredačkom Visoravni, a možda i dolinom Morave. U ono doba ovladati teritorijom značilo je zauzeti utvrđene centre, naterati velike feudalce na pokornost, što se najčešće izražavalo dankom i vojnom službom, a u najdrastičnijem slučaju u osvojenim su oblastima postavljeni sopstveni namesnici sa vojnom pratnjom. Kako se feudalne vojske, čije su jezgro

činili zemljoposednici, nisu mogle trajno baviti van svoje zemlje, vernost zavojevanih krajeva osiguravala se više pretnjom nego stvarnom okupacijom.

Energični car Vizantije, Vasilije II, mogao je reagovati tek 986 kada se oslobodio tutorstva svog svemoćnog državnika, evnuha Vasilija (985). Pohod protiv Samuila je bio upravo prvi ratni poduhvat ovog krunisanog vojskovođe. Krenuo je dolinom Marice i prodro u Sredačku Visoravan u trenutku, izgleda, kada je Samuilo bio angažovan u Grčkoj. Vasilijev cilj je bio, svakako, da ovlada glavnom balkanskom transverzalom Carigrad—Sofija—Beograd i da izoluje podunavsku Bugarsku od Makedonije. Ali Sofiju (Serdiku) nije mogao zauzeti. Grad je uzalud opsedao 20 dana. Zbog nehata i slabe discipline uništeno je nekoliko vizantiskih odeljenja koja su u okolini prikupljala hranu. Kada je sofiski garnizon prilikom jednog uspelog ispada popalio vizantiske opsadne mašine, rešio se Vasilije na povlačenje. Pri povratku naiđe na Samuila kod Ihtimanskog Prevoja (Trajanovih Vrata) i bude potpuno potučen. Sva je komora pala u ruke Makedonaca, zajedno sa carskim šatorom i prtljagom. Vasilije se jedva probio do Plovdiva gde je prikupio ostatke svoje poražene armije. Mesto sudara navodi na zaključak da su Vizantinci naišli na zasedu u tesnacu. Posle tog neuspeha unutrašnji nemiri su godinama vezivali svu Vasilijevu aktivnost. Samuilo je imao vremena da učvrsti i proširi svoju vlast. Tada je verovatno zauzeo podunavsku Bugarsku, oteo Srem od Mađara i zauzeo Drač (oko 989).

Pošto je najzad pokorio buntovnu aristokraciju u Maloj Aziji, okrenuo se Vasilije ponovo protiv Samuila. Težište borbi sve do 994 je u oblasti Soluna. Vasilijev cilj je bio valjda da ovaj važan grad oslobodi makedonskog pritiska. U tome je imao nešto uspeha, ali je operacije protiv Samuila morao ponovo prekinuti zbog pritiska Arabljana u Siriji. Zadobivši ponovo slobodu akcije, Samuilo preduzima 996 nov pohod protiv Soluna, tuče vojsku solunskog stratega, ali ne napada na grad. Odlazi na jug, kroz Beotiju i Atiku upada na Peloponez, ali na povratku bude osetno tučen na Sperheju blizu Termopila i lično ranjen. Ovaj poraz nije bio od bitnog značaja jer je Vasilije bio zauzet na istoku.

Vasilijevo nastojanje da za svoje saveznike pridobije hrvatskog kralja Stjepana Držislava i zetskog kneza Vladimira, izazvalo je Samuila na akciju prema severu (998). Tada je pri-

morao Zetu, Travuniju, Zahumlje, Bosnu i Srbiju da mu priznaju vrhovnu vlast, prodro je pustošeći čak do Zadra, ali gradove na obali nije mogao zauzeti. To je bio preventivan pohod sa svima pljačkaškim odlikama onog vremena. U to vreme je Samuilo dostigao kulminaciju svoje moći, a makedonska država svoje najveće prostranstvo. Obuhvatala je tada Makedoniju (bez Soluna i šire okoline), Tesaliju (bez nekih tvrđava na granici prema Makedoniji), sav Epir, Albaniju, Zetu (bez nekih primorskih gradova), Travuniju, Zahumlje, Rašku, Bosnu, dolinu Morave, Srem i podunavsku Bugarsku. Dotle se Samuilo proglasio i carem.

U međuvremenu je Vizantija znatno ojačala. Vasilije je stvorio nove fiskalne izvore i državni trezor učinio glavnim korisnikom privrednog prosperiteta. Izrazitom štednjom u državnim izdacima, ovaj asket, protivnik svake raskoši, mogao je velike sume da odvoji za izdržavanje najamnika koji u njegovoj vojsci igraju glavnu ulogu.

Pošto je stabilizovao situaciju na aziskim granicama 1001 krenuo je Vasilije ponovo protiv Samuila. Prodro je u oblast Sofije, učvrstio tamo svoj položaj, pa je zatim u staroj Bugarskoj zauzeo glavne tvrđave što je značilo ovladati i zemljom. Krenuo je zatim prema jugozapadu, preoteo Ber i Serviju, povratio Tesaliju, a zatim i Voden u Makedoniji. Odavde nije bilo daleko do centra makedonske države, ali čas konačnog obračuna nije još došao. Vasilije se nije osećao dovoljno jakim da forsira rešenje. Zadovoljio se za prvi mah samo sa kopnenom vezom Trakije sa Grčkom koju je uspostavio preko Makedonije, pa je zatim odjednom preneo operaciju u Podunavlje i opseo Vidin. Možda je to bilo u vezi sa situacijom u Bugarskoj. U rukama Samuila Vidin je ometao plovidbu na Dunavu. Opsadu grada nije prekinuo ni onda kada je Samuilo napao Adrijanopolj, osvojio ga i opljačkao. A kada je posle osam meseci zauzeo Vidin, krenuo je na jug, blizu Skopja potukao Samuila i ušao bez otpora u grad (1004). Iduće godine je Samuilo izgubio izdajom i Drač.

Vasilije nije prekidao operacije pune četiri godine. Jezgro njegove vojske činili su najamnici, profesionalni vojnici, pa ih nije morao povremeno vraćati kućama na njihova imanja. Ali sada, posle pobede kod Skopja, on se preko Plovdiva vraća u Carigrad. Još uvek se nije osećao dovoljno jakim da svrši sa Samuilom. Kako se rat dalje razvijao nije nam poznato. Znamo samo toliko da su niz godina vođene krvave i neodlučne

borbe koje su iscrple makedonske snage. Tek je 1014 došlo do rešavajućih sudara. Samuilov vojskovođa potučen je kod Soluna, a uskoro zatim je i sam Samuilo opkoljen u klancima Belasice blizu Strumice i potpuno razbijen. Jedva se spasao bekstvom. U ruke pobjednika palo je navodno 14 000 zarobljenika koje je Vasilije oslepio, ostavivši svakom stotom po jedno oko da bi svoje drugove mogli odvesti svome gospodaru. Kada je Samuilo ugledao svoju slepu vojsku, udarila ga je kap kojoj je posle dva dana podlegao (6 oktobra 1014). Odluka je ovim bila pala, ali se makedonska država mogla sasvim savladati tek 1018 godine.

Poluvekovna Samuilova borba protiv Vizantije je dotle najjači izraz vojne snage makedonskih Slovena. Svakako, Samuilo i njegova braća postižu nezavisnost u trenutku kada je Bugarska pokorena i obezglavljena, a Vizantija paralizovana unutrašnjim borbama. I kasnije je Samuilo koristio zauzetost vizantiske vojske na drugoj strani. Ali to ne menja činjenicu da se Vizantija, koja nikad dotle, pa ni posle toga nije bila toliko vojnički efikasna, morala decenijama da bori sa makedonskim Slovenima nizašta manje nego za prevlast na Balkanu.

Makedonska vojska je u osnovi bila feudalna konjička vojska. Iz njenih uspeha vidimo da je bila sposobna da operiše na dugačkim operaciskim pravcima i da ih je brzo mogla menjati. Stoga njen operativni deo nije mogao biti veliki. Njeni neuspesi nam otkrivaju da je bila slabija u gradskoj vojni i u uređenim bitkama na otvorenom polju, gde je tehnika borbe dolazila više do izražaja. Zaziranje Vasilija II od direktnog napada na središte države (Pelagonija, Prespa, Ohrid) mora se objasniti njegovom bojazni da se uplete u neuređene borbe sa narodom, na teškom terenu gde njegova vojska ne bi mogla realizovati svoju profesionalnu i tehničku nadmoćnost. Ihtimanski poraz je bio za njega dovoljno sugestivan. Da je bio u pravu dokazuje četvorogodišnje uporno rvanje posle Belasičke bitke. Posebnu slabost makedonske vojne sile činio je nedostatak flote. Ovim se najlakše objašnjavaju neuspesi Makedonaca protiv primorskih gradova, posebno protiv Soluna. Carstvo koje je pretendovalo na tri mora nije moglo opstati bez flote. U tom dugom ratu iznuravanja sa državom velikih finansiskih i tehničkih mogućnosti, kakva je bila Vizantija u doba Vasilija II, Makedonija je morala najzad podleći.

Samuilovo carstvo naslanjalo se neposredno na bugarske carske tradicije. U historiografiji se Samuilova država naziva „bugarskom“, a Vasilije II „bugaroubicom“. Ali to nije dovoljno za ocenu nacionalnog karaktera Samuilove države. Prvo nemačko carstvo se vekovima nazivalo „rimskim“, a kasnije se i ruska carska titula vezala za nestalom vizantiskom. Tradicije takve vrste i tobožnja legitimna prava su u ono doba bili neuporedivo značajniji od nacionalnih momenata. U ovom slučaju je bitno da se makedonska država stvara na drugom kraju ranijeg bugarskog carstva, u jugozapadnoj Makedoniji, gde nije bilo bugarskog etničkog elementa, i da je državno središte ostalo tamo i onda kada su Makedonci ovladali Podunavljem, jezgrom ranije bugarske države. Nije bilo dakle u pitanju ime države nego snage koje su je nosile. Podunavska Bugarska je vojnogeografski bila dobro zaštićena od napada Vizantije, pa je ipak podlegla Vasiliju bez velikog otpora, neuporedivo brže od Prespe i Ohrida, prosto zbog toga jer nije bilo snaga da je brane.

4. ZAPADNI SLOVENI

Sloveni koji se krenuli iz pradomovine prema zapadu, izbili su do Labe, Sale i Češke Šume. Na prelomu V i VI veka ova linija predvaja germanski od slovenskog sveta. Zapadno od nje, do Njemena i Zapadnog Buga, naseliše se plemena koja su nazvana Zapadnim Slovenima. Istočno od ovih reka su Istočni Sloveni dotle doprli do Volhova, Iljenskog Jezera, srednjeg Dnjepra, Buga i Dnjestra.

U Zapadnih Slovena uočavamo čvršće i šire državne organizacije ranije nego kod ostalih Slovena. Centar Samove države bio je u današnjoj Češkoj. Pored alpskih Slovena, njemu su prišli Lužički Srbi, a verovatno su ga priznavali i Moravci i Slovaci. Posle njegove smrti ova se velika država raspade na manje kneževine koje su još dugo sačuvale svoju nezavisnost. U Tridesetogodišnjem ratu koji je Karlo Veliki vodio protiv Saksonaca (772—804) Zapadni Sloveni su se borili na strani poslednjih. Otada počinju sukobi sa Franačkim Carstvom. Posle sloma Avara, Karlo Veliki pokorava Moravce i Slovake (803), a 822 vidimo kako su njihovi pretstavnici i pretstavnici Čeha došli da se poklone caru Ludoviku Pobožnom u Frankfurtu.

Moravski knez Mojmir počeo je da širi svoju vlast nad susednim plemenima, ali kada to opazi kralj Ludovik Nemac, on provali u njegovu zemlju, svrgne ga sa prestola i poveri vlast njegovom sinovcu Rastislavu. Ali je ovaj, idući logikom razvoja, nastavio rad svoga strica i s velikim uspehom izgrađivao moravsku državu. Znajući da će morati da je brani, on je svuda dizao tvrđave. Utvrdio je posebno dva grada, Djevin i Velegrad, čiji položaj danas ne možemo tačno odrediti. Dok je Ludovik Nemac ratovao bezuspešno sa Česima (846—850), Rastislav se nije mešao mada je, možda, bio obavezan Ludoviku na vojnu pomoć. Ludovik ponovo upadne u Moravsku 855, ali ga Rastislav odbije, pa zatim, za odmazdu, provali u nemačke zemlje južno od Dunava i opustoši ih. Da bi suzbio nemački uticaj koji je prodirao u slovenske krajeve kroz latinsku crkvu, zamoli Rastislav vizantiskog cara Mihaila III da mu pošalje ljude koji će u njegovoj zemlji organizovati hrišćansku crkvu na narodnoj osnovi. Došli su Ćirilo i Metodije i 863 otпочeli rad.

Godinu dana kasnije Ludovik Nemac ponovo provali u Moravsku u savezu sa Bugarima koji su tada držali sadanju istočnu Srbiju i Srem. Rastislav se nije s tom silom mogao meriti na otvorenom polju — jedni i drugi bili su konjanici, Bugari laki, Nemci teški — pa se zatvorio u grad Djevin odakle je obećao vernost nemačkom kralju. Nije verovatno da je to obećanje održao, jer Ludovikovi sinovi Karlo i Karlman 868 upadaju duboko u Moravsku sa velikim vojskama, verovatno koncentrično po franačkoj tradiciji. Ni ovoga puta nije Rastislav primio bitku već je izmicao pred nadmoćnijim Nemcima, da bi ih napao kada su, prinuđeni oskudicom i glađu, morali okrenuti leđa i vratiti se nazad. To je takozvana *skitska taktika*, upotrebljiva u prostranim i slabo razvijenim zemljama. U to isto vreme digli su se na oružje Česi i Lužički Srbi, ali njihove upade u Bavarsku i Tiringiju su Nemci suzbili.

Rastislav je ovog puta odbranio svoju nezavisnost, ali ga je izdao njegov sinovac Svatopluk i predao Nemcima u nadi da će sam sestti na kneževski presto. Ali su Nemci izgubili poverenje u kneževu slovenske krvi, pa su na upravu u Moravsku doveli svoje grofove. Međutim tada se narod diže na ustanak. Da bi ga umirio, kralj Ludovik vrati u Moravsku Svatopluka, ali ovaj stade na čelo ustanka i otera Nemce (oko 871). Godinu dana kasnije Karlman ponovo kreće na Svatopluka, ali se poražen vraća nazad. U Forhajmu, u Bavarskoj, dođe 874 do mira

čije nam odredbe nisu poznate, ali posle moravskog uspeha od 872 sporazum ne bi imao nikakva smisla da Nemci nisu priznali Svatopluka za samostalnog kneza. Do neprijateljstava dođe ponovo sa Karlmanovim sinom Arnulfom, knezom Karantanije i Panonije. Godine 883 vidimo Svatopluka kako puštoši Arnulfovom Panonijom, a iduće godine razbija i njegovu vojsku. Mir od 885 donosi mu Panoniju. Arnulfu ostade samo Karantanija. Sada je Svatoplukova država zahvatala današnju zapadnu Mađarsku, Slovačku i Moravsku; njegovu vlast priznavao je i češki knez Borivoj, a verovatno i Sloveni uz Labu i Odru.

Kada se Arnulf 887 borio za nemačku krunu, Svatopluk mu je pomogao svojom vojskom. Četiri godine kasnije dođe između njih ponovo do rata u kome na nemačkoj strani, pored posavskog kneza Braclava, učestvuju i Mađžari. Kao ranije Rastislav, Svatopluk se zatvori s vojskom u tvrđave, a neprijatelji se vratiše pošto su se napljačkali. Arnulf ponovo upada u Moravsku 893, ali ni ovog puta nema bitnih rezultata. Tek posle Svatoplukove smrti (894) počinje Moravska da se raspada. Češka se ocepi, a s njom i Polapski Sloveni. Međusobne borbe Svatoplukovih sinova oko prestola izazivale su intervenciju Nemaca. Ali joj smrtni udar zadaju Mađžari u bici kod Bratislave (907) gde su do noge potukli Nemce i njihove saveznike Moravce. Otada u istoriskim izvorima nema više pomena o moravskoj državi.

Moravci i Česi su dotle znatno prilagodili oružje i taktiku svojim zapadnim neprijateljima. Od Nemaca, odnosno od Franaka preko Nemaca, primili su mač galskog tipa sa dva sečiva, zatim koplje, šlem, pa i verižnu košulju, uprkos zabrani Karla Velikog da ih prodaju Slovenima. Razume se, skupocene mačeve (koji su u to vreme kod Franaka vredeli 7 krava) i verižne oklope (12 krava) mogli su imati samo vrlo imućni ljudi, kneževi i njihove družine. Masa boraca je zadržala primitivnije i jevtinije oružje: luk, drveno koplje, džilit, sekiru i štit od vrbovog pruća ili kože.

Sve do X veka su Češka i Moravska bile podeljene na župe sa plemenskim županima na čelu. Župani su pozivali narod na oružje i vodili ga u rat. Jezgro plemenske vojske činile su družine kneževa i župana. Krajem IX veka one su pretežno bile na konju i činile dušu svakog dužeg ratnog pohoda. Ali družine moravskih i čeških kneževa nisu mogle biti ni mnogobrojne ni jake. Ni brojem, ni oružjem, ni opremom nisu

se mogle meriti sa vojskama Nemaca koji su pet vekova pre Slovena bili došli u dodir sa civilizacijom Sredozemlja, a sada su bili prvi susedi ekonomskog i kulturnog težišta zapadne Evrope koje je činila oblast između Loare i Rajne. Družine Zapadnih Slovena se nisu mogle meriti ni sa konjanicima istoka, Bugarima i Madžarima, ni brojem ni taktikom. Pešadija opšteg narodnog (plemenskog) poziva mogla je doći do izražaja samo lokalno, pod posebnim taktičkim uslovima. U toj svetlosti mnogo nam je jasnija Rastislavljeva i Svatoplukova strategija izbegavanja bitaka na otvorenom polju. Zbog svoje taktičke predređenosti Moravci su retko upadali u nemačke zemlje.

Rastislav i Svatopulk zatvarali su se u gradove kada se nisu mogli isprečiti neprijatelju na otvorenom polju. Znamo da je svaka županija imala svoje utvrđeno središte, ali je utvrđenja (*hradišta*) bilo mnogo više od županija. U Češkoj ih je zabeleženo 463 iz vremena između VII i X veka. Nalazila su se u šumama ili na visinama. Imala su rov, bedem, palisadu, drvenu kulu; prve kamene zidine zabeležene su u Češkoj u X veku. Na najvišoj platformi nalazio se drveni redut kneza odnosno župana.

U X veku ističe se Češka koja je posle Svatoplukove smrti došla pod vrhovnu vlast Nemačkog Carstva. Boleslav I (936—967) i njegov sin Boleslav II (967—999) proširuju granice Češke do Visle i Buga, ali se ne mogu otresti nemačke dominacije. U njihovo vreme se župansko uređenje pretvara u *kastelanstvo*. Umesto plemenskih župana na čelo županija dolaze sada kneževi *kastelani*, nazvani tako po gradovima (*castellum*) gde su stolovali. Kastelani ujedinjuju u svojoj ličnosti upravnu, vojnu i sudsku vlast. Kastelani su skupljali vojsku i komandovali svojim kontingentima. Kastelanstvo je trebalo da ojača centralnu, kneževu vlast, ali pod neposrednim uticajem Zapada prodiru i u Češku feudalni oblici društvenog i vojnog uređenja. Feudalnu konjicu vidamo u Češkoj pre no u drugim slovenskim zemljama, ali pešadiju neće sasvim potisnuti u pozadinu. Tamo će ova biti uvek jača i efikasnija nego na Zapadu.

Polapski i Baltički Sloveni nisu nikad stvorili čvršće i veće državne organizacije. Države Gotšalka (1043—1066) i Kruta (1066—1105) bile su slučajne i sasvim prolazne organizacije. Njihova nesložna, a često zavađena plemena su od Karla Velikog pa kroz 400 godina skoro neprekidno ratovala sa Nemačima gubeći postepeno svoje zemlje i narodnost. Te haotične i

neravne borbe zasad nisu mnogo zainteresovale vojnu istoriju. Možemo jedino reći da je na jednoj strani bila sva materijalna kultura onog vremena uz organizaciju svojstvenu velikoj državi, a na drugoj neobuzdanost, hrabrost, upornost. Sistematska kolonizacija sopstvenog etničkog elementa pružala je jak oslonac nemačkom nadiranjju prema istoku.

Iza zavese Polapskih i Baltičkih Slovena koji su se nosili sa Nemcima, radala se na Visli poljska država. Ona stupa na pozornicu istorije tek sredinom X veka, ali ima zasobom očigledno duži razvojni put, jer se već javlja kao organizovana kneževina. Knez Mečislav je stolovao u Gnjeznu i raspolagao vrlo jakom družinom ratnika, domaćih i stranih, koji su bili potčinjeni isključivo njemu.

Od 963 Mečislav je stalno ratovao sa nemačkim krajiškim grofovima ali je nastojao da bude u dobrim odnosima sa carevima Otonom I i Otonom II čiju je vrhovnu vlast priznavao. Za vlade Mečislavljeve prime Poljaci i hrišćanstvo od Nemaca. Mečislavljev sin Boleslav Hrabri (992—1025) se oslobodi nemačkog tutorstva. Svoju državu je proširio na sve strane, od Sale od Zapadnog Buga, i od Baltičkog Mora do Dunava. Godinu dana pre svoje smrti dobija Boleslav od pape kraljevsku krunu kao znak nezavisnosti.

Ova velika Boleslavljeva država bila je skup teritorija, geografski odvojenih, koje su ekonomski i etnički gravitirale na razne strane. Stvorena je u trenutku povoljnog odnosa snaga, zahvaljujući najviše osvajačkom nagonu, volji, upornosti, a možda i vojničkom talentu Boleslava Hrabrog. Za njegovog sina Mečislava II (1025—1034) bile su druge prilike, spolja agresivna koalicija susednih država, a unutra nesloga. Pod nemačkim pritiskom morao se odreći kraljevske krune. Njegovi naslednici Kazimir Obnovitelj (1038—1058) i Boleslav Smeli (1058—1079) ponovo se emancipuju od nemačkog uticaja. Boleslav Smeli se ponovo kruniše za kralja (1076).

Poljska država je stvorena u vrlo nepovoljnim geografskim uslovima. Od okolnog prostora ona nije bila prirodno odvojena planinama kao Češka ili Panonska Nizija. Pozornica njene prve istorije su veliki proplanci usred šuma i močvara. Šume i močvare su njene prirodne granice. Još u XIV veku Velika Poljska je bila okružena širokim šumskim i močvarnim pojasom: na severu kompaktnom šumom između Visle i Noteča i močvarama duž Noteča, na zapadu šumom koja se pru-

žala od Noteča preko Varte ka Odri, na jugu velikom šleskom šumom, a na istoku šumovitim močvarama Pripjeta (Polesja). Ipak to ne menja činjenicu da je Poljska sva ravna i stoga bila izložena upadima sa svih strana.

I u Poljskoj se iz županskog uređenja prelazi u kastelanstvo. I tu prodire feudalizam, ali se razvija na ranijem staroslovenskom plemenskom uređenju, na krvnom srodstvu, a ne kao na Zapadu samo na posedu zemlje. Plemstvo (šljahta) se okuplja po bratstvima koja su između sebe ravnopravna. Razume se, plemstvo je imalo zemlju, a iz poseda zemlje proizlazila je vojna obaveza. *Jus militare* ili *jus militiae* (vojno pravo) je značilo pravo plemstva. *Miles* (vojnici) je obično značilo plemić, a *militia* (vojska) plemstvo. Glavni predstavnik plemena je mogao računati na vernost i saradnju svojih bratstava čije je interese zastupao. Tako se stvarala u Poljskoj visoka vojna aristokratija. Bila je moćnija od svake druge gde je bio prodro evropski feudalizam, a međusobno ravnopravna. Otuda, u Poljskoj nije bilo nikad mnogo sloge, a kraljevska vlast je uvek bila slaba jer je zavisila od moćnog i nesložnog plemstva.

5. RUSIJA DO NAJEZDE MONGOLA

Istočni Sloveni su sredinom IX veka zauzimali široka prostranstva slivova Dvine, gornje Volge, Oke, gornjeg Dnjepra, Zapadnog Buga i Dnjestra. Bili su to zemljoradnici okupljeni u manjim ili većim naseljima među kojima je bilo i gradova — kao Novgorod, Smolensk, Kijev. Njihova se mnogobrojna plemena stalno međusobno glože. U njihovoj sredini još se nisu bile razvile društvene snage dovoljno jake za obrazovanje širih političkih zajednica. To je bio glavni uzrok slabosti Istočnih Slovena prema Varjazima (Normanima iz današnje Švedske) na severu i Hazarima na jugu.

Nestor, najstariji ruski hroničar, navodi da su Rusi, jedno pleme među Varjazima, na poziv Slovena i Finaca iz novgorodske jezerske oblasti došli među njih 862 predvođeni trojicom braće, i da su tu osnovali tri kneževine: Rurik u Novgorodu, Sineus u Belozerskom, a Truvor u Izborsku. Posle smrti poslednja dva, Rurik je prisvojio njihove posede. Tako je po Nestoru formirana prva ruska država.

Posle Drugog svetskog rata, a delimično i ranije, u Rusiji su pobijali „normansko” poreklo ruske države, dopuštajući sa-

mo da su Skandinavci, pojedinačno ili u odredima, dolazili u ruske zemlje i stapali se sa mesnim vojničkim formacijama. Ipak, za Nestorov podatak govore vrlo jaki razlozi. Počeci ruske istorije se ne mogu zamisliti bez Varjaga i njihove vodeće uloge. To je bilo doba velike skandinavske ekspanzije, kada su Normani iz Švedske krenuli *istočnim putem*, u današnju Rusiju, a oni iz Danske i Norveške *zapadnim putem*, u zapadnu Evropu. Normani nisu bili kulturniji ni od Franaka ni od Anglosasa, verovatno ni od Istočnih Slovena, ali su od svih njih bili vojnički bolje organizovani i neuporedivo efikasniji. Vrlo je moguće da su Varjazi došli sami i nametnuli se Slovenima, pa je to kasnije ulepšano. U zapadnu Evropu ih niko nije zvao. Njihov dolazak je smatran velikom nesrećom.

Oleg, staralac maloletnog Rurikovog sina Igora, osvojio je i Kijev (882) i tu preneo sedište države.

Ruski su se kneževi oslanjali na svoje vojničke pratnje, svoje družine. Pomoću njih širili su svoju vlast među okolna plemena. Družine su u početku bile sastavljene isključivo od Varjaga, ali vremenom u njih ulaze i Sloveni. Za vlade Svjatoslavljeve (957—972), prvog ruskog kneza slovenskog imena, družine su prošarane slovenskim elementima, u doba Vladimira (980—1015) Sloveni i poslovenjeni Varjazi preovlađuju u njima, a od Jaroslava (1019—1054) je priliv Varjaga iz Skandinavije izuzetak i uskoro sasvim presahnjuje.

Velikim se oblastima u ono vreme nije moglo vladati iz jednog centra. Pored kneza ili velikog kneza javljaju se lokalni kneževi, bilo da su se izdigli iz svojih plemena, bilo da ih je kao namesnike postavio veliki knez. I lokalni kneževi imaju svoje družine da bi mogli vladati svojim oblastima. Veliki knez je neposredno upravljao samo Kijevskom Zemljom.

Iz gornjih slojeva družina izdvajaju se zaslužni, ugledni i uticajni ljudi pod imenom boljara. Oni stižu izvesnu samostalnost čiji je izraz zemljišni posed koji im omogućava držanje sopstvenih družina. Tako se pripadnici družine pretvaraju u feudalce. Na poziv velikog kneza ili kneževa odlaze u rat sa svojim slugama i potčinjenim seoskim stanovništvom. Lične naoružane pratnje kneževa pojavljuju se sada pod imenom dvorjana.

Družine su bile glavna ruska vojna sila. Ali do dolaska Varjaga su plemenske vojske ili milicije (pukovi, opolčenci) morale igrati glavnu ulogu. Iz tog vremena potiču svakako i izrazi prastarog dekadnog sistema — *tisućnici*, *stotnici* i *deset-*

nici, koji se kasnije javljaju u administraciji. Plemenske vojske su bile i podjeljene po tom sistemu. Ni docnije se milicije sasvim ne gube, kao što se nisu izgubile ni na Zapadu. Značajnije su bile ipak najamničke bande u službi kneževa, regrutovane u južnoj Rusiji među nomadima turskog porekla. Ponekad se ti nomadi naseljavaju na granicama kneževina da bi ih štitile od upada spolja.

Sve do mongolskog perioda (VIII vek) su Rusi bili pešaci, isključivo ili pretežno. Naoružanje se u početku nije mnogo razlikovalo od iskonskog slovenskog. Stvaranjem prvih kneževina pojavljuje se više metalnog oružja. Dobijalo se iz Vizantije i Franačke. U to doba među Ruse prodiru i oklop. Mač i oklop su dugo bili privilegija kneževa, boljara i gornjih slojeva njihovih družina. Luk i koplje su u narodu igrali glavnu ulogu. I borbene formacije nisu se u početku mogle mnogo razlikovati od praslovenskih. Družine kneževa su svakako dolazile u centar borbenog rasporeda. Gradovi su bili utvrđeni debelim zidovima od greda i balvana, sa rovom i nasipom.

Prve pohode van Rusije izvršili su Varjazi. Oni su bili rođeni moreplovci. I u Rusiji služili su se vodenim putevima. Na rekama i jezerima su bili njihovi prvi napadni objekti i prvi njihovi gradovi. Glavni vodeni put vezivao je Baltičko sa Crnim Morem preko Iljmenskog Jezera, Lovata, Dvine i Dnjepra. Razume se, laki brodovi i čamci prenošeni su suvim gde nije bilo vodene veze. Tim putem su Varjazi dospeli do Carigrada već 860 navodno sa 8000 ratnika. Tada su uspeli samo da opustoše okolinu. Olegov pohod 907 dao je veće rezultate. Naterao je Vizantiju na sklapanje za njega povoljnog trgovačkog ugovora. Pohod 941 završio se katastrofalnim porazom Rusa, ali već 944 se Igor pojavljuje na Dunavu sa ruskom i pečeneškom vojskom i primorava Vizantiju da se otkupljuje od njegovih pretnji.

To su u osnovi bili tipični normanski reidovi čiju ćemo prirodu u narednom odeljku bolje upoznati na zapadnim primerima o kojima svedoče bogatiji i iscrpniji izvori. Ali Svjatoslavljev pohod na Bugarsku ima širi osvajački karakter iako ne možemo prihvatiti navode hroničara da je izveden sa 60 000 ljudi. Na poziv vizantiskog cara Nićifora Foke, Svjatoslav 967 prelazi Dunav i vrlo brzo osvaja Bugarsku. Iduće godine vraća se nazad da bi odbio napad Pečenega na Kijev, ali 969 dolazi ponovo u Bugarsku i tu ostaje. Tražio je čak da se Vizantinci povuku u Aziju, a Carigrad da prepuste njemu. Kao nov go-

spodar Bugarske prihvatio je dakle stari Simeonov plan. No ovaj Svjatoslavljev zahtev nije bio na visini njegove snage. Fokin nasljednik Jovan Cimisk ga je 971 lako pobedio, zarobio i naterao na obećanje da nikad više neće napadati Vizantiju. U toku ovog rata vidimo prvi put rusku konjicu. Sasvim je slaba i ne može se meriti sa vizantiskim oklopnicima. Uopšte, na bugarskom terenu se Rusija nije mogla nositi sa Vizantijom koja je tada dostigla zenit svoje moći.

U periodu udeonih kneževa (1054 — 1243) vojna snaga Rusije razvija se sve više u feudalnom pravcu. Njihovi međusobni ratovi nemaju velikog interesa za vojnu istoriju. To su mahom operacije slabim snagama — upadi, reidovi, prepadi, pljačke. Te neprekidne borbe svakog protiv svih su možda izoštrile rusko oružje, ali su i oslabile Rusiju kao celinu. Zavađena i rasparčana nije se mogla odupreti najezdi Mongola.

V

PERIOD REIDOVA

I. A R A B L J A N I

O arabljanskim ratnicima čujemo rano. Arabljanske strelce na kamilama, koje će Evropljani kasnije nazivati *meharisti* po *mehari* (jahaća kamila u Maroku), nalazimo u Kserksovoj vojsci. Među varvarskim konjanicima koje su Rimljani uzimali u svoju službu bilo je i Arabljana. Oni učestvuju u nesrećnom pohodu Krasa protiv Parćana (53 pre n. e.), a u vojsci cara Valensa doživljuju katastrofu kod Adrijanopolja (378). Videli smo ih zatim kao najamnike u vojskama Justinijana. Ali vlastite vojske u službi sopstvenih interesa dugo se ne mogu uočiti. Odjednom, u VII veku, iz te pustinje kreće velika vojna sila i naglo, kao bujica zahvata tri kontinenta.

Dotle je Arabija živela u političkom haosu. Neki njeni periferni organizovaniji delovi, gde ima više atmosferskog taloga, kao Bahrein, Oman, Jemen, Hira, Gasan, bili su manje ili više pod uticajem moćnih susednih država — Persije, Vizantije, Etiopije. Hedžas je činio skup samostalnih gradova pod vodećim porodicama, a u unutrašnjosti su se skitačka plemena stalno gložila. Ratnička snaga Arabljana trošila se u međuplemenskim reidovima čiji su osnovni motivi bili pljačka i osveta. Reidovi su bili u osnovi ekonomske strukture beduinskog (ar. *badavi*, stanovnik pustinje) života. Prema preislams-

skom pesniku Antari, Arabljani su bili konjanici naoružani kopljem za udar, ponekad i lukom. Oblitali su oko protivnika i obasipali ga strelama. Pored koplja, starešine su imale ponekad i sablju, verižni prsni oklop i šlem „koji se blista kao zvezda”²⁴. Nema reči o pešacima, ali ih je ipak bilo tamo gde je bilo i gradova. Ipak, i pored stalnih međusobnih sukoba, narod te ogromne zemlje od oko 3 000 000 km² bio je iste rase, istog jezika i istih običaja. U Meki je *Sveti kamen* (Čaba) privlačio hodočasnike sa celog Poluostrva. Tu su se održavali sajmovi od šireg interesa, a za koje vreme su prekidana neprijateljstva i zavodio opšti mir. Meka je bila glavno tranzitno mesto na karavanskom putu koje je vezivao Siriju sa južnom Arabijom.

Muhamed (oko 570 — 632) je tim kohezionim snagama dodao i *islam*, novu veru, prostu i jasnu, bez mnogo finesa, koja se lako shvatala i upražnjavala, a usto nije bila lišena ni socijalne pravde. Milom i silom on je ujedinio Arabiju u islamu i stavio joj se na čelo kao alahov (božji) prorok. Jedinstvo Arabije uslovalo je spoljnu ekspanziju. U interesu ekspanzije ili pljačke drugih zemalja, Muhamed je podesio i svoju veru. Dužnost je bila vernika da je mačem nametnu svima narodima ili da ih pokore. To je bio *sveti rat* (džihad). Ratnici su dobijali svoj deo plena, a u slučaju da poginu, vera im je obećavala večita uživanja najrealnijih slasti na drugom svetu. Uostalom, govorio je Muhamed, niko nije mogao poginuti bez suđena dana, makar se bacao u najveću opasnost.

Prvi ratni podvizi islama bili su upravljani protiv Meke. Iz Medine, gde se (622) bio sklonio, pljačkao je Muhamed karavane svojih sugrađana, Mečana, i delio plen sa svojim pristalicama. Kada je Meka preduzela mere da osigura svoje komunikacije prema severu, došlo je do prvog većeg oružanog sudara. Kod Badra potuče Muhamed jednu njenu brojniju vojsku zahvaljujući poslušnosti i disciplini svojih pristalica željnih pljačke. Iduće godine, na visu Ohod, blizu Medine, jedna mečanska vojska od 3000 ljudi, među kojima je navodno bilo 700 oklopnih konjanika, osveti poraz kod Badra, ali srećom za Muhamedovce ne iskoristi pobeđu već se vrati zadovoljna golom pobedom. Tri godine kasnije, 627, krene Meka ponovo protiv Muhamedove Medine koja nije prestajala da

²⁴ Ch. Letourneau, La guerre str. 304.

ometa njenu trgovinu. Sada je skupila 10 000 ljudi. Uvidevši da ne može primiti bitku na otvorenom polju samo sa svojim pristalicama, Muhamed se zatvori u Medini jer su svi njeni stanovnici bili obavezni da brane svoj grad. Tako je došao do više vojnika. Medina je sa tri strane bila dovoljno zaštićena redovima zbijenih kuća, a na četvrtoj je Muhamed izgradio širok rov da bi onemogućio konjičke napade. Time je prinudio Mečane na opsadu na koju oni nisu bili spremni, tako da su se ubrzo povukli. Posle toga Muhamed prelazi u ofanzivu. Krenuo je na Meku sa 10 000 Medinjana i beduina i zauzeo je 630. Meka se nije mnogo branila čim je Prorok uveo kult Čabe u svoju novu veru, da svoje rodno mesto ne bi oštetiо ekonomski. Odmah zatim, sa tim istim snagama, tukao je kod Hunaina armiju od 30 000 ljudi koju je digao grad Taif (južno od Meke). U toj bici Muhamedovi beduini (konjanici) su popustili, ali se Medinjani (pešaci) nisu dali zbuniti brojem neprijatelja.

Ovi događaji ne odaju posebnu vojničku efikasnost, ni operativnu ni taktičku, ni tehničku. Na Muhamedovoj strani izvori naglašavaju disciplinu, čvrstinu, oduševljenje. Cifra od 30 000 Prorokovih protivnika je svakako preterana s obzirom na mogućnosti grada Taifa, ma koliko beduina bio skupio. Oklopnike kod Ohoda ne treba uzeti suviše bukvalno. Bilo je prsnih oklopa i šlemova, ali pravih oklopnika nije moglo biti nikako u tom broju.

U prvom sudaru sa vanarabiskim silama islam je doživeo poraz. Godine 629 uputi Prorok 3000 ljudi na sever koje Vizantinci razbiju kod Mute, blizu južnog dela Mrtvog Mora. Da bi osvetio ovaj poraz, krene Muhamed leti 630 sa 30 000 ljudi, ali ne pređe vizantisku granicu već se zadovolji da potčini neko hrišćansko pleme na krajnjem severu Crvenog Mora. Pravi osvajački pohodi otpočeli su pod Muhamedovim naslednikom ili „zamenikom“ (kalifom) Abu Bekrom (632 — 634), a energično nastavljeni pod drugim kalifom, Omarom (634 — 644). Za tih deset godina nekoliko desetina hiljada beduina razbijaju vojske dva carstva, persiskog i vizantiskog. Prvo uništavaju, a od drugog otimaju ogromne i bogate delove što Vizantiju dovodi na rub propasti. Stvaraju veliku državu koja se pruža od Iranske Visoravni do Kirenajke, a nekoliko decenija kasnije proširiće je do Indije i Atlantika.

Provala beduina iz Arabije pripada onim mnogobrojnim pohodima kojima su nomadski narodi plavili i pljačkali bogate i kulturne poljoprivredne oblasti. Iz arabljanske pustinje su i ranije semitski narodi prodirali u Prednju Aziju — Vavilonci, Arameji, Jevreji — manje ili više eruptivno, ali tako veliki uspjesi za tako kratko vreme, a sa takvim trajnim rezultatima, nisu još bili zabeleženi. Uzroke treba prvenstveno tražiti u slabosti protivnika. Vizantija i Persija bile su iscrpene posle dugogodišnje međusobne borbe. Poslednji sedmogodišnji rat završio se tek 629 godine, baš u trenutku kada počinju prvi arabljanski napadi. Vizantija je usto vodila borbe sa Slovenima na Balkanu i Langobardima u Italiji. Od Tigra do Nila vlast Persijanaca odnosno Vizantinaca zasnivala se na slabim garnizonima među tuđim narodima pritisnutim raznim nametima i krutim verskim dogmama koje su nametale centralne vlasti. Potlačeni narodi morali su pozdraviti dolazak zavojevača koji im je smanjivao teret, što je takođe doprinelo njegovom uspehu. Verski fanatizam Arabljana nije bio dakle bitan elemenat njihovih uspeha, kako se to često naglašava. Nosioći ekspanzije bila su severnoarabljanska plemena, dakle ona koja su bila najmanje fanatizovana. Ali je islam mnogo doprineo da se osvajajući pohodi Arabljana objedine u jedinstvenu i smišljenu akciju, potsticao njihov borbeni entuzijazam, disciplinovao neobuzdanu energiju i usmeravao je ka racionalnim ciljevima. Bez islama ne bi se mogla organizovati jedinstvena država na tako ogromnom prostranstvu. Islam je vojnički organizovan narod kome je vera bila glavna spajajuća sila.

Političkim jedinstvom beduinskih plemena stvoren je neiscrpan rezervoar ratnika, jer su svi vernici (Arabljaši) bili obavezni na vojnu službu. Muhamed je već 630 prikupio 30 000 ljudi, u bici kod Adžnadajna (634), gde su prvi put tučeni Vizantinci, bilo je u akciji 25 — 30 000 Arabljana, a severnu Afriku su osvojili sa 20 — 40.000 ljudi. U isto vreme, kada su na zapadu izbijali na Atlantski Okean, na istoku su prodirali u Turkestan i Indiju, a na severu napadali Vizantiju. Mogli su dakle jednovremeno operisati sa više vojsaka. To treba uporediti sa mogućnostima Vizantije u doba Justinijana, kada je Velizar krenuo na Vandale i Gote samo sa 15 000 ljudi, a to se moglo prikupiti tek pošto je sklopljen mir sa Persijom.

U osvojenim zemljama, u prvo vreme, Arabljani se izdižu kao posebna kasta i sasvim se odvajaju od pokorenog stanovništva. Pored postojećih gradova podižu stalne logore, a na pogod-

nim mestima grade i sasvim nova uporišta — kao Fostat, Kufa, Basra, Kajravan, koji se pretvaraju u gradove, jer Arabljani vode sobom i svoje porodice. Arabljanima je bilo zabranjeno da stiču zemlju van Arabije. Od države su primali stalnu platu koja se nije odmeravala prema vojničkim sposobnostima, već po ličnom odnosu pojedinaca prema Proroku. Njegovi saborci i prvoborci islama primali su vrlo mnogo. Plate su primali i udovice i siročad. Najviše, više od svih boraca, Muhamedova udovica Ajša koja ga je nadživela za skoro pola veka. Pokoreni narodi izdržavali su ovu ratničku kastu raznim davanjima, ali se s njima postupalo prilično blago. Nije bilo reči o nasilnom poislamljivanju. Osvojene zemlje podelio je Omar na pokrajine i na njihovo čelo postavio svoje namesnike. Oni su bili nosioci sve vlasti, civilne, vojne i verske.

Ovakav sistem izdržavanja vojske ili tačnije izdržavanje Arabljana van Arabije mogao se održati dok je bilo obilna plena i dok mesno stanovništvo nije masovno počelo da prihvata islam čime je sticalo pravo na vojnu službu. Španiju je 711 osvojila vojska sastavljena od severnoafričkih Berbera koji su tek bili primili islam. U osvojenim zemljama su plemenske veze Arabljana olabavile, a u novom ambijentu su izbledele i njihove ratničke vrline. Početkom VIII veka se vojna obaveza među Arabljanima vojnih kolonija morala isterivati vrlo ostrim merama. Jedino se tako mogla pothranjivati osvajačka politika, glavni pokretač sistema. Sredinom VIII veka dinastija Abasida (750—1258) morala je preći na stajaću vojsku najamnika. S njima su u rat polazili mnogi dobrovoljci koji su polagali pravo samo na deo plena, a ne na platu. Kasnije, kalife uzimaju u svoju službu Turke Seldžuke pošto su prethodno i oni prihvatili Prorokovu veru. Seldžučki emiri (kneževi) uzimaju najzad svetovnu vlast u svoje ruke, ostavljajući kalifima samo čast verskog prvosveštenika. Tako je u islamskom svetu došla do izražaja prirodna podela između duhovne i svetovne vlasti. U logici tog razvoja, čim je kalifi oduzeta svetovna vlast, raspalo se ogromno carstvo Arabljana na niz država koje su formirane na bazi geografske celine, kao Španija i Egipat, ili su zahvatale dokle je dopirala njihova oružana sila.

U Evropi su Arabljani najdublje prodrli do Poatjea gde su ih tukli Franci pod Karlom Martelom (732). Toj se pobedi često pripisuje spas Zapada od islama. Ustvari, na tome pravcu već je pre toga bila usahla ekspanzija Arabljana. Oni nisu

uspeli ni Španiju sasvim da osvoje. Kod Poatjea presečen je samo jedan pljačkaški reid. Mnogo značajnija je uporna odbrana Carigrada od vrlo opasnih arabljanskih nasrtaja (674 — 78, 717—18). Pad Carigrada i moreuza, kojima je on vladao posredno i neposredno, slomio bi kičmu Vizantiji i izazvao nedogledne posledice za Balkan.

Arabljani, kao svi nomadi, bili su u osnovi individualni borci koji su se rasuto borili. Stoga je Muhamed, da bi povećao njihovu udarnu snagu, govorio da „alah voli one koji se za svoju stvar bore u čvrstom borbenom stroju”, a Halid, istaknuti vojskovođa, pozvao je svoje borce pred bitku na ušću Jarmuka (636) da se ne bore pojedinačno protiv Grka koji im idu u susret u uređenim postrojima. Nastojalo se dakle mističnim i drugim sredstvima da se koriguju borbene navike prema novim neprijateljima. U tome je verska disciplina islama imala svoj udeo. Jedan arabljanski pisac XIV veka, koji se očigledno naslanja na ranije tradicije, preporučuje da se iskopa rov čim se stigne na mesto prenočišta, kako bi se vojska zaštitila od prepada. Kopanje rova posle napornog dnevnog marša svedoči o disciplinovanoj vojsci.

Isti pisac, govoreći o oružju i opremi Arabljana, navodi: čvrst i postojan oklop, ni prelak ni pretežak, šlem, oklop za ruke i noge; dva jaka luka, 30 strela, tobolac srednje veličine, jako i pravo koplje, ni preveliko ni prekratko, sa vrhom od najboljeg gvožđa i ostrim ivicama; prav džilit, oštar gvozdeni mač, šiljat dvosečni nož, jaka palica (toljaga) ni preteška ni prelaka; sekira sa dva oštra sečiva i 30 kamena u dve kese koje treba da vise s obe strane sedla. Razume se, to nije oprema *jednog* ratnika, jer pisac stavlja potpuno naoružane borce u prvi red, nešto slabije u drugi i tako redom sve do petog. Prema naoružanju on deli konjanike na četiri kategorije. Uopšte, Arabljani su bili lakše naoružani od svojih hrišćanskih protivnika. Teško oružje i teška oprema ne idu sa lukom i strelom čega se istočni konjanici nikad nisu odrekli. Konjanik — strelac treba da je lak i brz da bi mogao slobodno da dejstvuje i izbegne sudar prsa u prsa. Pada u oči da se ovde ne pominju pešaci. U arabljanskoj literaturi se ratna veština identifikuje sa konjičkim propisima. Ali začudo, Arabljani nisu bili savršeni konjanici. Nisu umeli da pravilno opremaju i zauzdavaju konje. Otuda jedna njihova rasprava naglašava da držanje uzda čini 23/24 ratne veštine. Nisu dobro organizovali

ni remontnu službu. U Španiji se arabljanski konjanici često zadovoljavaju mazgama.

Vizantiski car Lav VI Mudri (886 — 912) je značajan deo svoje *Taktike* posvetio Saracenicima, kako su Arabljani nazivani u Evropi. On ih smatra najveštijim među svim „varvarskim narodima”. Komandantima koji će se s njima sudarati — ističe on, biće potrebna sva njihova veština, a trupa mora biti disciplinovana i hrabra ako želi da im vidi leđa. Lav Mudri je pun kontradikcija, ali neke njegove detalje o Saracenicima treba zabeležiti: njihovu pešadiju od vrednosti činili su etiopski strelci koji su na bojištu postavljeni pred front. Prelazili su na borbu prsa u prsa kada su protivnika prethodno zamorili strelama. Konjanici su se postrojavali u kompaktnom izduženom kareu (verovatno kada su prelazili na borbu bliskim oružjem) koji je teško bilo razbiti. Izdržavali su više napada, ali kada su izgubili veru u pobedu bežali su glavom bez obzira. Bojeći se za svoje konje, bili su osetljivi prema strelama, pogotovu prema otrovnim. Znali su bežati čim su posumnjali da su strele protivnika otrovne. Lav VI ističe na jednom mestu da je vizantiska vojska brojnija, bolje naoružana i opremljena, sastavljena od snažnih i hrabrih vojnika, a na drugom smatra da je opasno voditi sa Arabljanima uređenu bitku.

Lav VI je očigledno pisao za svoje vojnike da ih pouči i ohrabri, ali je pri tome imao svakako u vidu razne saracenske vojske. Jedne su zaista umele da vode upornu blisku borbu, druge su popuštale pod prvim strelama. Najveća prednost Arabljana nad hrišćanskim vojskama je bila njihova brzina. Provaljivali su, pljačkali i nestajali pre no što se protivnik mogao snaći i prikupiti. U poznije doba, kada je bio već završen njihov osvajački period, pljačkaški reidovi u susedne zemlje su bili glavni vid njihove vojne aktivnosti.

Arabljani su vrlo rano organizovali jake pomorske snage. Muavija, namesnik Sirije i kasnije kalifa, uvideo je da se za borbu sa Vizantijom mora raspolagati i flotom. Već 649 je prva arabljanska pomorska ekspedicija osvojila Kipar, a 655 su Arabljani potpuno potukli vizantisku flotu na južnoj obali Male Azije i otvorili sebi put za Carigrad. U toku njihove ekspanzije zauzeli su većinu značajnih ostrva u Sredozemnom Moru odakle su izvodili pljačkaške upade na kopno. Nasrtali su i na našu obalu i u skobu s njima se manifestovala pomorska snaga Dalmatinske Hrvatske. Videli smo kako je 871 mor-

narica kneza Domagoja učestvovala u zauzimanju Barija gde su se Arabljani bili ugnezdili. Nešto ranije opsedali su uzaludno Dubrovnik punih 15 meseci.

2. NORMANI

Na severu Evrope, u skandinavskim zemljama (Danskoj, Norveškoj i Švedskoj), krajem VIII veka nastupaju znatni društveni potresi. Ravnoteža između mnogobrojnih malih državica je poremećena, možda najviše zbog porasta stanovništva čije potrebe nije moglo da zadovoljava neplodno tle. Iz opšte borbe koja tada nastaje, razvijaju se veće države koje, kao ranije na jugu, pojačavaju socijalnu nejednakost i guše lične slobode. Neobuzdani elementi kojima je stabilizacija prilika na severu uskratila opstanak odlaze u pljačku u prekomorske zemlje juga. Vraćaju se s bogatim plenom i potstiču i druge na prekomorske pljačkaške pohode. U toku IX i X veka čitava poplava severnih ratnika sručila se na Evropu utičući bitno na njen razvoj. To je period *Normana* ili *Vikinga* (ratnika, pomorskih ratnika) kako su još nazivani.

I drugi elementi su pokretali i omogućavali reidove Vikinga. U prvom redu njihova apsolutna prevlast na moru koju niko nije mogao osporiti. Kroz ceo VI, VII i VIII vek sva obala zapadne Evrope od Gibraltara do Skageraka nije videla ratne flote. Ratovi su se vodili na kopnu. Morski putevi bili su prepušteni trgovcima. Na moru Vikinzi nisu ni imali protivnika. Njihovi jedini neprijatelji bile su prirodne sile kojima su se oni, kao najbolji moreplovci svoga vremena, umeli da opiru. Kao gospodari mora, imali su vanrednu strategisku i operativnu slobodu. Po sopstvenom izboru mogli su iznenadno napasti ma koji deo obale Engleske i Škotske, Irske ili Kontinenta. Prodirali su i rekama duboko u unutrašnjost. Njihovi laki brodovi na vesla i jedra sa ravnim dnom nisu gazili duboko, a mogli su se prenositi i suvim sa reke na reku. Imali su i druge velike prednosti nad svojim protivnicima. U njihovim masama su bile još sačuvane ratničke vrline varvarskog perioda — smelost, fizička snaga, preduzimljivost, ljubav za oružje i borbu — što se na Kontinentu i na Britanskim Ostrvima već odavno izgubilo pod jarmom feudalizma, odnosno ograničavalo na uzanu društvenu klasu. Bili su ne samo naj-

bolji pomorci nego i najbolji ratnici svoga vremena. Tehnički su bili slabiji. U oružju se to ne oseća mnogo. I oni su imali koplje, mač, bojnu sekiru, luk i strelu. Sekira — vrlo teška. kojom se rukovalo obema rukama, bila je njihovo tipično nacionalno oružje. Luk i strela bili su još nezamenljivi. Slabija im je bila lična zaštita, bar u početku. Dugačke štitove imali su svi, a verižne oklope i šlemove, dobijene plenom ili trgovinom, u početku samo vođe. Naoružanje i opremu naglo su usavršavali tokom svojih pohoda. Posle zlata i srebra, oklop i šlem su za njih bili najviše cenjeni predmeti pljačke. Ukoliko nisu u opremi i naoružanju bili ravni vladajućoj klasi njihovih protivnika, svakako nadmoćniji od mase koja se dizala na oružje po opštem narodnom pozivu.

Normani su najpre pljačkali duž obala napadajući najradije manastire gde je bilo nagomilano bogatstvo, zatim su na pogodnim mestima obrazovali svoja utvrđena uporišta koja su im služila kao oslonac za duboke upade u unutrašnjost, a najzad su otimali čitave pokrajine i zemlje. Kasnije, kada se odnos snaga izmenio na njihovu štetu, prihvatili su sizerenstvo domaćih vladalaca dok se konačno nisu izgubili među starosedocima. To je tipičan razvoj njihove pojave u Irskoj, Engleskoj, Francuskoj, Italiji. U početku oni se pojavljuju samo leti između prolećne setve i jesenje žetve, kasnije se zadržavaju i zimi dok ne ostanu sasvim. Dejstvovali su u izolovanim skupinama svega sa nekoliko brodova od po 60 do 70 ljudi, ali su znali da pod čuvenim vođama formiraju čitave flote od više stotina brodova.

Prvi vikinški reidovi pogodili su Irsku. Godine 795 Normani zauzimaju ostrvo Lembej u Dablinskom Zalivu, a za 20 narednih godina i druga uporišta na severnoj, zapadnoj i južnoj obali ostrva. Od 825 počinju da prodiru u unutrašnjost smelije i dublje. Sedam godina kasnije nailazi velika normanska flota pod Turgezijusom (Torgestr). To su pretežno Norvežani koji do 842 osvajaju polovinu Irske. U drugoj polovini IX veka njihov uticaj počinje da opada, ali će tek u bitkama kod Tare (980) i Klontarfa (1014) biti konačno slomljena njihova moć.

Gotovo u isto vreme otpočeli su napadi na zapadnu obalu Škotske i na njena ostrva. U toku jedne generacije, u zapadnoj Škotskoj gotovo nisu ostavili nijedan čitav manastir ili naselje. I Škotsku su najviše pljačkali Norvežani.

Na engleskim obalama se prvi pojedinačni vikinški napadi pojavljuju već krajem VIII veka, ali ozbiljniji upadi počinju tek 838. Godine 865 dolazi „velika vojska” iz Danske i ruši stare kraljevine Severnu Umbriju, Merciju i Istočnu Angliju. Veseks se sačuvao pobedom kralja Alfreda kod Edingtona, ali ih ni on nije mogao sprečiti da se nasele u Istočnoj Angliji i severnom delu Umbrije gde će se utopiti u zatečeno stanovništvo. Vek kasnije nailazi još jedan moćni normanski osvajački talas (994), pod Norvežaninom Olafom Trigvesonom i Dancem Svenom. Sin Svenov Knut (1016 — 35) ovladao je svom Engleskom, a zatim i Danskom (1018) i Norveškom (1028). Njegova država obuhvatala je dakle sve Severno More, a sastavne njene delove povezivala je flota. Bila je to u ono vreme slaba spona za tako udaljene i heterogene delove, pa se njihovo jedinstvo nije moglo dugo sačuvati. Knut se pre svega osećao engleskim kraljem. Tu se oslanjao na stajaću vojsku od 3000 najamnika Danaca, vanredno dobro naoružanih. Pomoću njih je osigurao vlast do svoje smrti, a zatim je sa Edvardom (1042 — 1066) došla na vlast domaća dinastija.

Na Kontinentu se uočavaju tri normanska uporišta. Danci se rano u IX veku gnezde na ostrvu Valherenu i odatle pustoše ka Rajni i Somi. Sredinom IX veka učvršćuju se na ušću Sene i odavde prodiru uzvodno ka Ruanu, Parizu i dalje. Treći oslonac bio im je na ostrvu Noarmutjeu na ušću Loire i odavde pljačkaju bogate opatije donje Loire. Krajem IX veka pohodi Normana su toliko česti da zahvataju svu zapadnu Franačku, Burgundiju i Rajnsku Oblast. Upadali su i Labom i dva puta zapalili Hamburg (851 i 880). Prodirali su uz Garonu i upadali u severnu Španiju. Ulazili su i u Sredozemno More, pljačkali obale severne Afrike, a Ronom su napadali neke krajeve Italije. Videli smo ranije da je jedan krak Normana, koji je bio pošao iz Švedske, prodro u Rusiju i spustio se niz Dnjeper da bi opseo Carigrad (886). Tako se normanski obruč gotovo zatvorio oko Evrope. Početkom X veka naseljavaju se na donjoj Seni. Po njima, taj kraj će se nazvati Normandija. Iz Normandije, u XI veku, krenuće Normani na Englesku i južnu Italiju. Iz južne Italije će se zaletati i na našu obalu.

Razjedinjena Irska, gde je stalno vladala anarhija, nije mogla dati ozbiljan otpor Normanima. Njih je tamo pobedilo vreme i apsorbovala sredina. Za energičnu odbranu političke prilike nisu bile povoljnije ni u Engleskoj, ni Franačkoj. Prva je bila još politički rascepkana, tek u fazi ujedinjavanja, a

druga je posle smrti Karla Velikog bila u raspadanju. Veliko Franačko Carstvo je bilo oslabljeno građanskim ratovima u trenutku kada su Normani postali najjači i najopasniji. U to vreme oni već dejstvuju u vrlo velikim skupinama. Gotovo sve muško stanovništvo Skandinavije odlazi u Vikinge. Dotle su se vrlo dobro naoružali i opremili. Tada je već gotovo svaki borac imao šlem i verižnu košulju, dok su opšti pozivi Engleza (fyrd) i Franaka (Heerbann) bili skroz neoklopljeni. Samo su se dobro opremljeni feudalcima mogli s Vikinzima ogledati prsa u prsa, a njih nije bilo mnogo niti su bili na okupu. Ali kada su protiv njih dizane velike mase boraca iz više grofovija, onda su izbegavali sudar jer im je bio cilj pljačka, a ne borba. Tada su se vraćali na svoje brodove i odveslali dalje, da bi ponovo napali neku drugu, slabije branjenu tačku. U poznije doba njihove pljačkaške aktivnosti znali su pokupiti sve konje na određenoj prostorijski da bi brže operisali na kopnu, ali se nisu borili na konju. Nisu rado gubili operativnu vezu sa svojim brodovima. Načelno su plovili velikim rekama uzvodno, nemilosrdno pljačkajući i pustošeći gradove i opatije duž obala, a kada je reka prestala da bude plovna ili je bila zatvorena nekom tvrđavom, izvlačili bi brodove na suvo, osigurali ih palisadom i posadom i sa ostatkom snaga pljačkali okolinu. Čim bi im se približile neke veće snage ukrcali bi se na brodove i plovili nizvodno. Kada su postali jači i smeliji, utvrđivali su svoje logore rovom, bedemom, palisadom i uporno ih branili. Takva njihova uporišta je bilo teško zauzeti i onda kada nisu bila podignuta na ostrvima. Vrlo nerado su Vikinzi primali borbu na otvorenom polju. Kada su na to bili primorani, potražili bi oslonac na zemljištu — neki strm vis ili vodeni tok, zbili se štit do štita i tukli do kraja. Kada su bili razbijeni od franačkih konjanika, povlačili bi se u neki zaklon — selo, crkvu ili veću zgradu — i tu izdržali dok nisu odbili neprijatelja ili bili pobijeni. Svojom upornošću znali su da pretvore poraze u pobjedu. Obično su bili u (taktičkoj) odbrani. Kada su napadali, služili su se iznenađenjem.

Vikinzi su imali apsolutnu strategijsku inicijativu, vrlo povoljne baze (brodovi i ostrva), pa prema tome i veliku operativnu slobodu, a taktički, na bojištu, bili su mnogo nadmoćniji od polunaoružanih lokalnih poziva. Ako dodamo da na Zapadu nije bilo utvrđenih gradova (varoši), izuzev onih koji su ostali iz rimskog doba, onda je prilično jasan odbranbeni problem pred koji je najezda Vikinga stavila Karalinge i nji-

hove savremenike u Engleskoj. Trebalo je dakle povećati broj konjanika koji će ih prinuditi na borbu i onda kada oni to ne budu želeli, dovoljno efikasnih da se s njima mogu poneti u borbi prsa u prsa. Grof koji je mogao povesti u boj nekoliko stotina oklopnih konjanika, bio je za Vikinge opasniji neprijatelj od mase ljudi opšteg narodnog poziva — sporih, slabo naoružanih i neizvežbanih. Uporedo je trebalo stvoriti utvrđene oslonce na celom ugroženom području. I bez Vikinga je tim putem išao razvoj vojnih ustanova u Evropi. Kvalitetni konjanici i njihovi utvrđeni oslonci su ustvari vojnički aspekt feudalizma. Pojava Vikinga je ubrzala taj proces. Oni će nailaziti na sve veći otpor i trpeti krvave poraze. I oni će biti primorani da nauče veštinu borenja na konju, ali kao konjanici neće održati njihovu raniju taktičku nadmoćnost prema feudalnim konjanicima kontinentalne Evrope koji su imali mnogo dužu tradiciju. Postepeno dolazi do ravnoteže. Početkom X veka upadi Vikinga u Nemačku nemaju velikog značaja. U Normandiji, gde su se naselili, njihov vojvoda Rolon (Robert) prihvatio je Karla III (898 — 923) kao svoga sizerena i obavezao se da će braniti njegovu državu. Sto godina kasnije Normane je potpuno asimilovala nova sredina. U Engleskoj su slične mere slomile ofanzivnu moć Vikinga, samo umesto oklopne konjice tamo se javlja oklopna pešadija, a uz nju i jaka flota. I tamo su se naselili pod sličnim uslovima kao i u Normandiji. Jednom naseljeni, oni su izgubili mnogo od ranije inicijative i operativne slobode, jer je sada trebalo da vode računa i o odbrani svojih ognjišta.

3. MADŽARI

Arabljani i Vikinzi nisu bili jedini koji su nasrtali na Franačko Carstvo posle smrti Karla Velikog (814), a naročito posle Verdenskog ugovora o podeli franačke države (843). Madžari nisu bili manje opasni.

Pod pritiskom njihovih srodnika Pečenega, u prvoj polovini IX veka napuštaju Madžari svoja prebivališta između Dona i Dnjestra gde su boravili izvesno vreme, pa se nastanjuju između donjeg Dnjestra i ušća Dunava, u današnjoj Besarabiji, Moldaviji i jugoistočnoj Vlaškoj. Prvi pljačkaški pohod u srednju Evropu preduzimaju 862 godine upadom u Bavarsku. Videli smo kako ih je 892 kralj Arnulf pozvao kao saveznike

protiv Svatoplukove moravske države, ali tek 896 počinju da se naseljavaju u niziji oko Tise i Dunava. Odavde, više od pola veka, vrše divljačke pljačkaške napade u srednju i zapadnu Evropu. Godine 924 prokrstarili su Bavarskom i Švapskom, prešli Rajnu, pustošili Alzasom i Lorenom, prodrli u Šampanju, pa se kroz južnu Nemačku vratili u svoja sedišta na Dunavu. Dve godine kasnije prelaze Juliske Alpe, upadaju u Lombardiju, pošto su usput zauzeli Paviju, prelaze preko Alpa u južnu Francusku i vraćaju se nazad bez mnogo gubitaka. Najveći i najsmelij konjički reid izvršili su 954. Opustošili su najpre Bavarsku, pa prešli Rajnu kod Vormsa, opljačkali donji Alzas, prešli zatim Mezu i upali u Francusku. Pošto su popalili sva neutvrđena mesta u rejonu Lana, Rensa i Šalona, upali su u Burgundiju gde su naišli na znatan otpor, ali su se probili do Alpa, prešli ih, izgleda, preko Velikog Sv. Bernharda i kroz Lombardiju vratili se na svoju teritoriju. Bio je to poslednji njihov pohod u Evropu, jer su iduće (955) godine tučeni otsudno na Lehu kod Augzburga.

Kao svi turanski narodi, Madžari su bili isključivo konjanici, tačnije, konjanici-strelci, stalno u sedlu, uvek spremni za rat i pljačku. Bili su opasni zbog svoje vanredne brzine. Pojavljivali su se iznenadno, a isto tako brzo su i nestajali. Protivnika su lomili nizom uzastopnih naleta zasipajući ga strelama; pretvarali su se često da beže, da bi se zatim prikupili na određeni znak i izveli rešavajući udarac svojom krivom sabljom. Izbegavali su sudare prsa u prsa u uređenim bitkama, a teško ih je bilo prinuditi na borbu jer obično nisu imali nikakvih baza ili logora. Svu su pljačku odnosili na tovarnim konjima. U opsadi gradova bili su nevešti. „Dolazili su — piše jedan savremenik, ne u masi već u manjim bandama jer nije bilo hrišćanske armije na polju (terenu); pljačkali su i palili dobra i sela, vazda iznenađujući stanovnike brzinom svoje pojave. Često se samo stotinu njih ili još manje pojavljivalo odjednom iz neke šume i bacalo u galopu na svoju žrtvu; samo su dim i noćno užareno nebo pokazivali kuda su prošli.”

Madžari su se mogli zadržati i suzbiti samo utvrđenim osloncima i jačom konjicom. Ali u prvim dekadama X veka toga u Evropi nije još bilo u dovoljnoj meri, pogotovu u Italiji i Nemačkoj. Neprekidni građanski ratovi onemogućavali su koordiniranu odbranu. Svega jednom (910) je u Nemačkoj proglašen opšti poziv protiv Madžara (Heerbann), ali bez re-

zultata. Sakupljena vojska je operisala u tri razdvojene skupine. Glavna je tučena kod Augzburga lukavstvom u čemu su svi istočni narodi bili vrlo vešti: polovina madžarske vojske primila je bitku, ali se odmah dala u prividno bekstvo; kada je nemačka konjica krenula u gonjenje, druga polovina Madžara, koja je dotle čekala u zasedi, udarila joj je u bok i leđa.

Organizaciju odbrane protiv Madžara pripisuju izvori (Vidukind) istočnofranačkom (nemačkom) kralju Henriku I (919 — 936). U Nemačkoj je on dizao utvrđene gradove i organizovao konjicu — dva glavna elementa koji su učinili kraj ne samo normanskim već i madžarskim upadima. Zasluga Henrika je svakako i u tome što je učinio kraj anarhiji i uspostavio jedinstvo države. U svakom slučaju kada su Madžari 933 ponovo nasrnuli, naišli su ne samo na mrežu jakih utvrđenja već i na jaku konjicu. Njihove manje bande uništavale su lokalne snage, a glavninu tukao je sam Henrik kod Merzeburga (933), konjicom koju je digao u Saksonskoj, Tiringiji i Frankoniji. Konačni udarac zadao je Madžarima Oton I (936 — 973) na Lehu. Otada morali su se odreći pljačke i prihvatiti rada. Pošto su se definitivno naselili prihvatili su hrišćanstvo pa se i kod njih razvio feudalizam zapadnog tipa sa nekim posebnim crtama. Tamo je proces pretvaranja slobodnih seljaka u kmetove otpočeo mnogo kasnije, pa su se dugo među slobodnim ljudima mogle dizati relativno veće vojske nego na Zapadu, ali su bile slabije opremljene.

4. BITKA NA LEHU

O toj bici imamo više izvora: Vidukindovu Saksonsku istoriju, svedočanstvo Gerharda, augzburškog očevica, i razne pojedinačne vesti, toliko da se može rekonstruisati sa prilično sigurnosti. Kada je savladao ustanak svoga sina Ludolfa, kralj Oton se vratio u Magdeburg gde krajem juna 955 počinju da mu stižu vesti o ponovnom upadu Madžara. Oni su tom prilikom prokrstarili Bavorsku južno od Dunava i opseli Augzburg, granični grad Švapske, a odatle su pojedini njihovi odredi izbijali čak do Švarcvalda. Oton je odmah naredio da se prikupi feudalni poziv njegove kraljevine. Došli su Bavarci i Švabe u znatnom broju, 1000 Čeha konjanika pod knezom Boleslavom, nešto Frankonaca i Saksonaca. Veći deo Saksonaca nije mogao da se odazove jer je navodno bio zabavljen ratom

protiv Polapskih Slovena, a možda su i zakasnili. Nisu stigli ni Lorenci (to je bila najznačajnija Otonova kneževina koja je tada zahvatala i Rajnsku Oblast i još neke krajeve) za koje izvori navode da su morali da čuvaju svoju zemlju od upada Madžara. U svemu, moglo se prikupiti oko 7 — 8000 konjanika. U taj broj nisu uračunate njihove pratnje na konju ili peške koje nisu bili borci u pravom smislu reči, ali upotrebljive za neke boračke dužnosti.

Ne zna se tačno gde je bitka tučena, na desnoj ili levoj obali Leha. Mnoge indicije u izvorima govore da je do sudara došlo na desnoj (istočnoj) obali. Na toj pretpostavci je H. Delbrik²⁵ rekonstruisao Otonovu strategisku koncepciju bitke. On smatra da je Oton bio unapred rešio da Madžarima preseče otstupnicu, pa je stoga predvideo da zborna mesto njegove vojske, koje izvori inače ne navode, bude severoistočno, a ne severozapadno ili zapadno od Augzburga, dakle negde kod Ingolštata ili Najburga. Zato nisu mogli da stignu Saksonci iz udaljenih severnih i zapadnih delova svoje zemlje, a ni Lorenci kojima je Oton bio stavio u dužnost da zatvore prelaze na Rajni da se Madžari ne bi probili ka zapadu kako su učinili prethodne godine.

Sa zbornog mesta krenuo je Oton u osam odreda (Vidukind kaže „legija”): prva tri obrazovali su Bavarci, četvrti Frankonci, peti kraljeva družina (legio regia), šesti i sedmi Svabe, a osmi Česi. Kada su Madžari čuli da se približuje Otonova vojska, digli su opsadu Augzburga i prebacili se na desnu obalu Leha. Oton je dotle postrojio svoju vojsku: u centar je stao sam sa svojim odredom, desno od sebe stavio je tri odreda Bavaraca i odred Frankonaca, a levo oba odreda Svaba. Česima je stavljeno u dužnost da čuvaju logor, verovatno zbog toga što nisu bili toliko dobro oklopljeni kao Nemci. Treba imati u vidu da odredi nisu bili podjednake jačine. To su bili feudalni (pokrajinski) kontingenti, a ne taktičke jedinice.

Izvori navode da je Madžara bilo 100 000 što je više-struko preterano. Nema razloga ni za pretpostavku da su bili brojno nadmoćniji od Nemaca. To se može zaključiti i iz njihove taktike. Kada su krenuli u napad (10 avgusta 955), glavina je nizom demonstrativnih napada vezivala front nemačke

²⁵ H. Delbrück, *Geschichte der Kriegskunst*, III, str. 112—128.

vojske, dok je jedan njihov deo neopaženo izvršio obilazak ulevo, iznenadno napao Otonov logor, razbio Čehe posle kraće borbe, a zatim se sručio u leđa levom Otonovom krilu. Iznenadne Švabe su takođe razbijene i odbačene prema svome centru. Oba ova madžarska uspeha postignuta su očigledno manevrom. Za to nije bila potrebna brojna nadmoćnost.

Kralj Oton je tada uputio Frankonce u pomoć Švabama. Njihov udar Madžari nisu izdržali. Odbačeni su u neredu prema svojoj glavnini. Centar i desno krilo su dotle bili obostrano slabo angažovani. Sada Oton, pošto je hitno uredio svoje levo razbijeno krilo, kreće u napad na celom frontu sa svom snagom. Madžari, već potreseni porazom svoje manevarske grupe, dali su vrlo slab otpor. Ustvari, oni nisu bili sposobni za borbu prsa u prsa sa Nemcima. Njihovi konji bili su manji, a izvori navode da je vrlo malo njihovih boraca imalo zaštitnu opremu. Posle nekoliko napada strelama okrenuli su leđa. U povlačenju su mnogi posečeni ili su se udavili u Lehu. Još istog dana su Nemci zauzeli njihov logor. I Česi su se dotle pribrali i stigli da odvojeno tuku jedan njihov deo i da zarobe vojvodu Lehela. Pobednici su gonili dva dana i potukli mnoge Madžare. Oton je bio naredio da se čuvaju svi prelazi na rekama preko kojih su Madžari morali preći u povlačenju ka svojoj zemlji.

Ako prihvatimo Delbrikovu koncepciju koju izvori potvrđuju, a nikako ne poriču, moramo odati priznanje Otonu što je uspeo i smeo da Madžare primora na bitku pod uslovima koji su sasvim potencirali njen rešavajući značaj. Da je naišao sa zapada, uspeo bi svakako da deblokira Augzburg, ali bi Madžarima pružio mogućnost da izbegnu bitku i da se povuku bez značajnih gubitaka upravo onim pravcem kojim su došli. Otonova strategija nije bila bez opasnosti: morao je zametnuti bitku samo delom raspoloživih snaga, a lišavajući Madžare mosta za povlačenje on je pojačao njihov borbeni elan. Povećao je svoj rizik ali i rezultate pobeđe, jer je zauvek učinio kraj reidovima Madžara na Zapadu.

GLAVA PETA

RAZVIJENI FEUDALIZAM

I

FEUDALNE VOJSKE

1. FEUDALNI POZIV

Veliko carstvo Karla Velikog raspalo se brzo. Iz njegovih ruševina niklo je više država — Nemačka, Francuska, Burgundija i Italija — formirane, kako vidimo, uglavnom po geografskim i etničkim momentima. Glavna rastvarajuća sila je bio feudalizam čijim se razvojem veliki deo centralne (kraljevske) vlasti preneo na vazale, upravo na one porodice kojima su bili povereni veliki feudi, koje su držale grofovske i vojvodske položaje i oko kojih se okupila vojna sila kao osnova njihove moći. Otuda se nove državne tvorevine znatno razlikuju od one od koje su potekle. U njima su legalizovane partikularističke tendencije velikih vazala koje su razbile državu Karolinga. U Nemačkoj se u doba Karolinga javlja niz vojvodstava prema ranijoj plemenskoj podeli — Saksonska, Bavarska, Švapska, Frankonija, Loren. Kada su njihove vojvode izabrale sebi za kralja Henrika I (919—936), nastala je nemačka feudalna država. U njoj je kraljevska vlast bila sasvim ograničena. Čak je i pravo na presto kraljevih legitimnih naslednika bilo uslovljeno izborom. Slično je bilo i u zapadnom delu ranijeg franačkog carstva. Doduše, tamo su se Karolinzi održali dve generacije duže, ali kada su ih napustile velike francuske teritorijalne porodice da bi izabrale za kralja Huga Kapeta (987—996), vojvodu Il de Fransa, u njegovim rukama se našlo

manje vlasti nego u njegovih nemačkih kolega. Vekovima je kraljevska kruna Kapetovića bila formalnost. Oni su imali stvarno vlast samo u svome vojvodstvu, kao što su je imali i njihovi veliki vazali na svojim posedima.

Feudalni poredak znači podelu državne vlasti postepeno naniže. Svaki stepen raspolaže izvesnom samostalnošću. Po nahodaenju učestvuje u državnim poslovima, a ne po nekim utvrđenim propisima pomoću kojih bi se njegov rad mogao kontrolisati. Pojam državnog suvereniteta se raspada na nadređena, podređena i naporedna prava. Na čelu je kralj, pod njim njegovi (neposredni) vazali — vojvode, grofovi, nadbiskupi i biskupi; neposredno pod ovima su baroni, moćni posednici koji su raspolagali najmanje jednim utvrđenim gradom (varoši); pod njima posednici bar jednog utvrđenog zamka, koji imaju svoje sopstvene vazale (banneret, Bannerherr); na dnu tih feudalnih lestvica su obični vazali, vitezovi i štitonoše, jedni i drugi sopstvenici plemenite (slobodne) zemlje. Ispod te hijerarhije gospodara je masa bespravnih kmetova i građana. Postojao je princip da *vazal mog vazala nije moj vazal*, što znači da niko, pa ni kralj nije mogao naređivati vazalima svojih vazala niti od njih neposredno tražiti lojalnost. Da kraljevi nisu imali svoje sopstvene posede ne bi pretstavljali ništa. U čistoj feudalnoj državi kraljevska vlast je u ravnoteži sa vlašću svojih vazala. Vojna sila je glavni uzrok i neposredni izraz takvog društvenog i državnog uređenja.

Rasparčavanje vrhovne državne vlasti na toliko stepena išlo je donekle u prilog izgradnji vojne sile. Na svakom stepenu feudalnih lestvica stvarala se što jača oružana snaga. To su činili kraljevi, vojvode, grofovi, biskupi. Oni su samo oružjem mogli sačuvati i proširiti svoje privilegije, naniže i naviše. Ali to nije mnogo koristilo državi kao celini. Vazali su mogli postati opasni i svojim seniorima. Kraljevi vazali ugrožavali su i presto. Naslednici Karla Velikog su stoga nerado gledali vojno jačanje njihovih vazala, ali su bili nemoćni protiv takvog razvoja. Uostalom, slabljenje svojih vazala značilo bi smanjivanje sopstvene moći, jer se u datim društvenim odnosima nije mogla izgraditi vojska na drugim osnovama. Ostalo je dakle seniorima da osiguraju poslušnost svojih vazala, a ne da ih slabe. Zato su naglašavali da je vernost prva njihova dužnost.

Kada se kralj u savetu svojih kneževa odlučio za rat ili ratni pohod, pozivao je svoje vazale da u određeno vreme i na

određeno mesto dovedu svoje kontingente, dakle naoružane ljude koje će prikupiti na svojim posedima; ovi su zatim pozivali svoje vazale i tako dalje naniže. Vazali su bili obavezni da se odazovu pozivu pod pretnjom gubitka svojih feuda, ali pošto seniori nisu imali uvek dovoljno snage da ih na to primoraju, zavisili su često od njihove dobre volje. Naterivanje na poslušnost svojih vazala, naročito velikih, značilo bi ponekad voditi čitave ratove. Vazali su bili dužni da naoružaju i opreme svoje ljudstvo i da ga izdržavaju u ratu, bar za izvesno vreme ili u određenim geografskim granicama.

U izvorima veoma retko nailazimo na to da su vladaoi propisivali broj ljudi koje će njihovi neposredni vazali povesti u rat. Znamo, naprimer, za obavezu Hrvata prema mađarskom kralju iz ugovora od 1102. Češki knez se prema nemačkom kralju bio takođe obavezao na određeni kontingent, na 300 vitezova. U oba ova slučaja to su kvote nametnute pokorenim državama pa liče više na danak nego na feudalnu obavezu. Ali to nije smetalo Boleslavu da se 955 protiv Mađžara, njegovih najopasnijih neprijatelja, odazove sa 1000 ljudi. Mnogo kasnije je sličnu obavezu nametnuo Fridrih I Barbarosa (1152—1190) italijanskom gradu Luki — 20 vitezova za pohod na Rim, pored 400 lira u gotovu i hrane za dvor i vojsku. U suštini i to je bio danak nametnut stranoj sili. Jednom je Oton II (973—983), verovatno iz Italije, tačno utvrdio koliko će njegovi neposredni vazali dati ljudi za borbu protiv Arabljana, u svemu 2080—2090 ljudi, ali to je očigledno bio dopunski poziv za pojačanje vojske koja se već nalazila u Italiji. Od interesa je i obaveza vojvode od Ceringena prema Fridrihu Barbarosi ako mu bude pribavio vojvodstvo Burgundiju, davaće caru 1000 oklopnih konjanika za operacije na teritoriji tog vojvodstva, a za pohode na Italiju 500 konjanika i 20 samostrelaca. Ovaj sporazum čini neku sredinu između ugovora o savezu i feudalne obaveze.

S pravom se smatra²⁶ da su ovo izuzeci izazvani posebnim potrebama. Inače, vladaoi nisu imali dovoljno (statističkih) elemenata za propisivanje utvredenih kontingenata. Nije se toliko radilo o ljudima koliko o njihovoj skupocenoj opremi i o njihovom izdržavanju u toku pohoda. Takvi propisi sa određenim ciframa nisu normalno bili ni potrebni. Kada su neposredni kraljevi vazali zajedno s njim rešili da se izvede

²⁶ Delbrück, III str. 95 i dalje.

ratni pohod i zakleli se da će u njemu učestvovati — kao što je bio običaj u Nemačkoj, onda nije bilo potrebno da im se propisuje veličina njihovog napora. Njihov je bio interes da dođu sa što jačom snagom jer je važnost glasa u kraljevom savetu zavisila od jačine njihovih kontingenata. Izgledi na slavu i pljačku bili su takođe važni potsticajni momenti. Bilo je zakona koji su predviđali kazne za nedolazak, ali ništa nije predviđeno za slučaj da neko dovede premalo snaga.

Drugačiji je bio odnos na nižem feudalnom stepenu između kraljevih vazala (kneževa, grofova, biskupa, opata) i njihovih vazala. Ovde su cifre bile potrebnije. Kraljevi vazali su prema svome diskrecionom pravu delili teret na svoje podređene. Da se to ne bi činilo sasvim proizvoljno, postojala su izvesna merila koja su u praksi bila vrlo nejednaka.

Od XII veka monarhija u Francuskoj jača, pa se vazali obavezuju na određen broj, ali je ovaj izvanredno mali. Vojvoda od Normandije bio je obavezan samo na trećinu svog ukupnog kontingenta koji je iznosio manje od 600 vitezova; Burgundija je davala 60, isto toliko Šampanja, Bretanja 40, Flandrija 42, Anžu 40, Pontje 16, Artoa 18, Sen Pol 8 vitezova (chevaliers).²⁷ Kako su kraljevi ratovali većinom protiv jednog ili više buntovnih vazala, njihova vojska je retko bila potpuna.

Karolinška odredba o tromesečnoj obaveznoj službi vazala zadržala se u Nemačkoj i Italiji do XIII veka. U Francuskoj se često pominje da je vazal obavezan na ratni pohod od 40 dana. To ne znači da se posle toga rat prekida. Nastavljao se samo o trošku seniora.

Feudalni poziv je na Kontinentu obuhvatao sve imaoce feuda od vojvoda i kneževa do štitonoša. Prema njihovom diskrecionom pravu oni su vodili sobom u rat svoje službenike neslobodnog (neplemenitog) statusa (ministerijale, seržane) ili prosto neke od svojih kmetova. Pravni pojam opšteg narodnog poziva iz varvarskog vremena nije se nikad sasvim izgubio kao poslednja odbrana (insurrectio generalis), a ponekad se i praktikovao u graničnim krajevima. Takvi masovni pozivi bili su upotrebljivi samo za najbližu okolinu i za kraće vreme. Ali nikad nisu mnogo učinili.

Feudalne vojske su po svojoj osnovnoj strukturi bile vrlo male. Neke cifre iz Nemačke su već pomenute. U Francuskoj

²⁷ F. Lot u svom delu *L'art militaire et les armées du moyen âge*, I, dalje mnogo sličnih primera.

su skromnije. Luj VI je 1119 kod Bremila raspolagao sa 400 vitezova protiv engleskog kralja Henrika I. Dok je bio još prestolonaslednik, poveo je 700 vitezova protiv jednog svog feudalca. Filip Avgust je 1198 kod Kursela raspolagao sa svega 300 konjanika zajedno sa seržanima na konju. Tim brojevima treba dodati i nešto pešaka strelaca. Feudalne vojske nisu ni kasnije bile mnogo veće.

Podela feudalne države na mnogobrojne više ili manje suverene teritorije sa odgovarajućom vojničkom silom bila je povod čestim međusobnim sukobima. U Srednjem veku borbe između feudalaca nisu prestajale. Uostalom, oni su imali pravo samostalnog ratovanja. Međusobnim borbama oni su znatno izoštrili svoje oružje, ali su nanosili velike štete zemlji. U Francuskoj je 1040 crkva pokušala da ih obustavi bar u određene dane nedelje (tregau dei). To se prenelo i u Nemačku (Gottesfriede, Landfriede), ali bez velikih rezultata. Feudalne borbe ukinute su konačno tek krajem XV veka kada je ojačala centralna vlast.

U Engleskoj je feudalizam imao drugi izgled mada je tamo prenesen sa Kontinenta u razvijenijem obliku (1066).

Zemlju, konfiskovanu od Haroldove porodice i njegovih pristalica, Viljem Osvajač je podelio među 300 svojih ratnika od kojih su oko 40, kasnije nazvani lordovi i baroni, dobili vrlo velike posede sa obavezom da mu stave na raspolaganje određeni broj vitezova, ukupno oko 5000, računajući tu i one koje je davao visoki klir. Da bi mogli davati određeni broj vitezova, baroni su ih naseljavali na dobijenoj zemlji kao svoje vazale. Broj takvih pafeuda nije morao odgovarati broju vitezova na koji su baroni bili obavezni prema kralju. Oni su mogli idržavati deo vitezova na svome dvoru bez feuda, ili ih u slučaju potrebe prosto uzeti u svoju službu, ali se dešavalo i obrnuto — da je zemlja podeljena većem broju vitezova no što je trebalo davati kralju. Najmoćniji baroni davali su oko 60 vitezova. Veliki kraljevi vazali (neposredni, krunski) bili su isključivo Normani, dakle francuskog jezika. Među manjima, bilo je i Anglosasa. Takvih je na pafeudima bilo prilično zbog toga što su *thegni* stupili u službu porednika. U svemu, jedna četvrtina vazalnih ratnika (naseljenih na zemlji) u doba Viljema pripadala je starosedecima (Anglosasima, Dancima), a tri četvrtine osvajačima. Sto godina kasnije, za vlade Henrika II (1154—1189), bilo je u Engleskoj oko 6400 vitezova sa zemljom.

Posedi velikih engleskih feudalaca bili su razbacani po celoj zemlji. Tamo se, dakle, nisu mogle stvoriti kneževine kao na Kontinentu. Grofovijama, kao teritorijalnim i administrativnim celinama, upravljali su kraljevi činovnici — šerifi. Tako su normanski kraljevi stvorili centralizovanu državu. Oni su i vazale svojih vazala (podvazale) smatrali svojim vazalima. To je omogućilo bolje prikupljanje poreza nego na Kontinentu, pa su kraljevi ubrzo počeli da se, pored feudalnog poziva, služe i najamnicima. Jedno i drugo ide uporedo sve do kraja XIII veka. *Magna Charta Libertatum* (The Great Charter), koju su plemstvo i klir 1215 nametnuli kralju Džonu zabranjivala je doduše najamnike, da se kralj ne bi suviše osilio, ali su prilike bile jače od želja plemstva i klira, pa je najamništvo najzad dobilo prevagu. Engleski baroni nisu mogli dugo da služe o svom trošku, jer nisu imali na raspolaganju sve izvore grofovija kao njihove kolege na Kontinentu. Najveći deo zemaljskih prihoda odlazio je u kraljevu kasu.

Do najamništva došlo se postepeno. Već u samom početku normanske ere bilo je sporno koliko dugo treba da služe vazali o svom trošku, pa se ubrzo stalo na stanovište, kao u Francuskoj, da je 40 dana krajnji rok. To je praktično važilo samo za Ostrvo. Engleski baroni davali su otpora prekomorskoj vazalnoj službi. Uostalom, obaveza od 40 dana bi se ugasila čim bi se stiglo do prekomorskih ciljeva. Sve snage vazala pozivane su samo u slučaju unutrašnjih nemira i u sudarima sa Velšanima i Škotima. Inače je kralj pozivao samo njihov deo. Tako su 1157, za vlade Henrika II, dva viteza opremala trećeg koji je pošao u pohod protiv Velsa; Ričard I se 1198 zadovoljio samo sa desetim vitezom koga su ostala devetorica opremala. Opatiji Sv. Albana su pripadala šest feuda, a svaki od njih je bio podeljen na više pafeuda. Na kraljev poziv su nosioci tih pafeuda zajednički opremali jednog viteza ili dva seržana koje su uzimali u službu (najam), ili je pošao jedan od njih o trošku ostalih. Od vremena Henrika II baroni i vitezovi mogli su se lično odazvati pozivu ili platiti određenu sumu za izdržavanje najamnih vitezova. Među ovima je bilo više onih iz nižeg društvenog položaja nego što je imala normalna vazalna vojska. Glavninu ovih najamničkih skupina činili su mlađi sinovi feudalaca koji nisu nasleđivali zemlju, izmešani sa pustolovima koji su prihvatili oružje borbe radi, i sa seljacima koji su hteli da se oslobode kmetstva. Svi su se ovi, ukoliko nisu bili vitezovi, zvali *seržani* pa čak i odbegli kmetovi. Od XII veka je

bilo dosta novca za redovno plaćanje najamnika. Često su ugledniji baroni, koji su mogli oko sebe da okupe ratnike, vite-zove i seržane, a i imali dovoljno novaca da im plate predujmove, formirali čitave najamničke vojske za kraljev račun i o njegovom trošku.

Opšti narodni poziv (*fyrđ*) nije nikad ukinut ni u Engleskoj. Tamo se češće upotrebljavao nego na Kontinentu, naročito u tvrđavskoj vojni, gde se nije moglo bez pešadije, a i protiv buntovnih vazala. Nacionalne razlike između feudalaca (Normana, koji su govorili francuski) i mase naroda (Anglosasa) otežavale su njihov savez protiv krune. Kada se *fyrđ* pozivao njime su komandovali šerifi, dakle kraljevi činovnici, a ne feudalci kao na Kontinentu.

Feudalno vojno uređenje počiva na prirodnoj privredi. Na Kontinentu, u prvo vreme ono je bilo stvarno njen najčistiji izraz. U Engleskoj, donekle i u južnoj Italiji pod vlašću Normana, došlo je do kombinacije prirodne i novčane privrede — feudalnog poziva i najamništva, u prvom redu zbog toga što su vladavci tamo sačuvali ili prigrabili više vlasti. Vlast je donosila novac, koga je bilo sve više u opticaju, a pomoću novca vrbovani su najamnici. U to vreme ima više novaca i u zapadnoj Evropi, ali nema još centralne vlasti koja je mogla da nametne porez. Kasnije će razvoj i tamo ići istim putem, postepenim uvođenjem najamništva.

2. VITEZOVI

Ima još poneka praznina u rekonstrukciji prilika koje su dovele do pojave *vitezova* (Ritter, chevalier, knight) u onom konačnom društvenom i vojničkom liku, kakvi nam se javljaju pri kraju Srednjeg veka. Nejasne su i pravne osnove tog staleža. Ali se sigurno uočavaju glavni momenti njihovog istoriskog razvoja.

U doba Karolinga, na velikom prostoru kojim su vladali, aristokratiju je činio tanak sloj veleposednika koji su obavljali visoke dvorske funkcije i upravljali grofovijama ili većim oblastima. Granice tog staleža nisu bile oštro povučene naniže prema slobodnim i neslobodnim ratnicima (*milites*) koji se, takođe, ni socijalno ni ekonomski nisu mnogo uzdizali nad masom naroda. Ti su se ratnici nalazili na dvorovima kraljeva, vojvoda, episkopa ili opata, činili posade gradova (*zamkova*)

ili živeli na svojim imanjima (feudima). Ipak je među njima bilo nekih klasnih razlika. Izvori razlikuju *milites primi ordinis* od običnih ratnika koje nazivaju *milites gregarii*, *milites ignobiles*, *milites plebei* ili *milites mediocris nobilitatis*. Ovi drugi, obični ratnici, javljaju se i pod nazivima koji još jače naglašavaju njihov zavisan klasni položaj, kao *satellites*, *servientes*, *clientes*, *famuli*. Po pravilu nisu imali potpune opreme, a konji su im bili lakši.

Među ratnicima Viljema Osvajača bilo je jednih i drugih. I jedni i drugi dobili su od njega parče zemlje pod uslovom da se odazovu vojnoj službi na konju. Isti je slučaj bio sa Normanima koji su osvojili donju Italiju i Siciliju. Ekspanzija zapadne Evrope u sve strane — na Britanska Ostrva, preko Labe u istočnu Evropu, u Italiju, u južnu Španiju protiv Arabljana i na Bliski Istok u toku Krstaških ratova — dala je prilike mnogim običnim ratnicima da se istaknu, da dođu do većih poseda i da se preko njih socijalno izdignu.

Vremenom se plemstvo polarizuje u dva jasno odvojena sloja, u više i niže. U tom procesu je bogatstvo bilo glavni činilac. Ono je povezivalo ekonomski ravne i izjednačavalo ih po obrazovanju, shvatanjima i manirima. Više plemstvo (Adel, noblesse) činili su veleposednici (baroni, grofovi, vojvode), a niže — vitezovi ili *milites*. Poslednjim nazivom se od XII veka označavaju isključivo ratnici višeg ranga, za razliku od drugih, običnih, koji se sada većinom javljaju pod imenom *servientes* (sluge, sergeants, Knechte). „Vitezovi i sluge” govorilo se često za čitave vojske. Sluge ne treba identifikovati sa *štitonošama* ili *oružonošama* poznijeg Srednjeg veka (*écuyers*, *Knappen*, *squires*). Poslednji su bili mladići, najčešće viteškog porekla, koji su pratili vitezove kao pomoćnici da bi uz njih izučili ratnički zanat.

Vitezovi su mogli sebi da nabave teško oružje i opremu, odgovarajuće konje i njihovu opremu i da drže neophodnu poslugu. Oni su se dakle razlikovali od drugih ratnika i svojom potencijalnom efikasnošću koju daje bolje naoružanje.

U viteški stalež ulazilo se kroz posebnu ceremoniju — udarac mačem ploštimice po ramenima i vratu (*adoubement*, *acolade*, *dobbing*, *Ritterschlag*), tek posle dužeg naukovanja, vežbi i ratne prakse. Sinovi vitezova (plemstva) su već u 7 godini života stupali u dvorsku službu ili u službu nekog viteza kao paževi; u 14 godini postajali su oružonoše ili štitonoše, a

tek u 21, pa i kasnije, proglašavani su za vitezove, kada su dovoljno ojačali za teško oružje i opremu i kada su dali dovoljno dokaza o svojim moralnim i ratničkim kvalitetima o čemu su svedočila dva viteza, kuma. U Francuskoj, u XIII veku, zahtevalo se da svaki oružonoša bude proizveden za viteza do 24 svoje godine. Išlo se za tim, da bude što više boraca vitezova. Uoči bitke kod Rozbeka (1382), 467 oružonoša (écuyers) je odjednom proizvedeno za vitezove, a uoči bitke kod Azenkura (1415) svih 500. Glavni spoljni znaci vitezova bili su pojas (cingulum militare) i zlatne (pozlaćene) mamuze. Vitez se zaklinjao da će biti hrabar, veran i lojalan, dakle obavezivao se na dužnost vazala prema svome senioru. Kasnije je crkva nametnula vernost prema sebi, odbranu hrišćanstva i borbu protiv nevernika. Među viteškim vrlinama pominju se umerenost, pravednost i milosrđe. Jedno vreme je svaki vitez bio ovlašćen da proizvodi druge ratnike u vitezove, bez obzira na poreklo. Dotle je viteški stalež bio otvoren. Kasnije se zahtevalo da kandidat bude viteškog porekla. Ali i posle toga je bilo slučajeva da su se istaknuti borci probijali u viteški stalež.

Članovi visokog plemstva proglašavani su vitezovima na isti način. U vojničkom i moralnom pogledu pojam vitez je zahvatao sve plemstvo.

Socijalni presek kroz feudalnu vojsku poznog XII i XIII veka pokazuje nekoliko slojeva: 1) vitezovi u punoj opremi i sa odgovarajućim konjima; 2) mladi sopstvenici viteških dobara koji još nisu proizvedeni u vitezove; 3) ljudi viteškog porekla, sopstvenici malih poseda koji zbog siromaštva ili iz drugih razloga ne idu za viteškom časti; 4) mlađi sinovi barona i vitezova koji ne nasleduju zemlju; medju ovima se najčešće regrutovala najamnička konjica; 5) ljudi raznog (neviteškog) porekla koji poseduju feudalnu zemlju (pafeude). Poslednjoj pripadali su seržani. Bogatiji među njima su sebi nabavljali teškog ubojnog konja, dok su neimućni članovi 3 i 4 kategorije služili sa nepotpunom opremom i na slabijim konjima. Krajem XIII veka se poslednje tri kategorije počinju da stapaju obrazujući donji sloj nižeg plemstva. Da bi ovaj presek bio potpun, treba navesti i sluge na konju i peške (valets armés, Diener) u pratnji gospodara, manje ili više naružane, koji se nisu uvek mogli računati u borce.

Vitezovi su bili oslobođeni nekih davanja, a imali su pravo ubiranja posebnih (viteških) nameta od svojih kmetova. Imali su pravo da na štitu i oklopu nose svoj grb sa geslom

(devizom). Opremu i konja im niko nije smeo zapleniti zbog dugova. Kada su na bojištu padali u ropstvo, nisu vezivani i puštani su na (vitešku) reč da će platiti otkupninu. Vitezovi zapadne Evrope imali su ista ili slična shvatanja, običaje i obrede. Smatrali su se drugovima, članovima iste staleške zajednice katoličkog sveta. Njihova staleška solidarnost dolazila je do izražaja i kada su se borili na suprotnim stranama.

Viteške vrline nisu uvek i svuda bile prazne reči. Od XII do XIV veka može se govoriti o viteškoj kulturi koja se manifestovala posebnim shvatanjima časti i dužnosti, posebnim (profinjenim) manirima, literaturom, društvenim ceremonijama (svečanostima, turnirima). Kada je novčana privreda počela da potiskuje naturalnu na kojoj je bila zasnovana njihova ekonomska egzistencija, nastupilo je ekonomsko i moralno opadanje staleža. Oslanjajući se na tvrde gradove, ili na svoje oružje (vitezovi lutalice), mnogi se vitezovi tada pretvaraju u pljačkaše, naročito u Nemačkoj (Raubritter) gde je centralna vlast bila slaba.

3. VITEŠKI REDOVI

Duhovni viteški redovi su posebne, zatvorene organizacije vitezova koji su se podvrgavali disciplini duhovnih redova da bi povećali svoju vojničku efikasnost. Javljaju se u toku Krstaških ratova u Palestini za borbu protiv Arabljana i Turaka Seldžuka, kasnije i na drugim mestima za borbu protiv „nevernika”. Najpoznatiji su Jovanov (1310 nazvan rodski, pa 1513 malteški), zatim templarski i nemački (tevtonski) viteški red. Prvi je osnovan 1070 u Jerusalimu kao dobrotvorna ustanova, a vojnički (viteški) karakter dobio je tek 1118. Delio se na vitezove (jovanovci, hospitaliers), sveštenike i služuću braću²⁸.

Templarski viteški red osnovan je 1119, takođe u Jerusalimu, i vrlo brzo se obogatio. Već u XIII veku čuju se žalbe protiv gramzivosti, prevara, vlastoljublja i razuzdanosti templarskih vitezova. Po padu Palestine ovaj se red preselio na Kipar, zatim u Francusku gde je početkom XIV veka ukinut.

²⁸ Vrlo brzo je u svim zemljama stekao velike posede. Po gubitku Palestine preselio se na Kipar, zatim na Rodos, pa na Maltu kao suverena sila kojoj je učinio kraj tek Napoleon kada je 1798 osvoji to ostrvo. Početkom XIX veka ukinut je svuda uz konfiskaciju imanja, ali se i do danas sačuvala organizacija koja nema nikakva značaja.

Nemački red osnovan je 1198 u Akonu, takođe u Palestini; odavde će 1211 krenuti u Transilvaniju na poziv mađarskog kralja da se bori protiv Kumana, a 1225 u Poljsku na poziv masovskog kneza protiv paganskih Prusa. Njemu se 1237 pridružio viteški red mačonoša (Schwertbrüder, Fratres militiae Christi) koji je 1202 osnovan u Rigi. Otada, pa tokom tri naredna veka, nemački viteški red biće prethodnica germanizacije u baltičkim zemljama. Mačem i ognjem širiće hrišćanstvo i svoju (nemačku) vlast. Početkom XVI veka njihova osnovica, Istočna Pruska, biće pretvorena u svetovnu državu pod sizerenstvom poljskog kralja. Otada nemački red gubi svaki vojnički značaj.

Pravila svih ovih redova brinu se prvenstveno o disciplini. Poslušnost je prvi zavet njihovih vitezova. Pravila templarskog reda, po kojima su sastavljena sva ostala, strogo zabranjuju pojedinačne borbe. Napad bez naređenja dopuštaju samo onda kada se naređenje ne može sačekati. Za vitezove, individualne borbe, koji su se tukli za svoje lične interese i koji su iznad svega stavljali svoju ratničku slavu, bila je to vrlo teška obaveza. Ovim se pokušavalo, ne uvek sa uspehom, da se borbenost vitezova stavi u službu racionalne taktike. Lakše im je bilo pokoravati se drugoj jednoj odredbi, da moraju izdržati na bojištu sve dok se više poslednji steg hrišćana. To je bilo na liniji viteških tradicija.

U viteške redove primani su gotovo isključivo vitezovi plemićkog porekla (frater miles, frere chevalier, ritterbrüdere). Suprotno tome, služeaća braća (frater serviens, frere sergens, sariant bruder) nisu smeli biti viteškog ranga. Ali kada su bili opremljeni kao prvi, morali su se i tući kao oni. Samo onda kada nisu imali svu vitešku opremu, nije im se zameralo što su napuštali bojište „ako nisu mogli izdržati ili ako su bili ranjeni”. Ovde dakle nije bila toliko u pitanju viteška staleška čast koliko viteška oprema. U sastavu viteških redova bilo je i lakih konjanika, *turkopola*, nazvani valjda tako što su regrutovani među sinovima Turaka. Kasnije je tako nazivan konjanik istočnjačkog tipa bez obzira na poreklo i veru²⁹.

²⁹ Po ugledu na ove borbene viteške redove ustrojavaju se sve do naših dana razni viteški redovi, pretežno za zasluge stečene u ratu, koji imaju samo počasni karakter bez organizacija i obaveza, a manifestuju se jedino spoljnim znakom (ordenom), sasvim izuzetno i nekom materijalnom ili počasnom privilegijom. Takvog karaktera su svi današnji ordeni. Njihovi sopstvenici imaju negde pravo da se nazivaju vitezovima reda kojim su odlikovani.

4. OPREMA I NAORUŽANJE

U ovom razdoblju najupadljiviji je razvoj zaštitne opreme. Od Karla Velikog biva sve teža. To vrlo dobro ilustruju nazivi ratnika. U doba Karolinga se rado nazivaju po štiti (scutati), od kraja XI veka po oklopu (loricati), a od XIII veka po oklopljenom konju (dextrarii cooperti).

Kratka verižna košulja, koja je dosegala do kukova, i prost franački šlem nisu mogli zadovoljiti u borbama sa Normanima i Madžarima. Između košulje i šlema tada se pojavljuje okovratnik (fr. *haubert*, engl. *hauberk*, staronemač. *halsberge*) za zaštitu grla, vrata i obraza. U početku to je parče kože, verovatno pričvršćeno na ivici šlema, koja pokriva uši i zatiljak. Kasnije se okovratnik izrađuje od tanke čelične žice koja se mogla prilagoditi glavi. Ona obuhvata i bradu. U X i XI veku to je tipična oprema dobro naoružanih ratnika. Siromašniji su imali samo kratku verižnu košulju i šlem, a bogatiji i vezu između njih. U idućoj fazi razvoja, početkom XII veka, okovratnik i verižna košulja spajaju se u jedan komad koji se nazvao po prvom delu. Dotle su se šlem, verižna košulja i štit znatno izmenili. Stari čubasti franački šlem zamenjen je kupastim koji je bolje odbijao strele ili udarce mača. Kupastom šlemu dodaje se zatim parče gvožđa za zaštitu nosa od udaraca mačem koji bi skliznuli niz šlem. Verižna košulja postala je duža, sve do listova, a da ne bi onemogućila jahanje imala je razrez spreda i straga. Rukavi su sve do XI veka bili široki i kratki. Sredinom XI veka račvasti štitovi su potpuno potisnuli okrugle. Veliki okrugli štit je smetnja konjaniku koji njim rukuje gornjim delom ruke (šaka je zauzeta uzdama), a mali mu ne pruža nikakvu zaštitu. Uzani štit pokriva veći deo tela, a ne smeta mnogo preglednosti.

Oružje se, međutim, nije mnogo izmenilo. Velika normanska sekira za obe ruke prihvaćena je na britanskim ostrvima, a donekle i na Kontinentu, ali nije potpuno potisla lakšu sekiru za bacanje. Mač je sada duži, a na kraju je zaokrugljen tako da je postao isključivo oružje za sečenje. Koplje konjanika nije bilo još dugačko, moglo se po potrebi i bacati. Luk se nije izmenio. Igrao je neku ulogu u Skandinaviji, sasvim neznatnu kod Engleza, Francuza i Nemaca.

Krajem XII veka nastaju velike promene u opremi konjanika. Šlem gubi dotadašnji kupasti oblik i zaravnjuje se na vrhu, ali ponekad ima još neki kupasti nastavak sličan glavi

šećera. Parče za zaštitu nosa pretvara se u potpun vizir, pokretan ili stalan, samo sa razrezom ili rupom za oči. Često je bio ukrašen ornamentikom, verovatno da bi se sopstvenik mogao prepoznati. Bio je to vrlo težak komad opreme, pa se ponekad produžavao da bi se naslanjanjem na ramena rasteretio vrat. Verižna oprema se usavršava da bi se bolje prilagodila telu. Krajem XIII veka izrađuju se verižne rukavice sa prstima, a pojavljuju se i nogavice koje idu do kukova gde se vezuju za verižnu košulju koja ih pokriva gotovo sve do kolena. Račvasti štit zamenjen je manjim, trouglim. U to vreme počinju se pojavljivati čelične ploče koje u početku štite samo osetljiva mesta — prsa, vrat, laktove, kolena — da bi se u XIV veku postepeno razvile u potpun (krut) pločast oklop od glave do pete sa potrebnim pregibima. Razume se, to je bila oprema konjanika.

Koplje konjanika se povećalo na pet metara. Imalo je čelični vrh u vidu bodeža (glaive). Bilo je toliko teško, da se posebnom napravom moralo pričvršćivati za prsni deo oklopa. Za borbu peške nije se moglo upotrebiti dok se nije skratilo na ispod dva metra. Dugačak, prav, dvosečni mač se nije mnogo izmenio. Drška je izdužena da bi se moglo udarati obema rukama. Bodež dobija sve veći značaj ukoliko oklop postaje potpuniji jer prodire kroz žlebove. Njegovo sečivo je dugo i zašiljeno. Buzdovan (palica) ima oblik gvozdene kugle sa jakim perima. U XV veku postaje cilindričan sa 6 zašiljenih pera (šestoperac). Drška nije bila duža od pola metra. Sekira je ostala. Krajem XIV veka pojavljuje se i ubojni čekić. Kod konjanika je ovo kratko oružje — buzdovan, čekić ili sekira po izboru — bilo pričvršćeno za sedlo.

Od XIII veka značajan je i oklop konja. Štitio je sav prednji deo životinje. Samo su nos, usta, uši i noge od kolena naniže bili slobodni. Videli smo ranije da je veličina vojske tada određivana po broju oklopljenih konja. Takvi konji, koji su usto nosili potpuno oklopljena jahača, bili su teški i spori. Pri jurišu kretali su se kasom, u najboljem slučaju tromim galopom. Upotrebljavali su se samo za borbu. Za putovanje koristili su se drugi, lakši konji.

Potpunu opremu i naoružanje konjanika imali su u prvom redu vitezovi. Drugi, ukoliko su ih mogli nabaviti. Za

vreme marša, oprema (oklop) konja i jahača stavljala se u vreće i prenosila na tovarnim konjima ili kolima. Svaki vitez je imao dva do tri konja.

U lake konjanike možemo računati pratioce vitezova, naoružane nepotpuno i raznovrsno — lukom, džilitom, sekirom, mačem, kopljem — prema kraju i narodu. Od zaštitne opreme oni su imali najviše prsni oklop i šlem.

Pešaci su bili takođe vrlo raznovrsno naoružani, takođe zavisno od njihovog porekla. Najobičnije oružje je bilo koplje sa štitom ili bez, helebarda ili luk sa strelom, negde u kombinaciji sa mačem ili nekim drugim bliskim sredstvom.

U tom razdoblju pojavljuje se i *samostrel* (arbalista, arcubalista) koji je u XII već svuda bio u upotrebi.

U suštini, samostrel je luk sa žlebom i potrebnim uređajem za mehaničko zapinjanje i okidanje. Žleb je davao pravac projektilu, a mehanički napon veliku početnu brzinu. Projektili su obično bili kratke strele četvrtastog vrha (*carreau*, *Bolzen*), snabdeveni perima koja su im davala rotaciju što je povećavalo tačnost i prodornu snagu. Neki tipovi sa pokrivenim žlebom dejstvovali su kuglama od pečene gline, mramora ili olova koje su probijale oklope na skoro 200 metara. Samostrel je smatran toliko ubilačkim oružjem da je Lateranski koncil od 1139 zabranio njegovu upotrebu protiv hrišćana, razume se, bez uspeha.

Samostrelom se moglo dejstvovati na konju i peške. Čuveni su bili denovski samostrelci.

Suprotno vremenu Karolinga, Fridrih I Barbarosa zabranjuje seljacima nošenje ili posedovanje oružja (koplja ili mača). Putujućim trgovcima dopustio je mač za odbranu od razbojnika, ali ga nisu smeli nositi na sebi, na viteški način, već samo na sedlu ili u kolima. To je logična posledica pokmetljivanja slobodnih seljaka od kojih se više ne traži nikakva vojna služba. Pešaci koji su pratili vojske vitezova, njihove su sluge najamnici. Prvi su beznačajni, a o drugima će kasnije biti više reči.

Podrobnije vesti o naoružanju i opremi vitezova daju pravila viteških redova među kojima su templarska najopširnija. Prema njima svaki je vitez imao tri konja, po potrebi i četiri, i jednog štitonošu. Od oružja i opreme: mač, koplje, (turski)

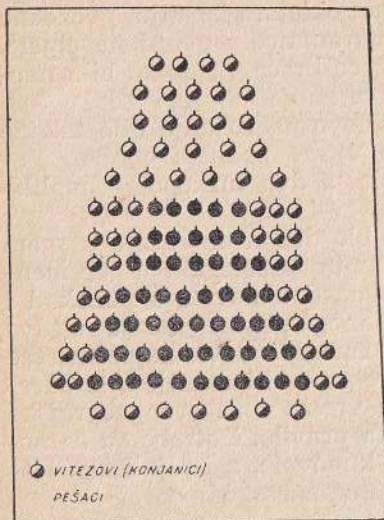
buzdovan i nož; od zaštitne opreme: oklopnu košulju, gvozdene čakšire, šlem ili gvozdene šešir, naramnice i gvozdene cipele. Nema podataka o naoružanju služeće braće. Kada su bila naoružana imala su kod jovanovaca dva konja, ubojnog i lakog, po čemu se može zaključiti da je njihovo naoružanje bilo takođe teško. Ipak su kod templara dva viteza primala onoliko sledovanja hrane koliko tri turkopola, a dva turkopola onoliko koliko tri služeća brata.

Ukoliko obveznik (vitez) nije bio dužan da ratuje u svom ruhu i kruhu, dakle van određenih prostornih i vremenskih granica, dobijao je prinadležnosti u novcu, a ponekad i transportna sredstva. Naprimer, jednog tovarnog konja na dva čoveka. Pravo rekvizicije zelene furazi i drva naglašava se često u XI i XII veku. Moramo pretpostaviti da nije bilo određenog načina snabdevanja za sve vreme i za sve geografske širine. Srednji vek nije trpeo kruta pravila. Potrebe su se nosile sobom, rekvirirale na terenu, kupovale, a i pljačkale. Kasniji izvori svedoče o raskoši i neumerenosti vitezova.

5. TAKTIKA

Ni za ovaj period nema nikakvih podataka o taktičkim jedinicama. Razvojem feudalizma nestalo je slobodnih ljudi (seljaka) i opšte njihove obaveze, nestalo je dakle i starogermskih četvrtastih formacija, nestalo je i družina plemenskog doba, a kohezione snage, kojih je nesumnjivo bilo i u vazalnim skupinama, bile su rastrgane individualističkim tendencijama vitezova koje su sve više rasle ukoliko su se oni socijalno izdizali nad masom i ukoliko je njihova oprema bivala teža i složenija. Vitezovi su individualni borci. Nikad u istoriji nije bilo izrazitijih ni manje pogodnih za kolektivnu akciju.

Nema sumnje da bi dejstvo vitezova u pogodnim taktičkim formama povećalo njihovu efikasnost. To nije moglo izbeći pažnji vojskovođa, ali njihova priroda nije dopuštala da se razvijaju taktičke jedinice i načela za njihovu upotrebu. Izvori pominju dva osnovna oblika viteških formacija: u vidu *klina* (cuneus) i u *liniji* (en haye), ili tačnije: duboke i plitke postroje. Klin je obrazovan na taj način što je u prvu vrstu postavljeno 5 vitezova, u drugu 7, pa 9, itd. Naizgled, takva formacija ima

Sk. 5. — Borbeni poredak vitezova u vidu klina

jaku udarnu snagu, ali se konjica ne može uporediti sa pešadijom čije duboke kolone imaju zaista veliku prodornost. Kod konjice pritisak odostrag može dovesti samo do nereda. Vitezovi su bili efikasniji u liniji. Mnogo kasnije su i konjička pravila isticala da je linija jedina napadna formacija konjice. Otuda se mora zaključiti da su klinovi ili kolone bili oblici za podilaženje ili prilazanje bojištu, zgodni i zbog toga što su se pozadnje vrste mogle lako razviti u liniju. Ipak se postroji ne mogu sasvim odbaciti kao borbeni poreci vitezova. Iz dublje formacije mogu se popunjavati gubici pa se napad mogao duže pothranjivati.

Ako je dubina izražavala pritisak, širina je, kao uvek i svuda, omogućavala obuhvat što je i u to doba bilo od značaja. Usto je davala i mogućnost jedovremenog angažovanja svih snaga što je takođe bilo od velikog interesa u borbama koje su izgarale za nekoliko sati. Ali za dubinu govori još jedan razlog. U srednjovekovnim vojskama je bilo vrlo teško formirati rezerve, ma koliko da je njihov značaj bio uočen. Vitezovi se nisu lako odricali učešća u prvim borbenim redovima i lišavali ratne slave od koje je toliko zavisio njihov materijalni i socijalni položaj. U kratkim bitkama Srednjeg veka je intervencija rezerve mogla i izostati. Čak su vojskovođe i vladaoci morali imati u vidu ne samo konačni rezultat borbe već i svoju ličnu (vitešku) slavu borca.

Kada su bili na okupu u većem broju, vitezovi (oklopnici) su se delili na skupine po feudalnoj hijerarhiji. Te nejednake grupe su se postavljale naporedo ili po dubini. Maršovale su svakako u dubljem rasporedu, a podilazile stepenasto. Pri tome se uvek postavljalo pitanje kojoj će pripasti čast da prva napadne.

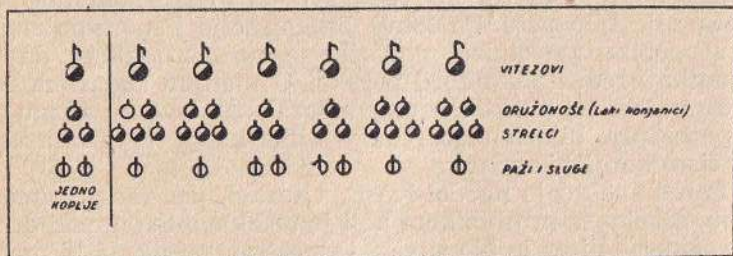
Ma kako napadali, udar vitezova je bio neodoljiv. Od X do XIV veka oni su gospodarili na bojištu. Mogli su ponegde biti i tučeni pod posebnim okolnostima ili pri nepovoljnom odnosu snaga, ali je to bilo vrlo retko. U sudaru prsa u prsa, međutim, niko ih nije mogao zadržati. Laki konjanici, sa lakom ili nikakvom zaštitnom opremom, nisu mogli dočekati udar ljudi oklopljenih u gvožđe od glave do pete, na oklopljenim konjima. Pešaci, strelci ili samostrelci, između njihovog krajnjeg dometa i momenta kada su morali okrenuti leđa da ne budu pregaženi, nisu imali mnogo vremena za dejstvo. Mogli su okinuti samo nekoliko puta, prvi više drugi manje, sa malim izgledom na efikasan pogodak konja ili jahača. Najviše mogućnosti za odbranu od vitezova imali su pešaci-kopljanici. U čvrstim postrojima oni su teoriski mogli da dočekaju i odbiju napade oklopnika, ali u Srednjem veku sve do druge polovine XIV stoleća nije bilo pešadije takve organizacije i moralne snage. Još u početku tog stoleća govorilo se, ne bez razloga, da 100 konjanika vredi koliko 1000 pešaka. U manjim sudarima feudalaca pešaci sa bliskim oružjem igrali su izvesnu ulogu jer oklopnika nije bilo mnogo. Velike bitke kraljeva su bile većinom čisto konjički sudari.

Pored sve svoje neodoljivosti, vitezovi nisu mogli sami da ratuju, nikako sa protivnikom koji je uz oklopnike imao i druge vrste boraca. Vitez je bio suviše jednostran ratnik da bi mogao sam da opstane na ratištu i bojištu. Kada je, naprimer, pao s konja, nije bio u stanju da se bez tuđe pomoći digne na noge. Njemu je bila potrebna pomoć drugih boraca, lakih konjanika i pešaka — za izviđanje, furažiranje, osiguranje. Svi su se ti raznovrsni ratnici (vitezovi, laki konjanici, pešaci-strelci, pešaci-kopljanici) mogli na bojištu grupisati samostalno u istorodne skupine, ili se, izmešani jedni s drugima, prikupiti oko vitezova. U ratnoj praksi tog vremena dolazi do oba vida. Drugi je češći.

Mešoviti postroji — ako se smeju tako nazvati, pojavljuju se u raznim oblicima. Negde su pešaci-kopljanici, po jedan ili dva, pratili vitezove sa zadatkom da obaraju protivničke konje i dovršavaju ili zarobljavaju oborene vitezove. Uopšte, kopljanici su išli za vitezovima i odostrag stupali u borbu. Napred su išli samo kada je trebalo otkloniti neku prepreku koja je smetala dejstvu vitezova. Strelci su dejstvovali pred frontom ili sa strane, da bi pre sudara naneli protivničkim vitezovima što veću štetu, odnosno da bi omeli dejstvo protivničkih

strelaca. Iz izvora se ne vidi dovoljno jasno kako su laki konjanici sadejstvovali oklopnicima. U manjim sudarima su s njima neposredno učestvovali u borbi. Inače su korišćeni za posebne zadatke — obezbeđenje, izviđanje, furažiranje, gonjenje.

Neposredno sadejstvo raznih vrsta boraca sa vitezovima dovelo je sredinom XIV veka do organizacionog pojma *koplje* (*glaive, Lanze*). Koplje je činio jedan vitez sa svojim pratiocima na konju i pešake. Pojam je prilično neodređen, u jednom koplju moglo je biti ukupno i do 10 ljudi, ali broj pratilaca nije bio od značaja. Veličina vojske se računala po kopljima dakle po broju vitezova. Među vitezovima — predvodnicima kopalja bilo je i plemića koji formalno nisu još bili proizvedeni u vitezove, a i štitonoša (seržana) koji su imali vitešku opremu.

Sk. 6. — Borbeni poredak vitezova u liniji

Laki konjanici mogli su biti vrlo opasni vitezovima na ravnici gde se moglo manevrovati, naizmenično napadati i povlačiti se sve dok se njihov teški protivnik ne zamori. Zbog toga su ih viteški redovi uzimali u svoju službu (turkopoli).

Pravila viteških redova bacaju nešto svetla i na taktiku vitezova.

Ne treba zaboraviti da su tri glavna viteška reda nastala u Siriji i Palestini, dakle u osvojenoj zemlji gde se borbena gotovost nije mogla zanemariti. Zbog toga njihova pravila predviđaju pod pretnjom isključenja da niko ne sme bez dozvole napustiti redovsko uporište kome je pripadao. Zbog toga se u operacijama uvek skupno logorovalo. Logorska oprema redova bila je vrlo dobra, a logorski propisi precizni i strogi. Svaki vitez je imao svoj šator. Logor (prostor) je bio obeležen kanapom. Šator glavnog zapovednika (maršala) nalazio se u sredini. Do njega je bio šator koji je služio za kapelu

i šator profijantskog slagališta. Oko njih su vitezovi slobodno birali svoje mesto, ali tek pošto im je maršal to dopustio. Bez odobrenja se logor smeo napustiti samo do dometa glasa. Odredbe o uzbuni išle su za tim da spreče paniku, da se u trenutku opasnosti sve snage grupišu u ruke voćstva.

Odredbe o kretanju razlikovale su putovanje i maršovanje. U jednom i drugom slučaju vodile su računa o marševskoj disciplini. Niko nije smeo napustiti marševsku kolonu. Noću se nije smelo govoriti, da bi se bolje moglo osluškiavati. Za vreme odmora i pojenja konja borbena gotovost se nije smela oslabiti. Na uzbunu uzjahali bi, uzeli koplje i štit u ruke i mirno sačekali maršalovo naređenje. I ovde je težnja da se pri nagloj opasnosti izbegne nered.

Odredbe o borbi su manje potpune. I kod viteških redova uočavamo grupe čiji borbeni poredak nije sasvim jasan, ali je verovatno da su se razvijale u liniji. Svaka grupa imala je i svoj steg sa odabranom pratnjom i svog stegonošu (komandanta). Niko nije smeo napadati bez naređenja, a najmanje stegonoše. Znak za napad davao je maršal. On je nosio glavni steg. Oko i iza njega bila je njegova lična pratnja, a desno i levo borci one grupe kod koje se nalazio. Ostale grupe su se upravljale po njemu. U borbi su steg maršalov i stegovi grupa bili jedina veza između boraca i vođa, jer čim bi vitezovi navukli šlem, nisu mogli čuti nikakvo naređenje, a kroz otvor vizira jedva da su steg mogli pratiti. On im je davao pravac napada. Dok se vijao, sve je bilo dobro, a kada je nestao sa vidika moralo se zaključiti da stvari stoje rđavo. Stegonoša se zbog toga nije smeo lično da upušta u borbu. Njegova je bila glavna briga da se steg vidi. Štitila ga je odabrana pratnja. Nošeni su i rezervni stegovi omotani oko koplja kojima se nije smelo udarati. Vitezovi i potpuno opremljeni seržani nisu smeli da napuste borbu sve dok se vijao ijedan steg. Tek kada nije bilo više nijednog uspravnog hrišćanskog stega, mogli su vitezovi da traže spas tamo „gde im je bog savetovao”.

O borbi turkopola pravila ne govore ništa. Verovatno je da su upotrebljavani prema svojoj prirodi — za zakriljavanje glavne snage, pred frontom i na krilima. Neopremljeni seržani mogli su napustiti bojište bez opasnosti po svoju čast, a štitonoše su grupisano nastupale za vitezovima.

U viteškim redovima bilo je najviše discipline, ali nije bilo ni reči o egzerciru. Obuka vitezova je bila lična stvar jedinca. Bez egzercira nije moglo biti ni taktičkih jedinica.

Nije bilo dakle od velikog značaja koliko je bilo grupa, kakvog oblika i u kakvom su međusobnom (prostornom) odnosu stajale. Glavno je bilo da se borci dovedu jednovremeno na bojište, i da u borbi istraju do kraja. Rešenje je donosio broj i kvalitet boraca, a ne manevar.

6. FORTIFIKACIJA I GRADSKA VOJNA

Kulturni pad Evrope posle sloma Zapadnog Rimskog Carstva povukao je zasobom i arhitekturu, a s njom i fortifikaciju. Varvari su dosledno i s razlogom rušili gradove, bar njihova utvrđenja, kao što je činio Totila u Italiji i Gajzerih u Africi. Utvrđeni gradovi su za varvare bili najozbiljnija prepreka. Turanski narodi, Huni i Avari, imali su još manje smisla za gradove i njihova utvrđenja. Nestalo je arhitekata i majstora, zamrla je proizvodnja građevinskog materijala, a vreme je porušilo i ono što je ljudsko nasilje poštedelo. Monarhija Merovinga i Karolinga je dugi niz vekova obezbedila mir najnaprednijoj oblasti Evrope, pa se najmanje mislilo na fortifikaciju, baš tamo gde je imala najviše materijalnih uslova za razvoj.

Ali u osvojenim oblastima Saksonaca, Slovena i Avara, Karlo Veliki je morao podizati utvrđena uporišta da bi obezbedio franačku vlast, naročito na istočnim granicama. Uskoro zatim, u doba reidova Arabljana, Vikinga i Madžara, sva se centralna i zapadna Evropa morala pobrinuti za fortifikaciju. Tada nastaje krpljenje starorimskih zidina tamo gde ih je još bilo i gde se to moglo. Gradova koji su sačuvali antička utvrđenja u dobrom stanju bilo je vrlo malo. Najčešće se moralo počinjati iznova.

Feudalci, međusobno zavađeni takođe se utvrđuju da bi „sebe zaštitili od svojih neprijatelja, potčinili sebi ravne i tlačili svoje potčinjene” — kako kaže jedan izvor iz onog vremena. Tamo gde nije bilo prirodnih uzvišenja podizali bi široki plato, na njegovim ivicama gradili bi palisadu u vidu zida, a unutra kuću ili, tačnije, citadelu koja je dominirala okolinom. Palisada je mogla imati raznolike kružne ili poligonalne oblike. Oko platoa bio je širok i dubok rov, po mogućstvu napunjen vodom, a preko njega vodio je samo jedan most. Ovim utvrđenjima (motte, burh, burg) jačali su feudalci svoj položaj prema centralnoj vlasti (kruni). Razume se, i kraljevi (kneževi) su imali svoje utvrđene zamkove.

Do XI veka sve je to bilo od drveta i zemlje, naročito u krajevima bogatim šumom. Tada počinje šira primena tvrdog materijala, što su Normani preneli sa Kontinenta u Englesku. Palisadu sada zamenjuju pravi zidovi. Na njih se obično naslanjaju zgrade svojim zadnjim delom. Ali se u to vreme pojavljuje i drugi zatvorini tip. Londonska kula (Tower) je izraziti primer. Zahvatala je veliki četvorougao (33 x 36 m), a bila visoka 28 m. Građena je od grubog tesanog kamena sa mnogo maltera. Na nivou zemlje njeni zidovi su bili debeli preko 4,5 m, na prvom spratu 4, a na drugom i trećem između 3,70 i 3,40 m. Slabe opsadne sprave onog vremena su bile nemoćne protiv takvih zidina. Dok su trajale zalihe i mali garnizon se mogao održati u takvom objektu. To je čista pasivna odbrana koja dejstvuje skoro isključivo svojom solidnošću. Kasnije se dodavao spoljni zid, pa je kula postala citadela, ali ona se redovno ne nalazi u sredini ograđenog prostora nego na jednom kraju ili je ugrađena u samom zidu.

U XII i XIII veku naglo se razvija arhitektura hramova i svetovnih zgrada, kao glavni izraz ekonomskog uspona. Uporedo sa tim razvija se i fortifikacija na koju utiču i drugi momenti — razvoj bacačkog oružja i ideje koje donose krstaši sa Istoka, naročito iz Vizantije. U XII veku menja se osnovna koncepcija gradova feudalaca (vitezova). To nije više kula sa ravnim i prostim spoljnim zidom, nego kružni (poligonalni) objekat eventualno s kulom. Ranije je velika kula (*donjon*, *donžon*) bila glavni, a spoljni zid sporedni element odbrane. Sada je težište odbrane na spoljnjem zidu, na kome su se na pogodnim razmacima nalazile kule, a *donžon*, četvrtasti ili kružni, je njen poslednji oslonac. Mogao je biti ugrađen u kružnom zidu kao najveća kula, ponekad i na istaknutom mestu. Sve se više pojavljuju ofanzivni, flankirajući elementi. U XIII veku, sa koncentričnim nadvišavajućim linijama odbrane postiže se savršenstvo u utvrđivanju zamkova.

Fortifikacija gradova (varoši) nije se razvijala istim tempom. Grofovi i biskupi su nerado gledali da se njihovi potčinjeni gradovi utvrđuju. Tek postepeno ti gradovi postižu dovoljno samostalnosti da se sami mogu pobrinuti i za svoju sopstvenu odbranu. Kad su utvrđeni, imali su veliku prednost nad zamkovima jer su se teže mogli blokirati. To je bilo vrlo značajno u vreme kada je blokada bila najefikasnije sredstvo opsade. Glavni fortifikacijski elementi gradova bili su zid sa

kulama, rov ili umesto rova još jedan koncentrični zid, i eventualno citadela, pre svega u onim gradovima koji su se razvili oko nekog utvrđenja. Zidovi su bili razne debljine, od jednog do više metara, viši ili niži, a na kruništu bio je bedemski put zaštićen grudobranom isprekidanim (kreneliranim) na ravnomernim razmacima od približno jednog metra, iza koga su se grupisali branioci. Kule su štrčale većinom iz zidova na razmacima od oko 40 do 50 m; do visine zidova bile su pune, a iznad njih šuplje, na spratove sa puškarnicama. Služile su za flankirajuće dejstvo i za lokalizovanje prodora.

U svemu, fortifikacija Srednjeg veka je jedva dostigla ono što je postignuto u antičko doba. Nijedan srednjevekovni grad nije dostigao jačinu Rima ili Carigrada. Originalnosti i invencije bilo je najviše u zamkovima. U tome je bio poseban izraz Srednjeg veka.

Ni u opsadnim postupcima nije bilo velikih razlika između Srednjeg i Starog veka.

Glavna oruđa za rušenje zidova bila su (jurišni) *ovnovi*, *bušači* i *ježevi*. Ovnovi bušači radili su na principu klatna. Ovan (aries) je ustvari bilo veliko stablo do 30 pa i više metara, najveće koje se moglo naći, vezano kanapima ili lancima za posebnu skelu tako da se slobodno moglo njihati. Prednji deo bio je ojačan velikom i tupom gvozdenom glavom. Potreban broj ljudi (40 do 60) vukao bi ga nazad dok su dopuštale veze, a zatim bi se puštao da udari o zid. Ponovljenim udarcima potresala bi se struktura zida dok se ne bi počeo rušiti. Bušač (terebrus) dejstvovao je na istom mehaničkom principu. Oštrim gvozdenim vrhom vadio je kamenje pojedinačno dok nije stvorio potreban otvor u zidu. Bio je manje efikasan, ali se lakše prenosio i nije zahtevao toliku poslugu kao ovan. Oba ova oruđa bila su zaštićena krovom (cancer, testudo) da bi mogla raditi pod dejstvom neprijatelja sa kruništa. Jež (ericio) je bila ustvari dvokolica na čijim su visokim osovinaama bile ugrađene jake, spreda zašiljene gvozdene motke kao bodljike u ježa. Ljudi su ježom udarali o zid.

Mine su mogle biti vrlo efikasne protiv tvrđavskih zidova na mekom zemljištu. Prokopao bi se podzemni hodnik do isturenog dela zida, tamo bi se iskopala što veća komora pa bi se ispod zidova postavili podupirači, zatim bi se komora napunila slamom i palila. Čim bi podupirači izgoreli zid bi se srušio. Odbrana od mina sastojala se u tome što bi branilac kopao pod-

zemni hodnik u susret neprijatelju kako bi ga naterao da prekine posao. Ipak je napadač, koji je počinjao minski hodnik izdaleka i neopaženo, imao velike izgleda na uspeh. Na stenovitom zemljištu se nije mogao voditi minski rat.

Jurišne lestvice su najčešće služile za noćne prepade. Inače, protiv normalne odbrane, nisu mogle biti od velike koristi — sve dok branioci nisu bili potisnuti sa kruništa jakim dejstvom projektila. Ponekad je napadač gomilao fašine i razni krš uz tvrđavski zid do njegove visine, pa je zatim preko njih upadao u tvrđavu. Kralj Arnulf je 896 na tako primitivan način zauzeo Rim služeći se sedlima i samarima. Mnogo složenije sredstvo za savlađivanje tvrđavskih zidova bile su pokretne kule (beffroi, berefredum, belfragium). Služile su dvostrukom cilju: da sa dominantne tačke dejstvom projektila oteraju braniocce sa zidina i tako omoguću juriš napadača i da bace na zid pokretan most preko koga se zatim upadalo u tvrđavu. Pokretne kule su bile osetljive na vatru usled svoje drvene konstrukcije, a zbog veličine bile su i pogodan cilj za krupnije projekte.

U Srednjem veku nailazimo na vrlo različite bacačke sprave bez reda i sistema. Bacačka snaga dobijala se na tri načina: torzijom (zavrtanjem), zapinjanjem i protivtegom. Sprave koje su radile na prvom, neurobalističkom principu, to znači zavrtanjem žila ili kanapa da bi naglim puštanjem izbacile metak, nazivane su *mangor*, *fundus* i *fundibula*. Bile su vrlo teške. One koje su bacale kamene kugle od 67,5 kg težili su 20 tona, a od 13,5 kg — 5 tona. Bile su pogodnije za tučenje većih ciljeva jer se s njima teško nišaniilo. Srednji njihov domet za manje kalibre iznosio je oko 480 m. Žile su bile vrlo osetljive na vlagu jer su gubile elastičnost.

Sprave na principu zapinjanja su u osnovi veliki lukovi pa su tako i dejstvovala. *Balista*, glavni tip ovog sistema, je ustvari uvećani samostrel. Luk je bio širok 4 do 6 metara, neko navodi i 10, i bacao je strele od 1,5 do 2 m tolikom silom da su mogle ubiti 4 čoveka odjednom. Baliste su bacale i kamenje i zapaljive strele. O dometu ima vrlo malo izvornih podataka. Kasniji proračuni navode oko 500 m za kamene kugle od 1/2 kilograma. S tim se nisu mogli rušiti zidovi, ali se moglo vrlo uspešno dejstvovati na žive ciljeve, utoliko više što su zbog razantne putanje bile mnogo preciznije od prethodnog tipa. *Balista* je dobro dejstvovala i na otvorenom polju.

U XIII veku dobijaju širu primenu bacačke sprave koje rade na barobalističkom principu protivtega. Glavni tip je *trébuchet*. Prvi put su ga navodno upotrebili branioци Pariza 886 godine.³⁰ Sa 4500 kg protivtega mogla se baciti gvozdена kugla od oko 12 kg na 175 m, bomba od 22 cm u prečniku napunjena peskom na 145 m, a ista takva od 32 cm u prečniku na 120 m. Putanja je bila vrlo strma. Domet je potpuno zadovoljavao protiv utvrđenih (viteških) zamkova, ali nije bio dovoljan za veće gradove. Protiv živih ciljeva koristilo se manje kamenje i olovne kugle.

Pored svih ovih opsadnih sredstava odbrana je pri kraju Srednjeg veka bila nadmoćnija od napada sve do razvoja vatreneг оруђja. Zbog toga u ovom periodu ima relativno malo sudara na otvorenom polju uprkos tolikim ratovima. Slabija strana se sklanjala u fortifikacijske objekte.

7. STRATEGIJA

Male vojske su se gubile na prostranim ratištima, a njihova su dejstva sputavana nepreglednim brojem tvrđava (gradova i zamkova) koje je sa tadanjim sredstvima bilo vrlo teško zauzeti. Usto, vojskovođe (vladaoci) nisu imale apsolutnu vlast nad svojim trupama. Samo su jake ličnosti mogle nametati vojsci svoju volju i dosledno je voditi ka racionalnim ciljevima.

Viteške vojske su vrlo slabe za opsadu. Njih su osrednje tvrđave znale zadržavati mesecima i iscrpsti im svu ofanzivnu snagu. Kod takvih vojsaka bez pešadije i sa slabom vatrenom (bacačkom) moći defanziva je morala da ima prevagu nad ofanzivom. Protiv tvrđava najčešće se deјstvovalo labavim blokadama.

Veliki broj fortifikacijskih objekata cepao je i sopstvenu snagu. Totila je — videli smo ranije, rušio tvrđave da bi pojačao operativnu vojsku. To su učinili i Saraceni pod Saladinom u borbi protiv krstaša, ali se feudalci Srednjeg veka nisu mogli odvažiti na to.

Pored neprekidnih ratova bilo je vrlo malo bitaka. U Srednjem veku se bitka nije tukla kada je vojskovođa ocenio da je to korisno, nego onda kada je većina njegovih velikih feudalaца bila uverena da će je dobiti. Volja celine koja se danas

³⁰ F. Lot. *L'art militaire et les armées au moyen âge*, I, str. 222.

stvara organizacijom, obukom, doktrinom, propagandom, morala se tada stvarati svaki put iznova od slučaja do slučaja. Dobijene bitke nisu se iskorišćavale. Bilo je gotovo nemoguće naterati zamorene vitezove da krenu u gonjenje. Otuda se dešavalo da je i pobeđeni (taktički) postizao strategiske ciljeve.

Značaj bitke je ipak uočen. U jednoj francuskoj hronici od 1041 nailazimo na ovakvu konstataciju: „Bolje je da se borimo ujedinjeni nego da nas vi počesno savlađujete. Bitke traju malo, ali je dobitak pobjednika veliki. Opsade traju dugo i teško vode cilju. Bitke vam potčinjavaju narode i gradove, a pobeđeni nestaju pred svojim pobjednicima kao dim. Bude li bitka dobijena i neprijatelj pobeđen, pripašće vam vlast (imperium) i Tur (Tours) također”.³¹ To je bilo vrlo oštroumno zapažanje ali se retko moglo sprovesti sa feudalnim vojskama. Rat se izivljavao više prepadima na zamkove, ponekom opsadom, pljačkom i pustošenjem nego bitkama.

Pod tim uslovima Srednji vek nam ne može pružiti primera povezane, celishodne i dosledne strategije koju smo zapazili u Starom veku. U takvim uslovima nisu se mogli razviti ni strategijski talenti kao što je bio Perikleov, Aleksandrov, Cezarev.

8. TIPIČNE BITKE

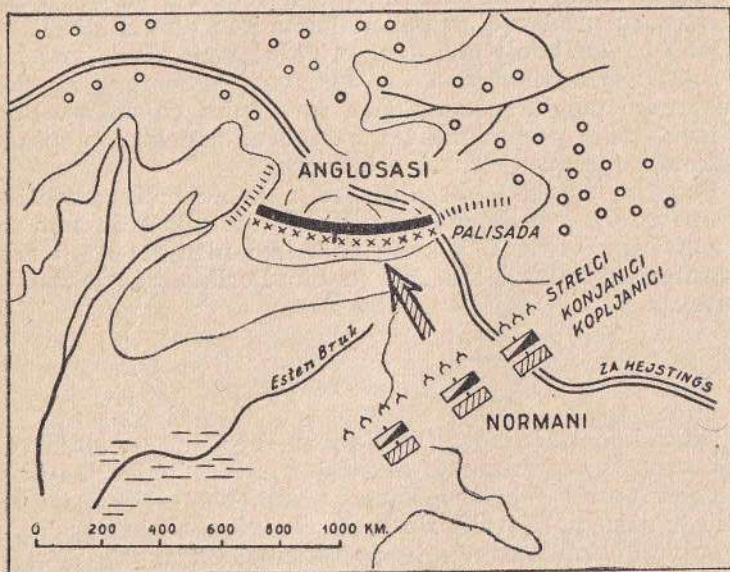
Bitka kod *Hejstingsa* (14 oktobar 1066) je poslednja velika borba između ranofeudalne pešadije i novofeudalne konjice.

Posle smrti Edvarda Ispovednika (1042—1066) englesku krunu je nasledio Harold, sin grofa Godvina, ali je na nju polagao pravo i normandiski vojvoda Viljem. Dok su se s obe strane Kanala ova dvojica spremala za rat kupeći vojsku i flotu, norveški kralj Harald III Hardrada iskrcao se iznenadno na obale Jorkšira. Harold je morao napustiti južnu obalu i okrenuti se protiv novog neprijatelja. Stigao je u Jorkšir za svega četiri dana i potukao Haralda kod Stamford Bridža 25 septembra 1066. Zatim, na vest da se Viljem iskrcao 28 septembra kod Pevenseja, krenuo je odmah prema jugu, stigao u London 7 ili 8 oktobra, tu se zadržao nekoliko dana da prikupi narodni poziv (*furd*) susednih grofovija, a 11 oktobra krenuo je u susret Viljemu putem za Hejstings, iako neki kontingenti sa severa i

³¹ H. Delbrück, *Geschichte der Kriegskunst*, III, 337.

zapada nisu još bili stigli. Noću 13/14 oktobra zadržao se na usamljenom visu koji se diže iz močvarne doline Senlek, oko 12 km od Hejstingsa.

Harold je duže boravio u Normandiji, pa je poznavao karakter i mogućnost feudalne konjice. Stoga je zauzeo odbranbeni položaj na visu. Tu se utvrdio palisadom. Bitku je tukao odbranbeno. On je znao da na ravnicima njegovi pešaci neće izdržati udar oklopnih konjanika. Neki izvori tvrde da je Harold nameravao da pod povoljnim okolnostima izvrši noćni napad

Sk. 7. — Bitka kod Hejstingsa, 14 X 1066

na Normane. To se može prihvatiti jer bi bilo sasvim u skladu sa situacijom u kojoj se našao. Zaista, Normani su se mogli baciti u more samo ofanzivnom akcijom. Ako je to zbilja nameravao nije stigao da svoju nameru sprovede u delo. Viljemov napad ga je preduhitrio i primorao da primi bitku gde se zatekao.

Protivničke vojske nisu se razlikovale samo po tome što je jedna bila pešačka, a druga konjanička. Uostalom, među Normanima nije bilo samo konjanika, već i strelaca — pešaka

što je Haroldu takođe nedostajalo. Jezgro njegove vojske — *thegni* i družine kralja i lordova — bilo je dobro naoružano za blisku borbu, kopljima, mačevima, sekirama, a imalo je i dobru zaštitnu opremu. Slabije su bile naoružane i opremljene njihove sluge i oružonoše — džilitima, čekićima i sličnim, sa štitom ili bez njega.

O odnosu snaga nemamo pouzdanih podataka. U normanskim izvorima je anglosaska vojska fantastično velika: 1 200 000 po jednom, 400 000 po drugom, a po trećem tolika da je ispijala reke koje je prelazila. Moderna kritika pridaje Normanima 7 — 10 000 ljudi, a Anglosasima 4 — 7000 ljudi.

O taktičkom delu bitke nema mnogo da se kaže. Normani su napali odjednom, sa svim svojim snagama — strelcima, konjicom i kopljanicima. Strelci su istrčali nešto napred da bi pripremili juriš. U početku nije bilo uspeha. Nekoliko puta su Normani uzalud jurišali. Uzbrdo je konjički napad gubio u udarnoj snazi. Izvori navode da je tada Viljem fingiranim bekstvom povukao za sobom u ravnicu deo Anglosasa, pa se zatim okrenuo, opkolio ih i posekao. To je navodno ponovio u dva maha. Bilo namerno ili ne, povlačenje Normana moralo je izazvati protivnapade Anglosasa, možda i protiv Haroldove volje, a u dolini su konjanici bili neuporedivo nadmoćniji. U tom dugom i krvavom talasanju nadjačali su najzad Normani. Na bojištu je ostao Harold sa njegova dva brata i mnogo njegovih boraca.

Bitke nemačkog cara Henrika IV (1056—1106) još više ističu značaj konjice. Bitka kod Homburga na Unštrutu (9 jun 1075) je bitka vitezova. U prvim redovima tukli su se najistaknutiji kneževi. Neki su i poginuli. Na Henrikovoj strani se pešaci uopšte ne pominju, a na saksonske, koja je izgubila, nisu stupili u akciju, ali je njihov dobar deo posle poraza prosto iskasapljen. Izvori tvrde da su to bili seljaci nevešti oružju, dakle opšti poziv, što prema toku događaja nije isključeno. Bitka kod *Melrihštata* (7 avgust 1078) je takođe konjička bitka sa čudnim rezultatom da je na obema stranama deo pobedio, a deo pobegao sa bojišta, pa su se zatim povukli i pobednički delovi. Kod *Flarhajma* (27 januar 1080) se Saksonci postavili iza nekog potoka spremni da napadnu protivnika kada se bude spuštao niz obalu, ali je Henrik to uočio i obišao položaj. O boju koji se zatim zametnuo nema dovoljno podataka. Izgleda da se završio nekako nerešeno kao prethodna bitka. Češki knez

Vratislav, koji je bio na Henrikovoj strani, zarobio je zlatno koplje kralja Rudolfa. U bici na *Elsteru* (15 oktobra 1080) Henrik se postavio iza neke močvare gde ga Saksonci nisu mogli napasti frontalno. Ali je kralj Rudolf naredio delu svojih konjanika da sjašu i da zatvore prelake preko močvare, a glavninom je obišao sa zapada i zametnuo borbu. Dok se bitka talasala prodrli su saksonski vitezovi kroz močvaru, sjahali za borbu peške, bacili se u konjičku borbu i rešili je u svoju korist.

I kod *Tanšbrea* (28 septembar 1106) bitku rešava konjica, a pešadija prisustvuje. Engleski kralj Henrik I (1100—1135) upao je u zemlju svoga brata Roberta, normandiskog kneza, i opseo zamak Tanšbre, Robert je krenuo da ga deblokira. Svoju pešadiju, kojom je opsedao zamak, postavio je Henrik pozadi konjice kao rezervu, možda radi oslonca konjice u slučaju povlačenja. Da bi pešake osposobio za tu ulogu i ohrabrio, sjahao je sa svojom pratnjom i stao među njih. Ali to je bila suvišna predostrožnost jer su njegovi (brojno) nadmoćniji vitezovi pobedili.

Kod *Nortelertona* (22 avgust 1138) engleski vitezovi sjahali su takođe da bi pešadiji dali veću čvrstinu. David, škotski kralj, upao je preko Tvida u Englesku na čelu Kelta sa (Škotske) Visoravni, svojih vazala iz Istočne Nizije i sa dosta oklopnih vitezova koji su emigrirali iz Engleske, pa je stao da puštoši Nortamberlend i Darem. Protiv njega ustale su granične grofovije, vitezovi i narodni poziv (*fyrð*), najviše iz Jorkšira. Engleski kralj Stivn poslao je neka slaba pojačanja. Sve su te snage postavljene u duboku liniju, duž padine nekog visa blizu Northelertona. Oklopni vitezovi su sjahali i stali u prvi red, očigledno zbog toga što ih nije bilo dovoljno za samostalnu akciju. Tako su pešadiji dali veću čvrstinu, možda su je svojim prisustvom osposobili za ozbiljnu borbu. Saradnja vitezova i naroda ogleđa se i u zajedničkoj komandi: nju dele rodod najznačajniji vitez i jorkširski šerif kao redovni komandant *fyrda*.

Kralj David je imao veću vojsku, ali malo oklopnika i malo strelaca. Videvši kako su se postrojili Englezi, pokušao je i on da sjahale vitezove stavi na čelo napadne kolone. Ali Kelti nisu hteli dopustiti da u napadu budu drugi. Najzad su formirane tri kolone: centralnu su obrazovali Kelti, a krilne ostali kontingenti. Na čelu desne kolone nalazili su se škotski, a leve engleski vitezovi na konjima. Tako je došlo do čudnog slučaja

za XII vek, da jača konjica sjahuje za borbu peške, a slabija tiriša. Škotska konjica je jedina imala nekog uspeha probivši se kroz levo neprijateljsko krilo, ali ga nije mogla razbiti jer su napadi ostale dve kolone odbijeni: Kelti nisu mogli probiti gvozdenu barijeru, pored sveg svog elana i upornosti, a leva kolona engleskih emigranata nije ponovila napad, pošto je prvi put odbijena i izgubila svog vođu.

Bitka kod Buvina (27 jul 1214) je najznačajnija koju je dotle tukla francuska monarhija. Otuda o njoj toliko izvora, ali se međusobno mnogo razlikuju. U prvom redu u efektivima. Francuzima pridaje najizdašnji hroničar 9000 konjanika (milites) i 50 000 pešaka (pedites), a Nemcima 30 000 konjanika i 200 000 pešaka! Ni moderni pisci³² se ne slažu u oceni brojne jačine protivnika. Od svih cifara Lotove su najuverljivije jer su zasnovane na kritici izvora. On pridaje Francuzima 7 — 12000 ljudi od čega oko 1000 vitezova i 2000 seržana na konjima, a za Nemce kaže da su bili nešto brojniji od Francuza.

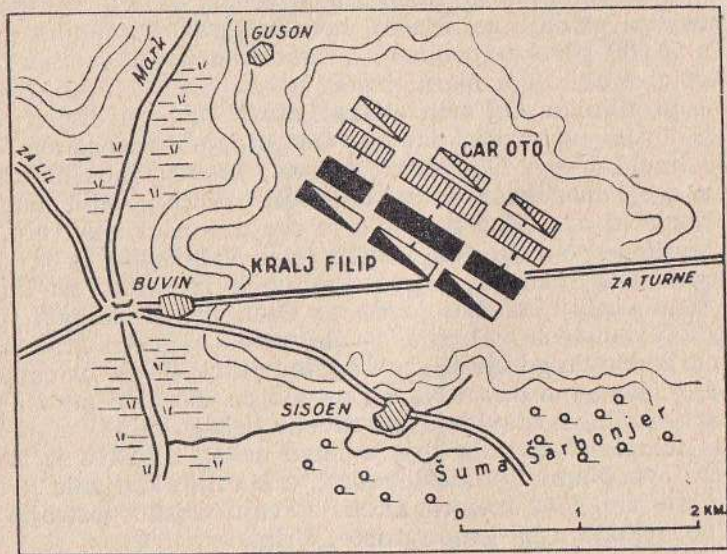
Nemački car Oton prikupio je svoju vojsku u Nivelu, južno od Brisela, a 23 jula stigao je u Valansjen. Istog dana francuski kralj Filip II Avgust krenuo je iz Perona za Turne. Tri dana kasnije saznao je da se Oton nalazi na pola puta između Valansjena i Turnea, pa je smesta napustio grad da bi krenuo za Buvin gde je stigao 27 jula izjutra. Ovde, na odmoru, saznaje iznenadno da su Nemci na vidiku. Borbeni poredak — centar i krila, postavio je po savetu nekog kaluđera, bivšeg viteza templarskog reda koji je imao nekog iskustva iz krstaških ratova. Napred su došli pešaci, a iza njih konjanici. Front je iznosio oko 1500 metara. Oton je svoju vojsku postrojio paralelno, takođe u tri grupe u istoj širini.

Bitka se odigrala u tri zasebna boja, u centru i na krilima. Desno francusko krilo posle tri sata borbe razbilo je Flamance koji su bili na levom Otonovom krilu. U centru je došlo obostrano do velike gužve u kojoj su oba vladara jednog trenutka zapala u kritičan položaj. Najzad su pobedili Francuzi. Najžešća borba bila je na levom francuskom krilu. Boveski biskup borio se buzdovanom da bi udovoljio crkvenim zakonima koji su sveštenim licima zabranjivali „prolevanje krvi”. I ovde su pobedili Francuzi. Nemački poraz je bio dakle potpun. Glavnu

³² G. Köhler, *Entwicklung des Krieswesens*, I, 146 — 155; Ch. Oman, *A History of the Art of War*, 461 — 477; H. Delbrück, *Geschichte der Kriegskunst*, III, 427; F. Lot, *L'art militaire* . . . , I, 224 — 230.

reč su imali vitezovi na obema stranama. Pešadija je odigrala podređenu ulogu. Bitka je rešena međusobnom borbom vitezova. Vladari, Oton i Filip, su u njoj učestvovali kao obični borci. Oni nisu njome upravljali. Njihova funkcija vojskovođa prestala je postavljanjem borbenog poretka.

Kod *Taljakoca* (23 avgust 1268) su još jednom francuski vitezovi pobedili nemačke, ali ovog puta pod posebnim uslovi-
ma, zaslugom njihovog vođe Karla Anžuskog. Pešadija se tom prilikom jedva pominje, izgleda da nije ni učestvovala u bici.

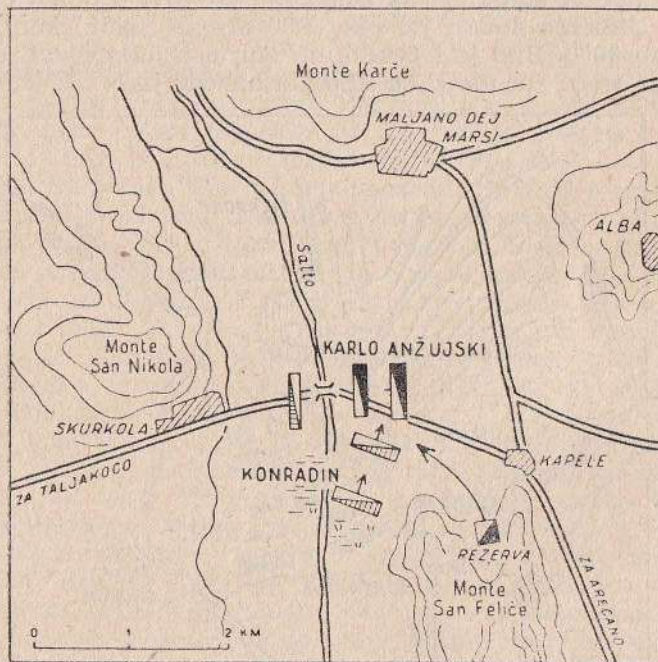

Sk. 8. — Bitka kod Buvina, 27 VII 1214

Izvori o jačini snaga su izuzetno mnogo verovatniji : 5—6000 vitezova na strani Konradina, oko 4000 na strani Karla, ali uz ogradu da su među vitezovima svakako uračunati i seržani. Obe su strane postrojile svoje snage u dva stepena po dubini, ali je Karlo izdvojio još jednu grupu odabranih vitezova i postavio ih prikriveno u rezervu.

U prvoj fazi bitke nadmoćniji Nemci (među kojima je bilo Italijana i Španaca) pobedili su Francuze (i Italijane), ali tada, u trenutku kada su se pobednici raspojasali, naiđe Karlova rezerva i reši bitku u svoju korist. Besumnje, nije moglo biti u

Karlovom planu da sačeka poraz svoje glavnine, pa da tek onda interveniše sa rezervom. To bi bilo suviše opasno. Trebalo je verovatno da se rezerva pojavi u kritičnom trenutku bitke, ali je valjda stigla kasnije. Upotreba rezerve nije bila sasvim nepoznata. Mnogo ranije uočavamo je u bici kod Tiltla ili Hekspula (1128), ali se retko pojavljuje jer je teško bilo nagovoriti vitezove da stanu u drugi borbeni red.

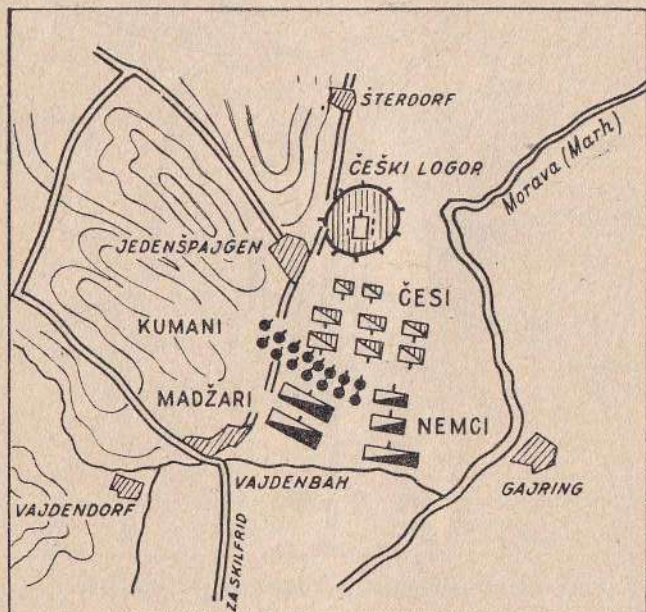
Sk. 9. — Bitka kod Taljakoca 23 VIII 1268

Bitka na Moravi (26 avgust 1278), poznatija pod bitkom na Marfeldu, je takođe čisto konjička bitka.

Češki kralj Otakar II (1253—78) je za vreme Interegnuma u Nemačkoj (1254—73) ovladao vojvodstvom Austrijom, zatim Štajerskom u borbi sa mađarskim kraljem Belom IV koga je teško porazio na Moravi kod Kresenbruna (1260), a najzad je nasledio Korušku i deo Kranjske. Novi nemački car Rudolf Habzburški (1273—1291), uz koga su pristali feudalski Austrije

i Štajerske, preteo je bez borbe sve ove zemlje 1276. Otakar nije prihvatio bitku na otvorenom polju. Sada mu je ostala samo Češka i Moravska, ali se Rudolf počeo uplitati i u njihovu upravu. Konačno se Otakar latio oružja.

Otakar je prikupio svoju vojsku u Brnu. Tu su došli i njegovi saveznici Poljaci i nešto severnonemačkih najamnika iz Saksonske i Brandenburga. Izvori pominju oko 1000 pokrivenih (oklopnih) konja. To su očigledno vitezovi u punoj opremi kojima možemo dodati još oko 2000 drugih (lakih) konjanika, u svemu 3000. Bilo je i pešaka ali oni nisu učestvovali u bici, pa ih ne treba računati. Za Rudolfa navode izvori 2000 konja-

Sk. 10. — Bitka na Moravi, 26 VIII 1278

nika među kojima 250 do 300 oklopnih konja. Nije mogao računati na svoje celo carstvo gde je imao mnogo neprijatelja. Prikupio je praktično samo feudalni poziv iz Austrije, Štajerske, Koroške i Švapske. Ali je u mađarskom kralju Ladislavu našao moćnog saveznika koji je goreo od želje da se osveti za očev poraz kod Kresenbruna. Mađžari su bili uglavnom konja-

nici — strełci; jedino je plemstvo bilo opremljeno za blisku borbu. O broju Madžara izvori se kolebaju između 14 i 40 hiljada. Prema toku bitke verovatnija je manja cifra. Među njima je bilo nekoliko hiljada Kumana, izrazitih nomadskih konjanika, koji tek što su se naselili među Madžare.

Iako raspoložemo sa nekih 12 izvora, nije moguće dati siguran obostran borbeni poredak. Otakareva vojska je u svakom slučaju bila podeljena na feudalne kontingente po običaju onog vremena, svega na 7 do 8, i postavila se, izgleda, u tri linije. Još teže je odrediti Rudolfov raspored jer nemački izvori gotovo sasvim prećutkuju udeo Madžara, a za uzvrat jedini madžarski izvor kojim raspoložemo pretstavlja Nemce kao posmatrača. Ako prihvatimo Omanovo rešenje da su se Nemci postavili na desno krilo u tri stepena, Madžari na levo krilo u dva stepena (po dubini), a da su se Kumani postavili rasuto pred stroj Madžara i dalje ulevo prema desnom Otakarevom boku, onda se nećemo ograđivati o taktiku onog vremena.

Borbu su otpočeli Kumani ubacujući svoje strele u zbijenu masu Čeha. Za njima je krenuo u napad prvi madžarski ešelon (laki konjanici) podržan drugim ešelonom (teški konjanici). Detalja nema, ali u krajnjem rezultatu razbili su Madžari desno Otakarevo krilo, a možda i centar. Levo krilo, koje je Otakar lično poveo, imalo je u početku uspeha ali je odbačeno dobrim delom intervencijom jedne slabe Rudolfove rezerve. Otakar je u borbi zbačen s konja, zarobljen i ubijen. I češki logor je brzo pao. Pešaci koji su ga čuvali nisu izgleda dali veliki otpor mada ih je tobože bilo preko 20 000. Veći deo plena odneli su Madžari. Teško je reći da su bili zaslužniji za pobeđu od Nemaca kada ih je Otakar potukao do nogu na tom istom mestu 18 godina ranije. Otakar je očigledno podlegao sadejstvu lakih konjanika — strelaca (Madžara) i konjanika — oklopnika (Nemaca). To je vrlo opasna kombinacija protiv jednostrano naoružane vojske kao što je bila njegova, naročito kada je na njenoj strani brojna nadmoćnost kao što je bilo ovde.

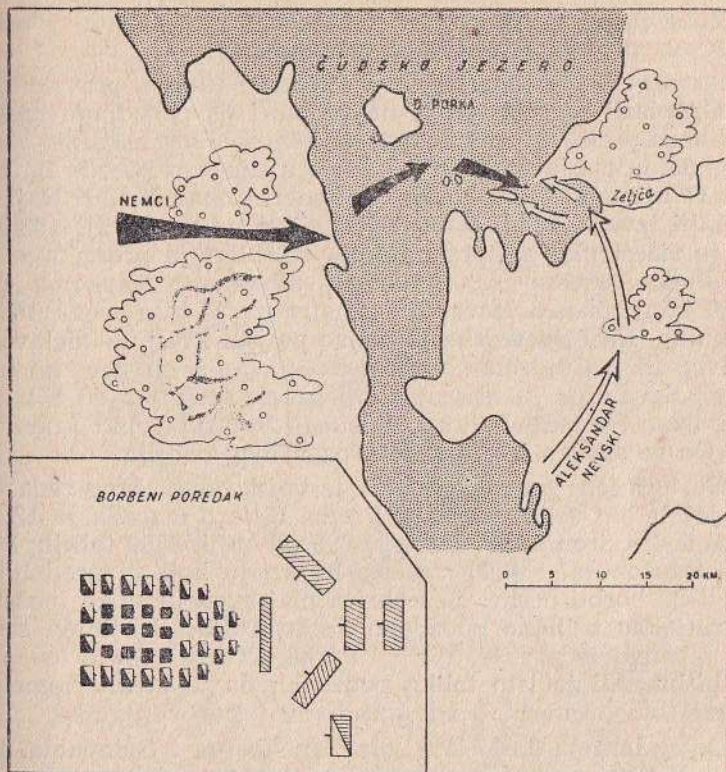
Nemački ili tevtonski viteški red već se 1230 angažovao u borbi protiv paganskih Prusa. Uz pomoć krstaša, ili bolje pustolova koji su dolazili iz svih krajeva Evrope, a najviše iz Nemačke, tevtonski vitezovi su osvojili sve zemlje između donjeg toka Visle i Pregela (Istočnu Prusku) i ognjem i mačem istrebili domaće stanovništvo. Za osvajačima došli su nemački kolonizatori. Kada se tevtonskom redu pridružio srodni red

mačonoša, tevtonski vitezovi su znatno proširili svoju operativnu oblast i svoju osvajačku i germanizatorsku aktivnost ne samo protiv pagana, u čemu je trebalo tražiti smisao njihovog postojanja, nego i protiv hrišćanskih Litavaca, Poljaka i Rusa. *Bitka na ledu Čudskog Jezera* (5 aprila 1242) je jedna od epizoda tevtonske agresivnosti.

Iskoristivši najezdu Mongola koja je sasvim oslabila Rusiju, tevtonski vitezovi krenuli su iz Dorpata najkraćim putem za novgorodsku zemlju preko uzanog rukavca koji spaja Čudsko i Pskovsko Jezero. Prema ruskim izvorima bilo ih je oko 12 000. Broj je sasvim neverovatan — takva koncentracija vitezova nije nigde uočena, a visok je i onda ako u taj broj uračunamo i sve oružonoše kao borce. Novgorodski knez Aleksandar Jaroslavić, nazvan Nevski po pobedi koju je dve godine ranije izvojevao nad Šveđanima na reci Nevi, prikupio je novgorodski narodni poziv (opolčenje), zanatlije grada Novgoroda i okolne seljake, prema istim izvorima oko 15—17 000 ljudi, i zauzeo položaj na zapadnoj obali rukavca koji spaja Čudsko i Pskovsko Jezero. Možda su zbog toga Nemci krenuli preko leda nešto severnije, južnim delom Čudskog Jezera, ali se Aleksandar vratio nazad da im se ispreči na samom jezeru (ledu). Svoju pešadiju postavio je u četiri grupe (polka) : prednja, zadnja i dve krilne koje su bile okrenute bočno prema pravcu neprijateljskog nastupanja; rezervu je obrazovala kneževa (konjička) družina.

Nemci su formirali klin (svinjsku glavu). Spolja su bili vitezovi, a unutra pešaci. Njime su probili prednju grupu i napali zadnju, ali tada su ih krilne ruske grupe napale bočno, a rezerva odostrag. Ovako opkoljeni su najzad podlegli. Izgleda da se pod teškim njihovim teretom (oklopljeni konji i jahači) prolomio i led pod nogama.

Ovakva koncepcija bitke, koja se konvencionalno prenosi, nije mnogo uverljiva. U prvom redu postavlja se pitanje kako su tevtonski vitezovi, kojima nije nedostajalo ratno iskustvo, mogli ovako naivno upasti u otvorenu klopku koja se na ledu nije mogla prikriti? Zašto nisu napali jednu od bočnih grupa ili zašto nisu napali širim frontom? Ali bez obzira na to, ostaje činjenica da su novgorodski pešaci potukli oklopljene vitezove u doba kada su oni još suvereno vladali na bojištu, kada se nijedna druga pešadija nije mogla ponositi takvim podvigom. Otuda je ova bitka od interesa za opštu vojnu istoriju.

Sk. 11. — Bitka na ledu Čudskog Jezera, 5 IV 1242

U toku XIV veka nemački viteški red dostiže vrhunac svoje moći. Vlada tada svim baltičkim zemljama od Visle do Finskog Zaliva. Ali uporedo mu se na istoku stvara moćna barijera ujedinjenjem Litavske i Poljske. To dovodi do rata i do *Tanenberške* (Grinvaldske) bitke (15 jula 1410) koja će toliko doprineti konačnom slomu tog moćnog viteškog reda.

Povod rata nije od značaja. Inicijativu je 1409 uzeo veliki majstor nemačkog reda Ulrih fon Jungingen zauzevši lako neki poljski granični kraj. Poljska nije bila spremna za rat, ali ni Tevtonci nisu bili u mogućnosti da preduzmu ozbiljniji pohod. Sve se svodilo na granične borbe. Ujesen došlo je i do deveto-

mesečnog primirja, posredništvom češkog kralja, koje je iskorišćeno za pripreme na obema stranama.

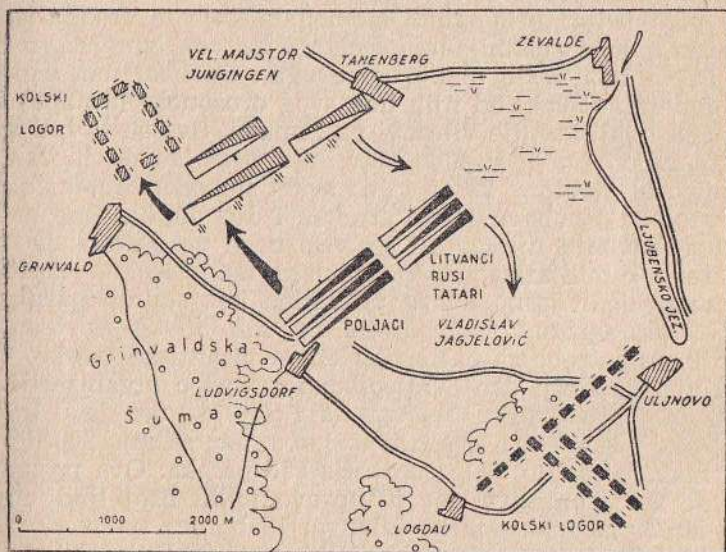
Strategijski problem rata su Poljaci i Litavci pravilno rešili. Grupisali su se i spojili na vreme i na pogodnom mestu, pa krenuli prema Marijenburgu, sedištu velikog majstora reda. Postojala je opasnost da mu pocepaju njegove posede na dva dela. O njihovoj jačini teško je doneti konačan sud. Najfantastičniji izvor navodi 5 100 000 ljudi, a najumereniji 163 000. I to je višestruko preterano. Keler (Köhler) je proračunao da je Poljaka zajedno sa Litavcima, Rusima i Tatarima bilo 32 000 konjanika, a Heveker³³ smatra da je bilo svega 16 500 konjanika. Na čelu vojske je stajao poljski kralj Vladislav Jagjelović, ali je Cindrama Maškovića odredio za glavnog komandanta. Oko kralja se nalazio ratni savet sastavljen od 8 istaknutih ličnosti među kojima se isticao litavski veliki knez Vitold. On se smatra i dušom čitavog ratnog pohoda.

Na ugroženi pravac pohitala je vojska nemačkog reda. Na čelu joj je bio veliki majstor. Prema Keleru iznosila je 13 500 konjanika, a prema Hevekeru 11 000 od kojih 3850 teških, 3000 lakih (oružonoša) i 4000 strelaca na konju koji su pred bitku sjahali za borbu peške. Bez obzira na navedene cifre možemo smatrati kao prilično pouzdano da su Poljaci i njihovi saveznici bili nadmoćniji. To tvrdi i Poljak Dlugos, glavni izvor za ovu bitku. Ali je isto toliko pouzdano da je među Nemcima bilo relativno, a možda i apsolutno više teških konjanika.

Do sudara je došlo kod sela Tanenberga i Grinvalda. Poljaci i Litavci postavili su se u tri stepena, prvi na levo, a drugi na desno krilo. Među poslednjim nalazili su se ruski i tatarski kontingenti. Nemci su stali u dva reda, ali je drugi red bio širok samo onoliko koliko i poljski front. Poljaka je bilo više od Litavaca, a među njima je bilo više teških konjanika, pa su se stoga Nemci pred njima postavili u dublji raspored. Pred front su obe strane stavile samo strelce, a Nemci usto i nešto topova. Ali ni jedni ni drugi nisu odigrali vidnu ulogu. Vatreno oružje se u to vreme počelo da pojavljuje ali na otvorenom polju nije mnogo uticalo na tok događaja. Nemački topovi kod Tanenberga su možda opalili samo nekoliko puta jer im se barut pokvasio prethodne noći.

³³ K. Heveker, Die Schlacht bei Tannenberg, Berlin 1906.

Bitka je u suštini bila konjički sudar. Na svom levom krilu su Nemci imali uspeha protiv slabo zaštićenih Litavaca, Tataru i Rusa. Verovatno je ovde i dejstvo njihovih samostrelaca bilo jače. U svakom slučaju, Nemci su odbacili Litavce ali na frontu pred Poljacima su podlegli. Pobjedničko nemačko levo krilo nije moglo da spreči opšti poraz kada se vratilo sa gonjenja Litavaca. Osvojen je na juriš i kolski logor (Wagenburg) Nemaca iako je bio branjen teškim topovima. Nemci su imali velike gubitke. Među njima se nalazio i veliki majstor.

Sk. 12. — Bitka kod Tanenberga (Grinvalda) 15 VII 1410

Nemački viteški red se nije više povratio od tog udara. Viteška država je ekonomski sve teže padala svojim podanicima, pa se pritiskom iznutra i spolja konačno pretvorila u svetovnu kneževinu (Istočnu Prusku) koju je poljski kralj podario 1525 Albrehtu Hoencolerskom kao svom vazalu.

II

VIZANTIJA POSLE JUSTINIJANA

1. STRATEGIKON

Strategikon nas najbolje obaveštava o vizantiskom vojnom uređenju krajem VI veka. Besumnje, *Strategikon* nije u svemu odraz tadanje prakse. Dobrim delom je kompilacija teorija koje su imale svoj praktičan sadržaj u prošlim epohama ili uopšte koje sa praksom nisu nikad imale nikakve veze. Ipak u *Strategikonu* ima originalnih momenata koje je vredno istaći.

Kao u doba Justinijana, *bučelari* i *federati* čine jezgro vojske. Prvih ima nešto manje od drugih. *Optimati* su, izgleda, elita federata. Svaki od njih ima svog oružonošu (armata) kao što su ih imali kasnije vitezovi na Zapadu. Sve su to bili strani najamnici, pa je Pseudo-Mavrikije nastojao da ih zameni domaćim elementom. Želeo je da svaki slobodan Romejac (Vizantinac, Grk) nabavi luk sa strelom i dva džilita, i da se vežba u rukovanju njima, ali je više nego verovatno da nije ostvarena remilitarizacija Vizantinaca tako široko. Naprotiv, vidimo prilično jasno da su pokrajine bez stalnih garnizona bile izložene upadima neprijatelja. Želja autora *Strategikona* je samo izraz potrebe za nacionalizacijom vizantiske vojske.

Najoriginalniji deo *Strategikona* govori o organizaciji i o komandnoj hijerarhiji. Osnovna taktička jedinica je u konjici *tagma* ili *bandon*, u pešadiji *arimos*. *Tagma* ima 200 do 400 konjanika, prosečno 300, a *arimos* 256 pešaka. Ova poslednja cifra je vrlo sumnjiva, jer je upravo toliki broj ljudi imala stara sintagma makedonske falange: 16 boraca po frontu i 16 po dubini. To je verovatno nekritički uzeto od Elijana ili Vegecija. U doba Mavrikija, pešadija je bila naoružana bacačkim oružjem pa se nije mogla postrojavati u 16 vrsta po dubini kao što je činila makedonska falanga sa svojim kopljima. Komandant u konjici naziva se *arhon*, a u pešadiji *tribun*. *Tagma* se deli na tri *hekatontarhije* od po 100 ljudi, a ove na deset *dekarhija*.

Načelno tri *tagme* po 300 ljudi obrazuju višu jedinicu — *moiru* ili *hiliarhiju* kojoj je na čelu *hiliarh* (tisućnik) ili *moirarh*, što odgovara starom nazivu *dux* (vojvoda). *Tagma* je administrativna i taktička jedinica, a *moira* samo taktička. Iznad *moire* dolazi *meros* koja obično obuhvata tri *moire* ili deset *tagmi*, dakle oko 3000 ljudi. Njome komanduje *merarh* ili

stratilat. Nekoliko merosa, obično tri, obrazuju armiju, *stratos*, na čijem je čelu *strateg*. Prvi merarh je ujedno bio i pomoćnik stratega, njegov *hipostrateg*.

Teško je reći da li je ovakva organizacija ostvarivana na terenu u Mavrikijevo doba, ali se vojna hijerarhija koju navodi *Strategikon* sačuvala vekovima.

Konjica je glavni rod vojske Mavrikijevog vremena. Ona se deli na laku i tešku. Prva je naoružana malim lukom do meta oko 130 m, sa slabom zaštitnom opremom, drugoj je glavno oružje koplje za udar, a opremljena je verižnom košuljom, šlemom, kolenicama i dokolenicama. Kratak mač imaju obe. Laka konjica dejstvuje rasuto, a teška grupisano; prva strelama (i džilitima), druga udarom. Teška konjica čini elitu vojske. Nju obrazuju uglavnom federati koji zauzimaju centar borbenog poretka. Laka konjica je na krilima. Autor *Strategikona* se protivi postavljanju vojske u jednu kompaktnu, nerašćlanjenu masu. Njegov borbeni poredak ima dve linije. U prvu stavlja dve trećine efektivna, a ostatak u drugu, na otstojanju od 4 do meta luka (oko 500 m). Drugi borbeni red treba da je spreman da obrne front unazad. Ima i pobočnica. Sve je to toliko složeno da se postavlja pitanje koliko je bilo izvodljivo sa trupama onog vremena.

Deo o pešadiji, koja se tobože bori u kompaktnoj masi bliskim oružjem, očigledno nema nikakve veze sa praksom onog vremena. To je preneto iz stare literature. Takve pešadije tada nije bilo u Vizantiji. *Strategikon* tvrdi čak na jednom mestu da pešadije nema uopšte, pri čemu se očitó misli na pešadiju antičkog tipa. Većina vizantiske pešadije je bila naoružana samo lukom ili praćkom, a možda manji deo kopljem (za bodeње i bacanje) i kratkim mačem sa odgovarajućom zaštitnom opremom — prsnikom i štitom.

U vizantiskoj vojsci tog vremena, kao i u ranijoj rimskoj, bilo je neurobalističke artiljerije, inžinjerije (sapera i pontonira), snabdevačkih i remontnih organa, komore, sanitetske službe.

Prema *Strategikonu* se osrednja armija sastojala od 30 tagmi, dakle imala je u svemu oko 9000 konjanika. To je vrlo veliki broj za konjicu koji se u zapadnoj Evropi retko pojavljuje pre XVIII veka. Za pešadiju daje *Strategikon* kontradiktorne podatke. Čas je nema, čas je brojnija, čas manje brojna od konjice.

Originalan je i deo koji preporučuje borbene postupke protiv Persijanaca, Skita, Avara, Turaka, Franaka, Langobarda, Slovena i Anta. U tome autora ne sputava nikakva književna tradicija. *Strategikon* je najbogatiji izvor o životu Slovena na levoj obali Dunava krajem VI i početkom VII veka.

Nije čudo što je strategija *Strategikona* u osnovi defanzivna. Tada se radilo samo o tome da se sačuvaju posedi Carstva. Naročito se ističe da treba izbegavati borbu, pre svega frontalnu. Bolje je obilaziti neprijatelja, iznenađivati ga. Protiv varvara služiti se lukavstvima... Osuđuju se vojskovođe koje rizikuju sudbinu vojske i Carstva da bi postigle slavu pobeđe koja nikad nije sigurna.

Mavrikije, bio autor *Strategikona* ili ne, spada u najznačajnije vizantiske vojskovođe. Kao glavni komandant istočne vojske, umeo je da disciplinuje razuzdane trupe i da ih vodi uspehu. Uvideo je da se ne može voditi ofanzivni rat na svima frontovima. Na zapadu se opredelio za defanzivu i obrazovao Ravenski i Kartaginski Egzarhat koji će se braniti svojim snagama. Njihovim namesnicima (egzarsima) dao je svu vlast, vojnu i civilnu. To je bio najbolji način da se ojača odbrana ovih udaljenih poseda koji su bili stalno pod neprijateljskim pritiskom. Okrenuo se zatim protiv Persijanaca i prinudio ih na *večiti mir* (591). Došli su posle na red Avari i Sloveni na Balkanu. Uprkos protestima dvora koji odavno nije video da carevi lično predvođe vojsku, prelazio je nekoliko puta Dunav na čelu svojih trupa. Ali nije zadobio simpatije ni u vojsci ni van nje. Građanima Carigrada se zamario zbog poreza kojim je finansirao svoju energičnu politiku sigurnosti Carstva, a vojnici su ga omrzli zbog škrtosti i čvrste ruke. Najzad je oboren i ubijen. U osnovi njegove tragedije je nedostatak novca. Nije ga bilo dovoljno da se pristojno plate potrebni najamnici.

2. TEMATSKO UREĐENJE

Vladavina Mavrikijeovog ubice, brutalnog i nesposobnog Foke (602—610), dovela je do potpunog rasula, anarhije, slova... Sloveni i Avari krstarili su slobodno Balkanom do zidina Carigrada i Soluna, a Persijanci su upadali u srce Male Azije. Sa takvim nasleđem prvi period Iraklijeve vlade (610—641) nije bio mnogo uspešan. Persijanci su potukli carsku vojsku kod Antiohije (613), zauzeli Damask, Tars, Jerusalim (614). Prodrli su čak do Mramornog Mora, a 619 su osvojili Egipat.

Dotle je Irakilje izgrađivao nov upravni i vojni sistem. U nedostatku gotova novca postavio je vojsku na naturalnu osnovu i dao civilnu upravu u vojne ruke bez čega se ovakva reforma nije mogla izvesti. Prvi korak u pravcu militarizacije državne uprave i stvaranja zemaljske vojske učinio je zapravo Mavrikije ustrojstvom Ravenskog i Kartaginskog Egzarhata. Irakilje je pošao dalje prenevši ovaj sistem i u Malu Aziju. Operativne trupe, dotle grupisane oko Carigrada, odlaze sada u Malu Aziju u stalne garnizone i oko njih se obrazuju vojne oblasti nazvane u početku *stratos* (armija), a kasnije *tema* (ktema). Na čelu tema stoje *stratezi* koji imaju svu vojnu i upravnu vlast. Njih imenuje car i opšti sa njima. Za upravu se brine *protonotar* koji je potčinjen strategu, ali i on opšti neposredno sa carem.

U suštini Irakilje je naselio svoje trupe. Imanja slobodna gotovo svih poreza data su vojnicima uz obavezu vojne službe na konju. Oružje i oprema bili su u srazmeri sa vrednosti *teme*. Takva vojna imanja (*stratiofika ktemata*) izdržavala su svoje sopstvenike u miru i ratu, ali je bilo i izvesnih novčanih nagrada, u početku povremenih a docnije redovnih. Vojna imanja su bila nasledna uz istu obavezu. Vojni obveznici (*stratioti*) činili su osnovu nove vizantiske vojske, ali će još uvek biti dobrovoljaca — najamnika. Oko stratega i njegovih potčinjenih starešina bilo je svakako i stajaćih jedinica za održavanje poretka. I za flotu je Irakilje predvideo jednu temu odakle se izdržavala.

Vojske i mornarice koje su se dizale po temama činile su glavni, ali ne celokupni deo oružanih snaga Vizantije. U Carigradu je bilo jedinica konjanika i pešaka koje su bile neposredno pod carem. Postojala je i centralna flota.

Tematskim uređenjem je Irakilje neposrednije povezao proizvodne snage Carstva sa vojskom. Narodni dohodak se nije mogao jače angažovati u službi rata na bolji način. Irakiljevu vojsku izdržavaju najbogatije pokrajine koje su dotle najmanje pretrpele od neprijateljskih invazija, a popunjavaće se najlojalnijim elementom. Ovakve naturalne vojske, koje se neposredno dižu sa terena, potsećaju nas na feudalno vojno uređenje, ali tu odmah prestaje analogija sa Zapadom. U Vizantiji nema ni feudalne hijerarhije, ni specifičnog odnosa lojalnosti između njenih pojedinih članova, ni vitezova ni njihovog duha. Stvaranjem mnoštva individualnih slobodnih vojničkih imanja upravo se kočio razvoj feudalizma.

Od interesa su efektivni tema. Podataka iz onog doba nema. Mnogo kasnije, Lav VI navodi da su imale po 8 do 12 000 ljudi podeljenih u 2 do 3 *turme* od po 3 do 5 hiljada. To je svakako preterano. Nićifor Foka je u X veku smatrao da vojskovođa koji raspolaže sa 5 do 6 hiljada teških konjanika (i božjom pomoći!) ne treba ništa više. Te su cifre mnogo realnije, iako ne treba gubiti iz vida da su Iraklijeve teme bile mnogo veće od Fokinih.

Nije verovatno da je Iraklije imao u svemu onoliko teških konjanika koliko je Nićifor Foka smatrao potrebnim, ali je dvadesetih godina VII veka ipak nastupio odlučan obrt u odnosima Vizantije sa susedima. Posle pobeđe nad Avarima i Slovenima pod zidinama Carigrada (626) i nad Persijancima kod Ninive (627), uspostavljen je vizantiski suverenitet nad velikim delom Slovena koji su dotle naselili Balkansko Poluostrvo. Prestonica se za duže vreme oslobodila neposrednog pritiska, a na istoku su povraćene sve izgubljene pokrajine. Ali ne zadugo. Arabljanska bujica odneće Palestinu (634), Siriju (636) i Egipat (639). Jedva će se sačuvati granica na Tauru.

Iraklijeve upravne i vojne reforme nisu mogle sačuvati integritet Carstva, ali su mu udahnule nov život, omogućivši mu da se konačno oslobodi rimskog nasleđa, i prikupi na novoj grčkoj ili bolje vizantiskoj političkoj i kulturnoj osnovi, bez čega se možda ne bi moglo odupreti narednim naletima Arabljana i Bugara ili regenerisati posle tolikih padova.

Tematsko uređenje je ostalo do kraja Carstva, a nekoliko vekova će sačuvati svoju punu efikasnost. Iraklije je iz celog maloaziskog poseda stvorio samo 4 teme. Njegovi naslednici su ih podelili na veći broj manjih tema i obrazovali nove u drugim krajevima države. Za Konstantina IV (668—685) stvorena je tema Trakija za odbranu od Bugara, a za Justinijana II (785—695; 705—711) sve oblasti stare Grčke grupisane su u temu nazvanu Helada. Lav III (717—741) počeo je da deli velike teme da ne bi postale osnovice eventualnim uzurpatorima. U X veku je bilo oko 30 tema, među njima i nekoliko pomorskih (flotnih).

U vreme kada je oklopna konjica dolazila sve više do izražaja, Nićifor I (802—811) je preporučivao udruživanje više obveznika da bi opremili jednog vojnika, kao što je to bilo u isto vreme u državi Karolinga, a kasnije i u Engleskoj. Stara imanja nisu bila dovoljna za novu tehniku.

3. LAV VI MUDRI

Delo cara Lava VI (886—912), *Sumarna rasprava o ratnoj veštini*, nazvana kratko i *Taktika*, daje nam opšti presek vizantijske vojne problematike na prelomu IX i X veka.

Svakako, Lav VI, koga zovu naizmenice i *Filozofom* i *Taktičarem*, nije originalan ni onoliko koliko je bio Pseudo-Mavrikije. Nije bio ni vojnik ni vojskovođa. Ne govori nam iz vlastitog iskustva, a ono što kaže često nije rezultat njegovog razmišljanja. Njegova *Taktika* je delom inteligentna kompilacija antičkih pisaca, grčkih i rimskih, ali se on obazreo i na ratnu veštinu svoga vremena. Uticaj Zapada se ne oseća. Ono što donosi nije dovoljno osvetljeno primerima, pa se ne stiče utisak da je njegova teorija proizvod prakse. Ipak je to najznačajnije vojno delo u razdoblju koje zahvata čitav milenijum od VI do XV veka. Ovde nas najviše interesuje Vizantija njegovog doba.

Glavnu vojnu snagu Vizantije u doba Lava VI činila je teška konjica. Teški konjanici imaju šlem sa malim pramenom ili čubom na vrhu, dugu verižnu košulju od vrata do butina, čelične rukavice i cipele. Preko oklopa nosili su laneni ili vuneneni ogrtač zavisno od temperature. Samo oficiri i konjanici prve vrste imali su oklopljene konje. Oružje: široki mač, bodož, mali luk i dugačko koplje sa pramenom na vrhu. Pramen na šlemu i koplju i ogrtač bili su utvrđene boje za svaku *bandu* posebno, pa se može govoriti i o prvim elementima uniforme. Konjanici se regrutuju među sopstvenicima stratiotskih tema, a oficiri među posedničkom aristokratijom. Lav VI se naročito brinuo da mu *drugovi* (on zove tako svakog čoveka koji se hrabro bori za carsku vlast) i *Sveto Rimsko Carstvo* ne budu uništeni fiskalnim merama.

Svi oficiri i mnogi konjanici imali su svoje slugе. Car je podržavao taj običaj navodeći da bi inače sporedne dužnosti proredile borbene redove. Preporučivao je da se udruže 4 do 5 siromašnih vojnika da bi mogli držati jednog posilnog, a po mogućstvu i jednog tovarnog konja.

Za pešadiju daje nam *Taktika* manje podataka. Kao i ranije, deli se na laku i tešku. Prva je naoružana bacačkim oružjem, lukom i džilitom, usto i sekirom, a poneki je imao i laku verižnu košulju. Teška pešadija je opremljena i naoružana za blisku borbu — kopljem, mačem, sekirom, oklopom, šlemom i štitom. Štit i pramen imali su boju svoje bande. Za svakih 16

ljudi predviđena su dvojica kola — za hranu, strele, logorsku opremu, a i jedno tovarno grlo za težak teret. Nije jasno odakle je regrutovana ova pešadija. Svi su izgledi da Lav VI ima u vidu svoju pešačku gardu.

Lav VI deli ratnu veštinu na strategiju, logistiku i taktiku. *Strategija* rešava pitanje odbrane ili napada, da li će se čuvati utvrđena mesta ili će se tražiti bitka na otvorenom polju, da li će se neprijatelj iznuravati i trošiti teškim borbama ili sitnim borbama ili će se pustošiti njegova zemlja i robiti stanovništvo. *Logistika* (doslovno računica) se stara da se vojska uredno plaća, naoružava, oprema, snabdeva i formira; ona priprema ratne pohode, proračunava prostor i vreme, ocenjuje zemljište i otpornu snagu neprijatelja i prema tome raspoređuje i pokreće svoje snage. Prema našim današnjim shvatanjima to bi bila u isto vreme pozadinska služba i operatika. Stvar je *taktike* da za svaki konkretan slučaj grupiše vojsku koju je organizovala logistika i da je vodi na maršu i u borbi. Izgleda da niko pre njega nije tako celishodno podelio ratnu veštinu.

Strategija Lava VI je bila u osnovi defanzivna kao što je dugo vekova bila i politika Carstva koja je nastojala da sačuva Malu Aziju od Saracena, Balkansko Poluostrvo od Slovena, Avara i Bugara, a posede u Italiji od Franaka i Langobarda. On ne govori o osvajачkim pohodima već najviše o upadima na neprijateljsku teritoriju. Vodilo se više računa — kao što reče Gibon, kako da se izbegne poraz nego kako da se postigne pobjeda. Mnogo se polagalo na lukavstva, podvale i potkupljivanje. Dobar deo Lavove *Taktike* posvećen je načinu borbe protiv tadanjih neprijatelja Carstva — Franaka, Langobarda, Bugara, Turaka, Slovena i Saracena. Sloveni su — kaže, pešaci, vrlo opasni u svojim planinama gde uznemiravaju napadača bacačkim sredstvima sa nepristupačnih položaja ili se iznenadno obaraju na njega kopljima, bočno ili u leđa. Iznenađeni na ravnici — nastavlja Lav VI, Sloveni se mogu lako pregačiti carskom konjicom jer nemaju ni discipline ni zaštitne opreme izuzev njihovih velikih okruglih štitova.

On smatra da dobar komandant treba da prihvati bitku samo onda kada je nikako ne može izbeći. Ovo gledište nije logičan zaključak defanzivne strategije, jer i ova rešava svoje probleme bitkom, ali je izraz slabe borbenosti autora, a možda vremena i sredine. Ali kada već dolazi do bitke — savetuje Lav VI, treba privući sve trupe. U bici glavnu ulogu igra konjica. Ponekad je ona sama na bojištu. Pešadija dolazi u prvi

plan tek na zemljištu koje je za konjicu nepovoljno. Dosta prostora posvećuje Lav borbenim porecima, ali se njima ne treba mnogo baviti jer nas vraćaju u klasično grčko ili u makedonsko doba, kada se pešadija postrojavala u 8 odnosno 16 vrsta. To je očigledno preneto iz stare literature. Vizantija nije imala takvu pešadiju koja je mogla dejstvovati u falangi. Da ju je imala, ne bi je Lav Mudri stavljao u drugi plan.

Dobar je onaj deo koji govori o graničnom ratu, kako da se presretnu upadi okolnih pljačkaških plemena. O tome je više pisao Nićifor II Foka (963—969) ako je on autor *Pravila o graničnom ratu*.

Taktikon Konstantina VII Porfirogenita (913—959) ne može nam poslužiti kao svedočanstvo vremena jer se uglavnom pokriva sa *Taktikom* Lava VI, ali sa još jače ispreturanim istoriskim periodima. Njegov *Strategikon* je još beznačajniji. Treba istaći i saradnike Konstantinove: Herona³⁴ koji je skupio neka pravila Ateneja, Bitona, Herona Aleksandrinca, Filona i Apolodora i pretočio ih u svoju *Poliorketiku* sa dodatkom koji govori o geodeziji; *Vasilija Peteja Patrikija* koji je, izgleda, obradivao taktičke odeljke Konstantinovih dela. Njemu se dugo pripisivao i rad o pomorskom ratu nazvan *Naumahika*.

Potpunosti radi pomenućemo ovde i *Mihaila Konstantina Psela* (1020—1105), plodnog radnika na kulturnom polju, političara i govornika. On je stao na stanovište da se filozofi moraju razumeti u rat iako ga ne vode, pa je zatim govorio o borbenom poretku po Elijanovoj taktici gotovo doslovno. Posle njega teorija sasvim zamire. Od vojničkog interesa su samo još istoričari. Među njima je na ovom polju *Ana Komnina* (1083—1148) zauzela istaknuto mesto svojim realnim opisima bitaka, toliko značajnim za rekonstrukciju Prvog krstaškog pohoda.

4. BITKA KOD MANZIKERTA

(1071)

Za vlade Vasilija II (976—1025) dostigla je Vizantija vrhunac svoje moći. Posle njegove smrti počinje opadati. U međuvremenu je ekonomski prosperitet, čiji je glavni korisnik bio

³⁴ Neki smatraju da je živio već u doba cara Iraklija, a neki mu uopšte poriču autorstvo *Poliorketike*.

Carigrad, ojačao birokratiju koja je zajedno sa crkvom počela osporavati prevlast vojničke (posedničke) aristokratije i da zamaruje oružane snage. U isto vreme novi neprijatelji napadaju na granice Carstva. Na severu Mađari zauzimaju Beograd (1064), a iste godine Kumani ili Uzi, kako su ih nazivali Vizantinci, prelaze Dunav i divljački pustoše Balkansko Poluostrvo sve do Grčke. Na zapadu Normani zauzimaju Drač 1071, a iste godine na istoku Turci Seldžuci kod Manzikerta nanose Vizantiji najteži vojnički poraz njene istorije od koga se nikad više nije oporavila.

Turci Seldžuci, nazvani tako po njihovom knezu Seldžuku koji ih je oko 1000 godina preveo u islam, bili su poreklom iz Buhare. Služili su jedno vreme kao najamnici bagdaskih kalifa, a 1055 se Togrul beg proglasio sultanom. Njegov nećak i naslednik Alp Arslan (1063—72) vladao je velikim delom centralne i Prednje Azije od Buhare i Samarkanda do Jermenske i Sirije. Upade Seldžuka, brzih konjanika, preko vizantiske granice u Malu Aziju nije bilo uvek moguće zadržati ili odbiti, pogotovo otkako je za vlade Konstantina X Duke (1059—67) vojska osetno zapostavljena i smanjena. Sa Romanom IV Diogenom (1068—71) došao je ponovo na vlast hrabar vojnik i uspešan vojskovođa koji će energično pokušati da stane na put Seldžucima.

U proleće 1071 prikupi on veliku vojsku i krene u Jermensku, na krajnji istok svojih aziskih poseda, da povrati tvrđave Akhlat i Manzikert koje je Arslan bio zauzeo. Njegovu vojsku su sačinjavali tematski kontingenti ojačani stranim najamnicima, Normanima i Nemcima, koji su vrlo verovatno bili teški konjanici. Izvori navode da je Diogenova vojska iznosila ukupno 60 000 ljudi. Cifra je prevelika.

Pred tvrđavu Akhlat je Diogen ostavio deo svoje vojske a Manzikert, kod Vanskog Jezera, je preteo glavnom. U to naiđe Arslan sa 100 000 konjanika — strelaca. I ta je cifra očigledno preterana. Prvi sudar završio se vrlo nepovoljno za Vizantince. Čim se pojavila seldžučka prethodnica, jurnu na nju Bazilak, strateg (teme) Teodosiopolja, a ova ga, uzmičući, povuče u zasedu gde svi njegovi borci izginu ili budu zarobljeni. Odred koji je Diogen poslao Bazilaku u pomoć našao je samo leševe svojih drugova.

Diogen postroji tada svoju vojsku za bitku ispred svog logora. Na desno krilo postavi istočne maloaziske teme pod ko-

mandom Alijata, stratega Kapadokije, na levo krilo kontingente evropskih tema pod Nićiforom Vrijenijem, a u centar postavi se sam car sa gardiskim jedinicama. U drugu liniju postavljeni su nemački i normanski najamnici sa nešto domorodnih trupa.

Posle uspeha nad trupama Bazilaka, Alp Arslan ponudi mir uz obavezu da neće više upadati na vizantisku teritoriju. Roman Diogen je kao prethodni uslov postavio zahtev da se Seldžuci povuku iz svog logora da bi carske trupe mogle da ga zauzmu, ali Arslan nije pristao na takvu žrtvu prestiža, pa dođe do borbe.

Verni osveštanoj taktici nomadskih konjanika, Seldžuci su u gustim rojevima obletali vizantiski raspored obasipajući ga kišom strela, a izbegavajući sudare hladnim oružjem. U borbi strelama Grci su trpeli više gubitaka. Želeći da učini kraj tom beskonačnom i iznuravajućem čarkanju, posle podne car Roman krene napred sa celim borbenim poretkom ne bi li neprijatelja prinudio na borbu prsa u prsa, u čemu su Grci bili nadmoćniji. Znajući to, Seldžuci su dosledno uzimali. Nekoliko časova su ih Grci potiskivali pred sobom. Prešli su i mesto gde se nalazio turski logor. Pred sumrak su stali. Ljudi su bili zamoreni i žedni. Bojeći se i za sigurnost svog logora gde je ostavio samo slabu posadu, naredi Roman povlačenje što nije besprekorno izvedeno. Pri povlačenju dođe do većih pukotina u borbenom poretku u koje su se Turci smelo ubacili i energično iskoristili za pritisak na ostepajuće kolone. Njihova nasrtljivost je bila tolika, da je Roman bio najzad prinuđen da stane i obrne front. Ali rezerva nije izvršila naređenje. Andronik Duka odveo ju je u logor. Tako je otkrivena pozadina prvog borbenog reda. Tada su Turci stali da napadaju i odostrag sasuđujući se protiv desnog grčkog krila. Na sličan način razbili su i izolovano levo krilo. Najzad su se sručili na centar, razbili ga na delove i gotovo sasvim uništili. Ranjeni car pao je u ropstvo.

Kritika prebacuje Romanu Diogenu što je okrenuo leđa mudrim defanzivnim savetima Lava VI da bi se opredelio ofanzivnoj strategiji kao Nićifor Foka i Vasilije II. Stvarno, takvog brzog neprijatelja kao što su bili Seldžuci teško je bilo prinuditi na bitku. To je Diogen morao znati pre no što je bilo kasno. Za odbranu Male Azije od njihovih upada trebalo je naći drugi način borbe, kao što je učinila zapadna Evropa braneći se od Normana i Madžara.

5. POSLE MANZIKERTA

Poraz kod Manzikerta znači gubitak dve trećine Male Azije, najznačajnijeg ljudskog rezervoara Vizantije. Ovim je praktično učinjen kraj i dugovekovnom tematskom sistemu. Zemaljska vojska regrutovana na teritorijalnoj osnovi od vojnika — naseljenika (stratiota), koja je uništena kod Manzikerta nije obnovljena nikad više. Otada u vizantskoj vojsci preovlađuju strani najamnici. Aleksije I Komnin (1081—1118) je pokušao da reorganizuje zemaljsku vojsku na osnovi veleposedništva. On je povećao broj imanja sa fiskalnim privilegijama, bez prava nasleđa i otuđivanja, koja su se od sredine XI veka počela davati visokim činovnicima kao nagrada za njihovu službu (pronije), pa im je nametnuo vojnu obavezu. Pronijari — veleposednici su bili dužni da daju državi izvestan broj vojnika prema vrednosti njihovih imanja. Sudeći po Aleksijevim uspesima, ovaj sistem je dao rezultate, ali ne trajno. Pronijari su sve manje udovoljavali svojim obavezama i pretvarali svoje pronije u nasledna dobra. Pronijama se samo ubrzao proces feudalizacije ali bez zapadne vojne efikasnosti. Nastojanja Jovana III Vataca (1222—1254) da ponovo oživi stari sistem stratiota naseljavanjem stranih ratnika u pograničnim oblastima, nisu rešila problem operativne vojske: Ona je ostala uglavnom na stranim najamnicima. Ali za njih je bio potreban novac, a novca je bivalo sve manje otkako je sa Krstaškim ratovima trgovina sa Bliskim Istokom prešla sasvim u ruke italijanskih pomorskih republika, Venecije i Đenove. Povećanjem broja pronija povećavala se zemlja sa poreskim privilegijama, pa se uporedo smanjivali i državni prihodi, ali se vojska nije povećavala. Za vlade Andronika II (1282—1328) je vizantiska vojska bila „smešno” mala — po mišljenju savremenika koji začelo nisu bili naviknuti na velike mase. Tek posle značajne poreske reforme kojom je u znatnoj meri povećao svoje prihode, Andronik II je mogao da drži vojsku od 3000 konjanika od kojih je 2000 bilo u Evropi, a 1000 u Aziji. Tom se silom nije moglo odupreti jednovremeno pritisku Srba i Turaka Osmanlija. Stara carevina će se još otimati vekovima, iznenađivaće na mahove svet neočekivanom snagom koja liči na preporod, ali od Manzikerta nezadrživo ide u svoju propast.

6. GRČKA VATRA

Vatra kao oružje upotrebljavala se odavno. Na asirskim reljefima zapažamo je u tekućem stanju, a Tukidid nam sveđoči da su Spartanci 429 pre n. e. pokušali da spale Plateju drvetom natopljenim smolom i sumporom. Pet godina kasnije postavili su uz sam zid Deliona veliki kotao smole, sumpora i gorećeg ćumura (drvenog uglja) i nastojali da iz njega izazovu plamen duvajući mehom koji je bio spojen sa kotlom pomoću šupljeg stabla. Enej, nazvan Taktičar, u narednom veku pominje mešavinu sumpora, smole, ćumura, tamnjana i kučine koja je u drvenim sudovima bacana zapaljena na neprijateljske brodove. Vegecije ovome dodaje i naftu, a kasnije se pominje i terpentin.

Nije sasvim jasno kavu su smesu upotrebljavali Vizantinci za svoju *morsku* ili *mokru vatru*, nazvanu kasnije *grčkom vatrom*, koju su bacali ili duvali na neprijateljsko brodoglavlje. Sigurno je samo da je uspeh bio izvanredno veliki naročito protiv Arabljana 673 i 718 i protiv Rusa 936 godine. Prema predanju, tvorac grčke vatre je arhitekta Kalinik koji se iz Heliopolja (Sirija) sklonio u Carigrad pred arabljanskom najezdom. Smatra se da je tu zapaljivu tečnost sačinjavala nafta, sumpor i smola. Neki navode da je dodavan i negašen kreč. Marko Grk, koji je verovatno živeo u XIII veku³⁵, daje ovakav sastav: čist sumpor, vinski streš, sorkokola (tutkalo)?, smola, sô, nafta, ulje. Tom smešom se namoči kučina i pali. Samo mokraća, vinsko sirće ili pesak mogu to da ugase. Marko Grk navodi i drugu mešavinu za *leteću vatru* (ignis volans): šalitra, sumpor i ugalj, upravo dva dela uglja, deo sumpora i šest delova šalitre, a to je *barut*! On objašnjava i kako se upotrebljava: u vidu rakete ili prangije.

Prema Lavu VI trebalo je da svaki vizantiski ratni brod bude snabdeven bronzanom cevi na pramcu kroz koju se deštvovalo na neprijatelja „pripremljenom vatrom sa grmljavinom i dimom”. U posebnim sudovima mogla se bacati na neprijateljske brodove ili ručnim cevima na neprijateljske posade. Ali hemiski sastav „pripremljene vatre” nije dao. To je bila državna tajna.

³⁵ Neki misle da je živeo u IX veku, a drugi da nije čak ni postojao. Prema ovima, delo koje mu se pripisuje bilo bi skup recepata sastavljenih između 750 i 1300 (C. Mantú, Storia della artiglieria italiana, deo I, tom I, str. 81).

Izgleda da je grčka vatra do X veka upotrebljavana samo u borbama na moru. Otada, ona se šire primenjuje i na kopnu, posebno u tvrđavskoj vojni, naročito kod Saracena, ali na Zapadu nije nikad uhvatila korena. Početak njene primene na Zapadu potisnuo je barut koji se upotrebljavao kao propulziona sila.

III

KRSTAŠKI RATOWI

1. STRATEGIJA KRSTAŠKIH POHODA

U drugoj polovini XI veka strategiska situacija zapadne Evrope bila je vrlo povoljna. Stišali su se napadi Normana, a njihovi najprodorniji delovi smirili se u Irskoj, Engleskoj i Normandiji. Deo iz Normandije naselio se u južnoj Italiji i znatno pojačao njenu vojničku snagu. Madžari su suzbijeni i pokršteni. Arabljani su prinuđeni na povlačenje. Izgubili su Sardiniju (1016), oslobođenjem Toleda potisnuti su iz centralnog dela Iberiskog Poluostrva (1085), a uskoro zatim proterani su i sa Sicilije. Ni u Africi nisu bili više sigurni od ratobornih hrišćana koji su prešli u ofanzivu.

U to vreme je zapadnoevropski feudalizam bio na vrhuncu svoje vojničke moći. Zapadnoevropski vitezovi iza kojih je stajala znatna produkcija oružja i opreme, značajnija nego igde u ono vreme, bili su taktički nadmoćniji od svih ratnika sličnog ili drugog tipa. U povećanom broju stanovništva koji je prelazio feudalne ekonomske okvire, a naročito u mnogobrojnim mlađim sinovima feudalaca (kadeta) željnih poseda i počasti, bila je nagomilana velika sila koja je tražila odušku. I na moru su Evropljani bili nadmoćniji. Do kraja X veka su Vizantinci i Arabljani bili jedine pomorske sile. Sada italijanske trgovačke republike, Venecija, Đenova i Piza imaju prevlast na vodama Sredozemlja.

Ekspanzivna snaga zapadne Evrope izražavala se već upadima sicilijanskih Normana i Đenovljana u severnu Afriku i stalnim nadiranjem Nemaca prema istoku preko Labe i Odre. Ali je pravac najmanjeg otpora i najvećih rezultata vodio na Bliski Istok, koliko bogat toliko i vojnički slab otkako se ranije carstvo bagdaskih kalifa raspalo na mnoge nemoćne i među

sobom zavađene emirate. Turci Seldžuci, naročito posle pobeđe kod Manzikerta, su samo za trenutak učvrstili položaj islama. I njihovo se carstvo uskoro rasulo na nekoliko malih kneževina, grupisanih oko Konije, Alepa, Antiohije, Damaska, Bagdada, dok su egipatski Fatimidi držali delić južne Palestine. Dolazak Seldžuka nije bitno izmenio odnos snaga između muslimanskog i hrišćanskog sveta, samo je naglo pojačao interes Evrope za Prednju Aziju. Oni su ugrozili trgovinu koja je snabdevala evropska tržišta tolikom dragocenom robom — začimima, tamnjanom, slonovom kosti, draguljima, a ujedno otežali posetu poklonika „Svetoj Zemlji”. Bilo je razloga za intervenciju, bilo je i snaga, samo je nedostajala ideja koja će pokrenuti Evropu protiv islama, koliko-toliko ujediniti napore mnoštva njenih divergentnih elemenata i moralno opravdati svakojako nasilje. Ideju će dati rimska crkva parolom o oslobodjenju „svetog groba”.

Od vojničkog značaja su samo pohodi feudalaca — vitezo-va, barona, vladalaca.

Feudalna vojska Prvog krstaškog pohoda krenula je u nekoliko samostalnih grupa koje su se sastale u Carigradu. Prvi je pošao brat francuskog kralja, Hugo, grof od Vermandoa, sa malom pratnjom. On je izabrao put preko Italije. Prilikom, prelaza iz Barija u Drač oluja mu je razbila veći deo brodova, pa je u Carigrad stigao gotovo sam. Glavna snaga, pod Gotfridom Bujonskim, vojvodom Donjeg Lorena, krenula je iz Francuske sredinom avgusta 1096 kroz južnu Nemačku i Ugarsku, preko Beograda, Niša, Sofije, Plovdiva i Jedrena. To je najpogodnija veza između Evrope i Bliskog Istoka. Boemund, tarentski knez, ukrcao se u južnoj Italiji, iskrcao u Valoni i kopnom stigao u Carigrad čarkajući se povremeno sa vizantiskim trupama. Krstaši s juga i iz centra Francuske pod Rajmundom Tuluskim izabrali su put duž istočne obale Jadrana, kroz Hrvatsku, Srbiju i Albaniju. Najzad, Robert Normandiski, pošto je prezimio na zapadnoj obali Jadrana čekajući na povoljne uslove plovidbe, prešao je Jadran na pravcu Brindizi—Drač, pa je odavde nastavio starim putem za Solun (*Via Egnatia*) i stigao u Carigrad tek krajem maja 1097. Robert Flandriski bio se pridružio ovoj grupi, ali je uspeo da pređe na Balkan već u decembru na brodovima koje mu je stavio na raspolaganje njegov rođak Robert, vojvoda apuliski.

O veličini tih vojsaka nema verodostojnih podataka. Ana Komnina navodi za Gotfrida Bujonskog 10 000 vitezova i 70 000

pešaka. Drugi govore o 100 000 oklopnika, 600 000 ratnika, 300 000 boraca. Ali gdegod nam hroničari daju detaljne cifre, kada govore o snagama koje su učestvovala u pojedinim događajima, moramo iz njih zaključiti da je opšti broj krstaša bio mnogo skromniji. U prilog pretpostavke da krstaške vojske nisu bile velike govore još dva momenta: nije bilo ni dovoljno ratnika, ni dovoljno novaca. Najmoćniji feudalac među krstašima, vojvoda normandiski, u svima svojim zemljama nije imao ni 600 vitezova, a ostali su imali mnogo manje. Nijedan od njih nije smeo da sve svoje snage povede sobom. Velike vojske ne bi se mogle ni izdržavati, jer nije bilo dovoljno novaca. Vojvoda Robert založio je Normandiju, a i drugi su zalagali ili prodavali svoje zemlje biskupijama i opatijama. Kraljevi nisu učestvovali u ovom prvom krstaškom pohodu ni s ljudima ni novcem. Ni crkva ga nije finansijski pomogla. Naprotiv, iskoristila je priliku da zaokrugli svoje posede.

Prvi krstaški pohod nije imao svog jedinstvenog vojnog starešinu. Njegov pokretač, papa Urban II, nije ga odredio da bi njegov legat vodio glavnu reč. Otuda se krstaši kreću u toliko grupa, u razna doba i raznim pravcima koji odaju veliko neznanje geografije. Pravilno je bilo jedino što su se svi prikupili u Carigradu. S one strane Bosfora se već ulazilo u zemlju „nevernika”, a trebalo je pregovarati i sa vizantiskim carem o mnogim važnim pitanjima, pa je bilo korisno imati uza se što veću snagu.

Zadatak krstaša je bio da oslobode Jerusalim. Na to su se zavetovali. Šta će biti dalje nije bilo predviđeno. Ničim nije bilo utvrđeno šta će biti sa odvojenim zemljama. Vizantiski car Aleksije I Komnin je tražio da mu krstaši polože zakletvu vernosti i da se obavežu da će mu predati sve one zemlje koje budu zauzeli, a koje su ranije pripadale Vizantiskom Carstvu. Samo po tu cenu je bio voljan da im pruži vojničku podršku i stavi na raspolaganje potrebna transportna sredstva i hranu. Posle dužeg opiranja vođe krstaša se najzad pokoriše tom zahtevu, ali bez namere da održe svoja obećanja.

Najzad, krajem aprila 1097 glavni krstaške vojske prešla je Bosfor. Prvi napadni objekat bila je Nikeja. U opsadi učestvuju i Grci sa slabim snagama. Posle mesec dana (19 juna 1097) grad se predao. Posle toga Aleksije nastavlja operacije, za svoj račun, da bi oslobodio Malu Aziju, a krstaši, sa simboličnim odredom Vizantinaca, krenuše preko anadolske visoravni za Antiohiju. Kod Dorileuma (Eskişehir), 1 jula 1097 potukli

su Seldžuke rumskog (koniskog) sultana Kilidži Arslana. Do tada su dejstvovali uskupno, koliko-toliko disciplinovano. Posle ove pobeđe, koja im je omogućila veliku slobodu akcije, razidoše se posebnim pravcima za sopstveni račun. Između vođa krstaša dolazi i do oštrih svađa oko nekih zauzetih gradova. Nedostatak preciznog političkog cilja rasplinjuje strategiske napore. Gubi se vreme, a problem snabdevanja iz dana u dan postaje sve teži. Mnogi se obeshrabruju i vraćaju. Tek oko 20 oktobra stiže glavnina krstaša pod zidine Antiohije.

Krstaši nisu imali opsadnih sredstava. Nikeju su savladali pomoću vizantiske tehnike. Antiohija će pasti tek 2 juna 1098 — izdajstvom. Njena citadela držaće se još neko vreme. Još dok se citadela držala nailaze Turci pod Kilidži Arslanom i Kerbogom, sultanom Mosula, da pomognu opsednutom gradu. Sada su se krstaši našli u obruču, ali pod vođstvom Boemundovim razbiju spoljni obruč, a odmah zatim predaje im se i citadela.

Deset meseci su se krstaši zadržali kod Antiohije, najviše zbog spora između Boemunda i Rajmunda Tuluskog oko toga kome će pripasti grad. Za to vreme oskudica i boleštine proredile su vojsku. Konja je bilo svega oko 200 u doba kada je tučena bitka sa Kerbogom i Arslanom. Mnogi padaju u očajanje i napuštaju vojsku. Izgleda da je pohod propao. Rajmund Tuluski najzad reši da krene napred i povuče zasobom ostale barone od kojih je neke morao i potplatiti. U Tripolis ulaze 13 maja, u Bejrut 19, a pred Jerusalim stižu 7 juna bez otpora. Sultani Alepa i Damaska, kroz čiju teritoriju su prolazili, bili su međusobno zavađeni pa su se prosto zatvorili u svoje gradove. Pritisak krstaša na seldžučke sultanate iskoristili su Egipćani i prethodnog leta zauzeli Jerusalim. Od njih će ga krstaši i otimati.

Prvi napad, izveden samo jurišnim lestvicama, je odbijen. Posle toga trebalo se pobrinuti za opsadna sredstva. U tome su im mnogo pomogli Đenovljani koji su bili doplovili do obala Palestine. Grad je zauzet na juriš 15 jula. Strahovitim pokoljem Jevreja i muslimana okaljali su krstaši ovaj zaista lep vojnički podvig. Nepun mesec dana kasnije tukli su jednu egipatsku armiju kod Askalona.

Krstaši su dotle osvojili samo uzani pojas duž obale, ali ne sasvim. Tir će pasti tek 1124. Na osvojenom području oni će biti stalno pod pritiskom muslimana koji su, prirodno, te-

žili iz unutrašnjosti ka obali. Egipćani će usto nastojati da se dočepaju Palestine, njihovog glavnog odbranbenog bastiona prema Aziji. Svesni svog labilnog strategiskog položaja, krstaši se čvršće organizuju i poveravaju vlast Gotfridu Bujonskom kao „advokatu sv. groba”, a posle njegove smrti biraju njegovog brata Balduina za kralja. Pored Jerusalimske Kraljevine, obrazuje se Antiohiska Kneževina i grofovije u Tripolisu i Edesi (Urfa).

Ove političke tvorevine krstaša činile su u osnovi mostobran latinskog sveta u Aziji. Mostobran vrlo izdužen i osetljiv, mogao se održati samo neprekidnom pomoći iz Evrope, koja je dolazila u raznim oblicima. Najefikasnija je bila podrška italijanskih pomorskih republika ali je plaćena velikim privilegijama. Bez pomorskog oslonca latinske države na Levantu ne bi mogle opstati.

One heterogene skupine koje su 1101 krenule kroz Malu Aziju pod Svejnom Normanskim, Anzelmom, nadbiskupom milanskim, Stevanom od Bloa i drugim, da bi zauzele Bagdad, uništene su ili bačene nazad s ogromnim gubicima. Samo raspršeni pojedinci probili su se u Antiohiju. Operacije krstaša u dubinu Prednje Azije bile su neizvodljive.

Edesa, geografski najudaljenija među krstaškim državama, pala je prva (1146). To je dalo neposredan povod Drugom krstaškom pohodu (1147 — 1149). U njemu učestvuju i krunisane glave, francuski kralj Luj VII i nemački Konrad III. Moglo bi se otuda zaključiti da su snage bile veće. Hroničari, kao obično, ne znaju granice. Za nemačku vojsku navode 650 000, 900 000, 1 200 000! Mnogi istoričari prihvataju 70 000 za svakog kralja posebno. I to je veoma mnogo. Luj VII u svojim posedima nije imao više od 700 vitezova, a od velikih francuskih feudalaca je učestvovao samo grof Flandrije koji je mogao raspolagati najviše sa 600 vitezova. Zaključak o veličini krstaške vojske Konrada III možemo izvući iz činjenice da njegov moćniji naslednik Fridrih I Barbarosa (1152 — 1190) nije mogao povesti u Italiju više od 2 — 3000 vitezova. Ni u Francuskoj ni u Nemačkoj nije bilo oduševljenja za ovaj pohod. Vitezovima treba dodati i seržane. Bilo je svakako i pešaka, ali u borbama nisu igrali nikakvu ulogu. Bilo ih je malo ili su bili bez borbene vrednosti. Gubili su se među gomilama fanatika, pustolova, zločinaca, koji su kao „poklonici svetom grobu” pratili svaku krstašku vojsku.

Konrad i Luj odbacili su ponude normanskog kralja Sicilije, Rožea II, koji im je ponudio svoju flotu. On je svakako računao da pomoću krstaša napadne Vizantiju, što je posle učinio sam. Konrad III je inače bio s njim u zategnutim odnosima. Čudno je samo što nisu pokušali da angažuju flote italijanskih republika kada je poluvekovno iskustvo moralo govoriti u prilog pomorskog puta za Bliski Istok. Pri izboru tradicionalnog kopnenog pravca kroz srednju Evropu, Balkan i Malu Aziju, kod oba ova kralja bio je svakako posredi i mentalitet kontinentalaca.

Ništa nije učinjeno da se ekspedicije strategiski povežu niti da se njihov pohod diplomatski pripremi. Ranije je postojao vizantisko - nemački savez koji je bio uperen protiv Normana južne Italije, ali to nije smetalo Manojlu I, pored sveg svog zapadnjačkog nastrojenja, da se uoči dolaska krstaša pomiri sa sultanom Konije, pa da ga čak, kažu, nahuška protiv njih. Više se plašio krstaša nego Turaka!

Prvi je krenuo Konrad. Posle oštih sukoba sa Manojlom prešao je preko Bosfora i uputio se uobičajenim pravcem preko anadolske visoravni prema Koniji. Ali kod Dorileuma, gde su pola veka ranije Gotfrid Bujonski i njegovi saradnici pobedili Seldžuke, on bude poražen. Samo se deseti deo vratio u Nikeju. Moramo pretpostaviti da su najviše nastradali „poklonici”. Nije bolje prošao ni drugi nemački odred koji je krenuo obalskim pojansom bez ikakve operativne veze sa prvim. Potučen od Turaka, samo se njegov deo spasao u Adaliju, na južnoj obali Male Azije, odakle se morem prebacio u Siriju.

U međuvremenu je stigao u Nikeju i Luj VII sa svojim Francuzima. I on je došao u sukob sa Manojlom, pa su mu neki njegovi baroni savetovali da zauzme Carigrad. Ipak je Luj nastavio put duž obale Egejskog Mora, oko anadolskog platoa. Njemu se pridruže ostaci Nemaca pod Konradom, koji se iz Efeza vratili u Carigrad, navodno što nisu mogli da podnesu potsmeh Francuza za poraz kod Dorileuma. Uproleće 1148 prebacio se Konrad morem iz Carigrada u Akon. Najzad se ukrcava i Luj VII u Adaliji i prebacuje se u Sen Simon, luku Antiohije. Tu se uverio da je dalji pokret suvim pred agresivnim Turcima vrlo opasan. Sobom je poveo barone i pratnju, a ostali narod koji se kretao s njim i za njim ostavio je da bedno propadne.

U julu 1148 su Luj i Konrad zajedno sa Francuzima latinskih država izvršili napad na Damask. Grad je bio interesantan feudalni objekat — grof Flandrije bio je izdejtstvovao od Luja i Konrada obećanje da će ga dobiti. Strategijski je značio mnogo kao istaknuto obezbeđenje pribrežnih latinskih država. To su shvatili i konkurenti Damaska, gradovi Mosul i Alep, pa mu potrčali u pomoć. Pred muslimanskom solidarnošću krstaši su se povukli. Konrad i Luj vratili su se kući neobavljena posla.

Pad Jerusalima (1187) izazvao je Treći krstaški pohod. Nemci su krenuli pod Fridrihom I Barbarosom u maju 1189, u svemu oko 2000 vitezova i 4000 oružonoša. Ovog puta bili su bolje organizovani. Uz sukobe sa vizantiskim carem Isakom II Andelom, prešli su u Aziju preko Dardanela, potukli koniskog sultana u blizini njegove prestonice, ali je Barbarosina naprasna smrt (11 juna 1190) učinila kraj i ovom poduhvatu. Većina se vratila nazad, a ostatak je Fridrih švapski uz velike gubitke doveo u Palestinu gde se pridružio Englezima i Francuzima.

Englezi i Francuzi su krenuli morem tek uproleće 1190. Engleski kralj Ričard Lavlje Srce ukrcao se u Marseju, a francuski Filip Avgust u Đenovi. Svaki je mogao imati oko 10 000 ljudi. Dugo su se zadržavali usput, pa su tek uproleće 1191 stigli pred Akon, koji je poslednji jerusalimski kralj, Gi Luzinjanski, sa drugim krstašima opsedao još od juna 1189. Akon je pao 12 jula 1191, a ubrzo zatim se i Filip vrati kući. Ričard je zauzeo još nekoliko primorskih gradova, pa se u oktobru 1192 i on vratio u Englesku. Nepovezani naponi tri najjača evropska suverena završiše se dakle sa nekoliko otetih gradova na obali.

Naredni krstaški pohodi ne pružaju vojnoj istoriji ničeg novog. Bolje su organizovani, izvode se morem, ali im nedostaje kohezija i koncepcija. Napori se rasplinjuju prema Carigradu, Egiptu, Tunisu. Krstaši Četvrtog pohoda (1000 vitezova, 4000 seržana na konju i 8000 pešaka, pretežno Francuza) imali su za cilj Egipat, ali nemajući da plate prevoz stavili su se u službu Venecije za čiji račun su najpre osvojili Zadar, a zatim Carigrad (1204) gde su osnovali Latinsko Carstvo. Mađarski kralj Andrija i austrijski vojvoda Leopold krenuli su 1217. Bez jedinstvenog voćstva trošili su uzaludno svoje snage u Palestini, pa se Andrija vratio nazad, a pohod je nastavio kralj Jovan Jerusalimski, koji se završio bezuspešno. U međuvre-

menu (1212) potpuno je propao bezumni krstaški pohod dece. Peti krstaški pohod (1228 — 29) poveo je nemački car Fridrih II. On je uspeo da pregovorima sa egipatskim sultanom dobije Jerusalim koji je 1244 ponovo izgubljen. To je navelo francuskog kralja Luja da preduzme Šesti pohod protiv Egipta (1248 — 54), koji je takođe pretrpeo neuspeh. Istu sudbinu doživeo je 1270 Sedmi pohod kralja Luja protiv Tunisa. Latinski (katolički) svet mogao je vekovima da odvajja jake snage za te pothvate, ali nije uspeo da ih usmeri prema racionalnim političkim i strategiskim ciljevima. Doba kolonija još nije nastupilo. Otuda neuspeh na svima pravcima. Poslednje luke Latina na aziskom kopnu padaju u ruke muslimana 1291. Kipar i Rodos sačuvaće do XVI veka, sve dok Turci Osmanlije ne budu osporili hrišćanima prevlast na Egeju.

2. TAKTIKA

U krstaškim pohodima učestvovala je najviše zapadna Evropa — Francuska, zapadni deo Nemačke, Lombardija i Normani južne Italije, dakle krajevi gde je teška konjica bila glavna, ako ne i jedina oružana sila, a konjički udar njena isključiva taktika. Pešadija, koju su evropski vitezovi vodili sobom, bila je namenjena više opsadnoj vojni i logorskoj službi nego borbi. U prvom većem sudaru, kod Dorileuma, oni su je prosto ostavili u logoru, pa ni njega nije mogla da sačuva. Prema njihovom shvatanju pešadija je u najboljem slučaju mogla učestvovati u uvodnoj borbi bacačkim oružjem.

Glavni neprijatelji krstaša bili su Turci Seldžuci i egipatski Fatimidi. Prvi su bili opasniji. Svojom *partskom* taktikom obletanja, zajedničkom svim istočnim konjaničkim narodima, oni su zadali Vizantincima sudbonosan udarac kod Manzikerta, iako je *Taktika* Lava VI predviđala vrlo razumne postupke protiv njih. Krstaši nisu poznavali ni Turke ni Lavovu taktiku, niti bi je primenili da im je bila poznata. Organizaciski i psihički nisu bili pripremljeni za nju. Grke i njihov način ratovanja su nipodaštavali. Bitku kod Dorileuma protiv Seldžuka dobili su više slučajem nego taktikom. Posle ovog prvog sudara, tvrdi se, protivnici su se rastali u međusobnom poštovanju: Turci su hvalili hrabrost i borbeni elan Franaka, a ovi mudrost i veštinu Turaka.

Egipćani su bili za krstaše manje opasni. Taktika im se nije bitno razlikovala. I egipatska glavna snaga se sastojala od oklopnih konjanika, ali su bili manje prodorni. U prvom sudaru kod Askalona vitezovi Zapada su ih vrlo lako pobedili. Posle toga su u borbi s njima rizikovali sve, napadali ih pri najnepovoljnijem brojnom odnosu i na najnepovoljnijem zemljištu, što im se kasnije teško osvetilo.

Divili se ili prezirali, krstaši nisu bitno izmenili svoju taktiku, da bi se prilagodili sredini i neprijatelju. I na Bliskom Istoku ona je isključivo ofanzivna na otvorenom polju. Konjanici, bili laki ili teški, nisu ni zgodni za odbranu. Napadali su težeći prodoru i brzom rešenju. Kada su bili napadnuti na maršu, dolazili su u tešku situaciju i znali trpeti velike gubitke.

Jedinice krstaša se formiraju prema feudalnoj hijerarhiji. Vazali se grupišu oko svojih senjora — kraljeva, vojvoda, grofova, barona. Mali feudalci se priključuju velikim. U praksi pojavljuju se u svemu 5 do 9 grupa. U proseku, grupe su jake preko 100 konjanika, izuzetno ispod toga. Jedinstvo akcije prinuđuje ih da izaberu glavnog komandanta koji se bira prema rangu, hrabrosti, a i veštini. Ipak se plan utvrđuje zajednički na skupu velikih. U bici se konjanici dele obično na tri dela i razvijaju frontalno ili ešelonovano. Svaka grupa ima verovatno samo dva reda konjanika. S onim slabim efektima bitačni front nije dostizao 2000 m.

U viteškim redovima koji nastaju u Palestini, krstaši potenciraju prirodu svog ratovanja kroz bolju disciplinu da bi mogli da odgovore situaciji trajnog neprijateljstva koja je tamo vladala. Ipak, teška konjica nije mogla zadovoljiti sve potrebe na otvorenom, razvučenom, stepolikom ili pustinjском terenu. Otuda se i kod hrišćana javljaju laki strelci na konju — turkopoli. Kada je moguće, krstaši neutralizuju protivničku laku konjicu izborom bojišta gde ona ne može da razvije svoju *partsku* taktiku.

O pešadiji saznajemo vrlo malo. Neki hroničari je i ne pominju u opisima bitaka. Sigurno je da je igrala sekundarnu ulogu. Najviše se zapaža u uvodnom delu borbe kada dejstvuje bacačkim oružjem. Postavlja se pred front i na krila. Nekad i iza konjice da joj čuva leđa. U jednom slučaju vidimo je sprema i odostrag. U borbi sa muslimanskom konjicom retko je beležila uspehe bez podrške sopstvene konjice, češće poraze. U svemu, hrišćanska pešadija na Orijentu igra veću ulogu nego

na Zapadu, najviše zbog toga što nije bilo dovoljno teških (ubojnih) konja. Problem remonta je krstašima uvek zadavao velike brige. Na Orijentu nije bilo ni dovoljno (zrnaste) hrane za teške konje.

Najoriginalnija pojava krstaških pohoda su *mameluci*³⁶. To su više najamnici nego robovi, ma šta označavalo ime, koje su egipatski sultani nabavljali u centralnoj Aziji među ratobornim turskim plemenima. Prirodno, to su bili laki konjanici sa *partskom* taktikom, ali u borbi sa krstašima bili su primorani da pojačaju svoju zaštitnu opremu, koja ipak nikad nije dostigla težinu viteškog oklopa. Bili su izvanredni borci; oni su najzad likvidirali krstaški mostobran u Aziji.

Krstaški ratovi su imali mnogostruk uticaj na Evropu, ali u oblasti taktike nikakav. Dva puna veka borio se Zapad sa Istokom na širokom frontu od Taura do Nila ali su uglavnom ostali pri svojoj taktici. Taktiku su određivali dublji razlozi, osobeni za svaku stranu, koje treba tražiti u karakteristikama zemljišta, proizvodnje i političkih institucija. Čak ni konjanici — strelci (turkopoli) nisu preneti u Evropu. Zapad je u ratnoj veštini išao svojim putem, potstican sopstvenim snagama. Uticaj Istoka se jedino oseća u fortifikaciji. Na svojim izvanredno dugačkim granicama Evropljani ili Franci, kako su ih nazivali na Orijentu, bili su primorani da podižu mnoga utvrđena uporišta (*krak*). Na licu mesta su našli znatno veće tehničko iskustvo (orijentalno, klasično, vizantisko) nego što ga je dotle imao Zapad.

3. BITKE KRSTAŠA

Posle pada Nikeje, krstaši su 27 juna 1097 nastavili marš velikim rimskim putem koji je vodio preko Dorileuma i Ikonijsuma (Konija) za Tars i Antiohiju. Njihova vojska se podelila u dve kolone, verovatno da bi se lakše mogla izdržavati na

³⁶ Mameluci (ar. mamalik = robovi) javljaju se kao telesna garda na arapskim i persiskim dvorovima. Egipatski sultan Ajub nabavio je 1230 od Džingis Kana oko 12 000 zarobljenih Turaka koji su obrazovali jezgro egipatske vojske. Kasnije su egipatski sultani nabavljali odasvud i dečake da bi ih odgojili za vojnike; među njima je bilo i hrišćana prevedenih u islam. Ubrzo su se osilili i već 1250 postavljali iz svoje sredine. Ostali su stvarni gospodari Egipta i posle osmanliške okupacije (1517). Njihovu moć slomio je Napoleon Bonaparte 1798, ali će i dalje nastojati da sačuvaju vlast i privilegije, pa će ih Mehmed Ali uništiti 1811 pokoljem 470 njihovih vođa.

terenu koji su Seldžuci temeljito opustošili, ali ne slučajno ili iz nehata kao što navode neki izvori. Desnu kolonu obrazovali su francuski i lorenski kontingenti pod Gotfridom Bujonskim, Rajmundom Tuluskim, Hugom grofom od Vermandoa, a levu — sicilijanski Normani pod Boemundom i Tankredom, zatim Robert Normandiski, Robert Flandriski i grof Stevan od Bloa. Kolone su bile približne jačine i sastava. Poslednjeg dana juna zanoćile su nedaleko od ruševina starog grada *Dorileuma*, na približnom rastojanju od 15 km. Na anadolskoj visoravni, često su nailazili na leteće odrede Seldžuka. Ipak, krstaši nisu preduzeli ništa da kolone uspostave taktičku vezu. Samo su ih bolje prikupili i izbacili patrole.

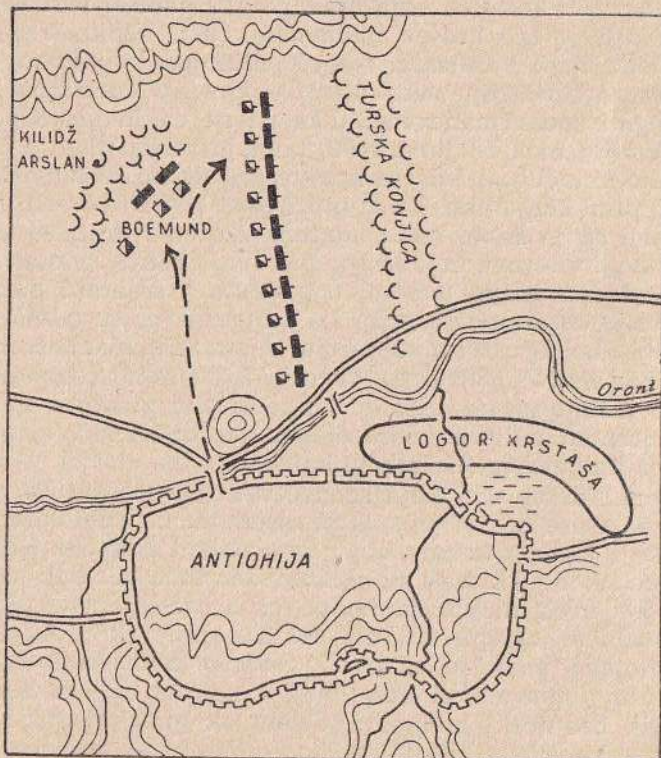
Posle prvog časa marša leva kolona naišla je 1 jula na jake neprijateljske snage: 150 do 350 hiljada kažu hroničari koji po običaju daju maha svojoj mašti. Bilo ih je svakako vrlo mnogo, ali ni izbliza toliko. I svi su bili na konju. Boemund, kome je poverena komanda, naredio je da se podigne logor. Logor je poverio pešadiji, a konjicu je postrojio za bitku.

Vrlo brzo su krstaši opkoljeni. Seldžuci su naletali sa svih strana bez vidljiva reda i obasipali ih strelama, ali nigde se nisu upuštali u borbu prsa u prsa. Nije bilo neprijateljskog postroja koji bi se mogao napasti. Boemund se uzdržavao od napada verujući da će neprijatelj najzad izvršiti udar masom. Samo su neke nestrpljive grupe povremeno jurnule napred, ali se neprijatelj nije dao dohvatiti. Uzmicao je da bi ponovo nasrnuo čim bi se protivnik vratio u borbeni poredak. U tim ispadima gubili su krstaši dosta konja. Oklopljeni jahači trpeli su manje. Zatim su krstaši jače zbili svoje redove, rešeni da izdrže do kraja, ali je to bilo još gore. Stvorili su samo bolji cilj Turcima koji su spokojno gađali svojim strelama. Mač je bio bespomoćan u borbi sa strelom. Tako se nije dalo dugo izdržati. Najzad se krstaši povukoše u logor i oteraše neke Turke koji su već bili u nj upali. Ni u logoru nije bilo bolje. Turci su i dalje pritiskivali sa svih strana. Uzalud su Robert Normandiski, Stevan od Bloa i Boemund vršili ispade da bi ih odbacili.

Kada je naizgled bilo sve izgubljeno, naiđe druga krstaška kolona. Kuriri koje je Boemund poslao čim je bitka otpočela, jedva su je našli u logoru nekih desetak kilometara od bojišta. Gotfrid i drugi krenuli su odmah u pomoć svojim drugovima i napali iznenadno Turke u leđa. U isto vreme je Boemund pre-

duzeo ispad iz logora. Napadnuti spreda i odostrag, zbunjeni Turci su se razbegli u sve strane.

Bitka kod Dorileuma je prvi sudar krstaša sa Turcima. Ona drastično osvetljava njihove dijametralno suprotne taktike. Ishod je slučajan. Da nije naišla desna kolona, leva bi sigurno podlegla. Moramo pretpostaviti da je Turaka bilo više od vitezova (konjanika), ali ne možemo reći da ih je bilo više od ukupnog broja hrišćanskih boraca, konjanika i pešaka. Bespomoćnost leve kolone ne možemo pripisati nepovoljnom brojnom odnosu, već njenoj jednostranoj taktici. Oklopljeni konjanici su sposobni samo za blisku borbu; nemaju ni osnovne uslove za manevar, pa ih pokretljiviji neprijatelj može lako obuhvatiti, pogotovo ako je brojno nadmoćniji.

Sk. 14. — Bitka kod Antiohije, 28 VI 1098

Hrišćani su navodno izgubili 4000, a Turci 3000 ljudi. Među hrišćanima gubitke je pretrpela samo Boemundova kolona, naročito pešaci koji su poklani u logoru.

Posle prvog poraza Turci Seldžuci nisu više napadali krstaše sve do Antiohije. Izgleda da je kod njih psihički poraz bio jači od fizičkog.

Tri sudara kod *Antiohije*, koji se odigravaju za vreme opsade grada, izvedena su na terenu koji je bio nepogodan za tursku taktiku iznuravanja. U prvom boju, 9 februara 1098, 700 krstaša — konjanika dočekuju i tuku tursku deblokadnu vojsku u tesnacu gde ona ne može ni da izbegne ni da izdrži udar. U drugom boju, početkom marta, deo garnizona koji je izvršio ispad napadnut je odmah i bačen u reku pre no što se mogao razviti. Tako se objašnjavaju ove pobede nad neprijateljem koji je bio brojno nadmoćniji ma koliko reducirali fantastične cifre hroničara. Na ograničenom bojištu mogli su krstaši sprovesti svoju taktiku udara. Upravo Turci nisu mogli da izbegnu sudar manevrom. Krstaši su dakle nešto naučili. U poslednjoj bici, 28 juna 1098, koja je rešila pitanje poseda Antiohije, naučili su i da se koriste pešadijom. Postavili su je napred, pred konjanike. To su bili strelci koji su otvorili borbu. Konjanici su je zatim rešili udarom. Moramo pretpostaviti da su se mnogi vitezovi, koji su izgubili svoje konje, svrstali među pešake. Jedna grupa pešaka, napadnuta s fronta i pozadine, navodno je obrazovala klupko (jež) i uspela da se održi. To su morali biti bolji pešaci naoružani oružjem za blisku borbu.

U *bici kod Askalona* (12 avgusta 1099) sadejstvo pešadije i konjice vidimo na obe strane. Tu se krstaši prvi put sudaraju na otvorenom polju sa Saracenima (Arabljanima), tačnije sa snagama Egipatskog (Kairskog) kalifata.

Egipatska vojska, koja se početkom avgusta 1099 pojavljuje kod Gaze, imala je svakako zadatak da deblokira Jerusalim koji je od nedavna bio u egipatskim rukama. Stigla je za to prekasno — krstaši su neočekivano brzo ovladali gradom, ali je još uvek mogla da im ga ospori. Svojom strukturom razlikovala se sasvim od seldžučkih vojsaka koje su krstaši dotle sretali: pešadiju su činili Sudanci naoružani lukom i gvozdenim topuzima ili mlatilima, a konjicu delom laki mavarški ili beduinski konjanici, delom oklopnici, jedni i drugi naoružani kopljima; bilo je i nešto konjanika — strelaca, Turaka najamnika. Pismo krstaša papi navodi da je bilo u svemu

100 000 konjanika i 400 000 pešaka! Jedan muslimanski izvor navodi 20 000. Ovo drugo zvuči mnogo realnije. Č. Oman³⁷ smatra ipak da ih je moglo biti 50 — 60 000.

Krstaši su toj vojsci krenuli u susret. Prema istom pismu papi njih je bilo 5000 konjanika i 15 000 pešaka. H. Delbrik³⁸ se s razlogom pita odakle sada krstašima toliko konja, kada im je kod Antiohije ostalo svega 100. Jedan pouzdaniji izvor navodi 1200 konjanika i 9000 pešaka.

Krstaši su formirali svoju vojsku u 9 odreda kombinovanih od pešadije i konjice i u blizini neprijatelja obrazovali 3 kolone od po 3 odreda. Ako su kolone bile paralelne, kako tvrde najpouzdaniji izvori, onda su postigli maksimum bojne gotovosti: ma s koje strane napadnuti, sprema, straga ili s bokova, svuda je bilo 3 odreda u prvom borbenom redu i po 3 u drugom i trećem.

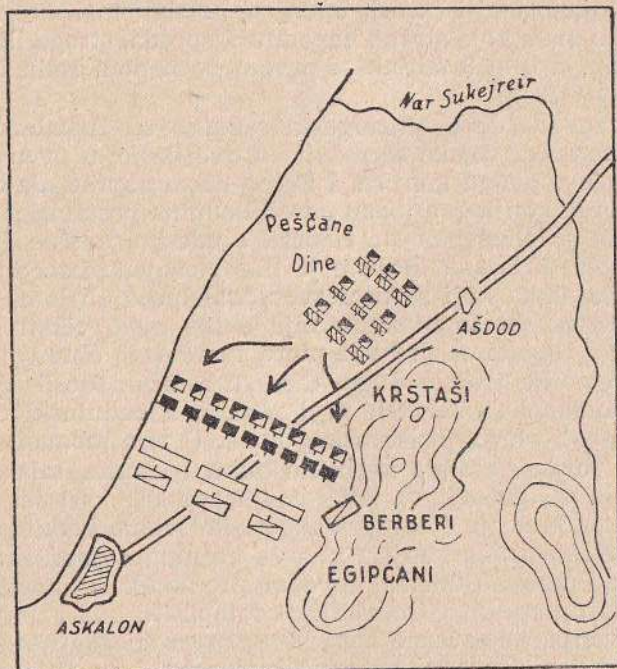
Do sudara dođe 12 avgusta severno od Askalona. Iz tri kolone krstaška vojska se razvila u dve linije, u prvu je došla pešadija, a u drugu konjica. I Egipćani su napred stavili pešadiju, iza nje konjicu, a jedan odred beduina postavili su sasvim na desno krilo, stepenasto napred i udesno, odakle je pretio levom boku hrišćana. Bojište je bilo stešnjeno između mora i jednog basamka koji se protezao paralelno s obalom. Beduinski odred na istočnom krilu nije dakle imao veliku slobodu akcije. Na zapadnom krilu je more sprečavalo obuhvat.

Borba nije trajala dugo. Čim su hrišćani došli na domet strele, Sudanci su izbacili prvi plotun, a beduinski odred je krenuo protiv levog hrišćanskog boka. U tom momentu muslimanska vojska je digla zaglušnu buku trubama, talambasima, bubnjevima i gočevima. Ali to nije uplašilo krstaše. Gotfrid Bujonski krenuo je s levog krila i lako razbio beduine. U isto vreme je sva ostala konjica krstaša krenula napred kroz svoju pešadiju, i razbila Sudance navodno pre no što su mogli izbaciti drugi plotun strele! U izveštajima letopisaca ima i dramatskog uproščavanja, ali stvarno izgleda da su se događaji brzo razvijali. Razbijeni Sudanci nagnuli su nazad i doveli celu svoju vojsku u nered. Do poraza nije trebalo mnogo. Ni konjica Egipćana nije izdržala udar. Pobeda krstaša je bila potpunija od svih dotadašnjih.

³⁷ A History of the Art of War, str. 287.

³⁸ Geschichte der Kriegskunst, III, str. 418 — 19.

Kod Antiohije razbili su krstaši Seldžuke, a kod Askalona njihove neprijatelje Egipćane. Ali muslimani neće ostati daveka razjedinjeni. Salah Ed Din (1138 — 1193), hrabri, pravedni i plemeniti Saladin, kako su ga zvali na Zapadu, ujedinio je veliki deo muslimanskog sveta. Kao egipatski sultan vladao je svom severnom Afrikom do Tunisa i zapadnom obalom Arabije, zavladao Sirijom, pa potčinio Mesopotamiju i seldžučke emirate Male Azije. Bio je najopasniji neprijatelj palestinskih *Franaka* (kako su ih tamo nazivali). Kod *Tiberijade*, glavnog grada kneževine Galileje, naneo im je 4 jula 1187 vrlo težak poraz.

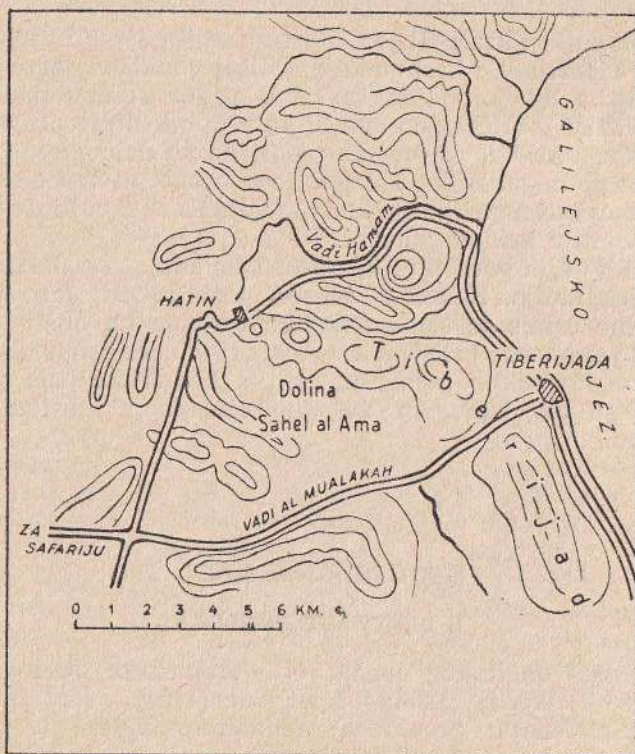
Sk. 15. — Bitka kod Askalona, 12 VIII 1099

Prikupivši sve svoje raspoložive snage iz Egipta, Sirije i Mesopotamije — 10 000 oklopnih mameluka svoje regularne armije i kontingente provincija, u svemu 60 do 70 000 ljudi, prešao je Saladin preko Jordana na hrišćansku teritoriju i

napao Tiberijadu. Grad je popustio odmah, ali je grofica od Tripolisa produžila otpor u kuli.

U međuvremenu se prikupiše i *Franci*. Kralj Gi Luzinjanski izveo je sve svoje barone, a viteški redovi svoje borce. Garnizoni su svedeni na najmanju meru da bi se pojačala operativna vojska. Vojska *Franaka* prikupila se u Safariji, nekih 25 km od Tiberijade. Bilo je u svemu 1200 vitezova, nekoliko stotina turkopola ili konjanika-strelaca i 18 000 pešaka; to je bila najjača *franačka* vojska koja je ikad stupila u borbu.

Oko osnovnog operativnog problema — da li da se pokuša deblokada Tiberijade ili da se sačeka neprijatelj kod Safarije, nije bilo saglasnosti u hrišćanskom logoru. Pristalice drugog

Sk. 16 — Uz bitku kod Tiberijade

rešenja navodile su, da Saladin ne može dugo ostati u pustim krajevima oko Tiberijade, da će biti primoran da krene napred ili da se vrati u Damask, što mu ponos neće dopustiti. *Franačka* vojska će tako dočekati zamorene „nevernike” u dobrom naslonu na svoju bazu, gde ima dovoljno hrane i vode. Ipak je većina barona bila za deblokadu. Trećeg jula krenula je iz Safarije ka Tiberijadi ostavivši svu tešku opremu. Bio je to vanredno težak marš, ometan rojevima lake neprijateljske konjice sa svih strana. *Franci* nisu uspeli da se probiju do Galilejskog Jezera. Prerano su podlegli zamoru. Zanoćili su samo 6 km od jezera, a 4,5 km od najbližeg vodenog toka. U logoru nije bilo ni hrane, ni vode, ni mira. Pod zaštitom mraka Turci su prilazili sasvim blizu i obasipali strelama umorne, gladne i žedne hrišćane.

Idućeg dana kralj Gi je napustio raniji cilj koji ga je vodio jezeru i Tiberijadi, i krenuo ka najbližoj vodi. Vrlo brzo je njegova vojska bila opkoljena sa svih strana svim Saladinovim snagama. Ali taktički deo ove bitke nije od interesa. Dovoljno je reći da je hrišćanska vojska razbijena na delove, pa počesno potučena do nogu. Bitka je izgubljena u operativnoj sferi. Trebalo je sačekati neprijatelja kod Safarije ili se probiti do Tiberijade i jezera u jednom potezu.

To nije bila prva muslimanska i Saladinova pobeda, ali je bila najotsudnija. Nekoliko meseci kasnije od Jerusalimske Kraljevine ostalo je samo nekoliko tvrđava na obali koje će hrišćani još uporno braniti čitav vek, ali ih neće sačuvati uprkos narednim krstaškim pohodima. Bitka kod Tiberijade je prekretnica u dvovekovnom rvanju hrišćana i muslimana za Palestinu.

IV

STOGODIŠNJI RAT

1. PREVLAST ENGLEZA

Prevlast engleskog oružja, čije vremenske okvire beleže bitke kod Folkerka (1298) i Kastijona (1453), svodi se na tri osnovna elementa: preobražaj feudalne obaveze u plaćenu službu, pojava velikog luka (long bow) i celishodna taktika združenih rodova.

Pretvaranje feudalne u najamničku vojsku uočili smo u Engleskoj mnogo ranije, ali se to dovršava tek u ratu Engleza protiv Škotske prve tri decenije XIV veka. Ide se očigledno iz kvantiteta u kvalitet. Godine 1277 Jorckska nadbiskupija daje 5 vitezova umesto 20, Eliska (Ely) biskupija 6 umesto 40, Piterborska (Peterborough) opatija 5 umesto 60, grof od Glostera 10, grof od Esekse 3. Te godine engleski kralj raspolaže samo sa 375 obveznika konjanika od čega 228 vitezova i 294 seržana⁹⁹. Otkako je oprema otežala i poskupila, ranije obaveze iz doba Viljema Osvajača bile bi nepodnošljive.

U početku Stogodišnjeg rata sa Francuskom (1337 — 1453) Edvard III (1327—77) je naredio da se digne 1407 konjanika, 5600 pešaka-kopljanika i 5600 pešaka-strelaca. U tom dokumentu od februara 1339 utvrđen je tačan kontingent za svaku grofoviju posebno. Možda su to samo orijentacione cifre, a ne ono što se moglo dići ili što se stvarno diglo. Ali je neosporno da je 1314 Edvard II (1307—71) naredio svojim šerifima da za rat protiv Škotske dignu tri, pa čak i pet puta veće kontingente. Svakako, Edvard III nije tada bio pri novcu. Morao je čak da založi svoju krunu. Ali velike mase slabog kvaliteta nisu ni pogodne za prekomorske ekspedicije. Njegove regrutne ili vrbujuće komisije radile su na bazi feudalne obaveze. Od onih koji nisu bili sposobni ili nisu bili voljni da se odazovu, a nisu dali ni ekvivalentnu zamenu, uzimali su odgovarajuću sumu novca. Pada u oči da broj strelaca čini tačno polovinu od ukupnog broja pešaka. Kasnije će ih biti još više.

Dugi rat sa Francuskom nametnuo je nove metode. Umesto da svoje barone pozove pod oružje po feudalnoj obavezi i da ih plaća dok su preko mora u njegovoj službi, engleski kralj se sporazumevao sa jednim ili više od njih ili s nekim svojim podanikom uopšte — bio erl (grof), baron ili vitez, — koji se obavezivao da će za određen novac ili neku drugu naknadu prikupiti određen broj vojnika i povesti ih u rat, ili da će držati neko utvrđenje ili garnizon za određenu sumu novaca ili naknadu. Ovakvi ugovori izlazili su sasvim iz okvira feudalnih obaveza. Ponekad kraljev saugovarač nije ni bio njegov vazal, pa čak ni podanik. Ni rang na feudalnim lestvicama nije

⁹⁹ Dva seržana na konju (lakše naoružana) odgovaraju jednom potpuno opremljenom vitez.

bio merodavan. Običan vitez, posednik samo nekoliko hektara, mogao se obavezati na stotine ljudi samo ako je bio sposoban i popularan vođa. Na taj način kruna je izbegavala trvenja koja je izazivala feudalna obaveza, a dobijala je bolje vojnike no što je feudalna obaveza mogla dati. Vojnici su se mogli bolje disciplinovati i, što je još značajnije, mogli su se formirati u jedinice prema taktičkim načelima. Dobrovoljaca je bilo dovoljno. Svaki dugi rat stvara profesionalne vojnike bez obzira da li su počeli svoju vojničku karijeru dobrovoljno ili prisilno. Za formiranje takvih vojski bio je potreban samo novac, a njega je bilo sve više.

Godine 1360 grof od Kenta se obavezao na 60 oklopnih konjanika, među kojima je trebalo da bude 10 vitezova i jedan stegonoša, i na 120 strelaca sa konjima. To nisu konjanici — strelci. Oni sjahuju za borbu peške. Ali to objašnjava brze pokrete Engleza u poznijim fazama Stogodišnjeg rata.

Veliki luk, čovekove visine, građen je obično od tisovog, javorovog ili jasenovog drveta. Strela je bila dugačka koliko polovina luka. Njena drška je bila od lakog drveta, a gvozdeni vrh imao je razne oblike. Veliki luk se jednim krajem naslanjao na zemlju, i zatezao do uha, dok se običan luk držao u rukama, a zapinjao do prsiju. Veći zamah davao je streli veći domet i veću udarnu snagu, veću i od samostrela. Navodi se da je prebacivao 500 m, ali je to možda preterano. Svakako, na 200 m pogađao je sigurno i probijao verižne košulje. Najglavnija njegova osobina bila je brzina dejstva: 10 do 12 strela u minutu prema dvema kockama koliko je samostrel mogao izbacivati za isto vreme.

Za vlade Edvarda I (1272—1307) veliki luk je postao nacionalno oružje Engleza. Sasvim je potisnuo samostrel koji je dotle dominirao među bacačkim oružjem. Verovatno je velškog porekla. Iz Velsa se postepeno proširio svom Engleskom. To je moralo dugo trajati, kroz nekoliko generacija, jer rukovanje ovom tehnički prostom spravom nije bilo lako. Samo intimno prilagođavanje čoveka oružju, i obratno, moglo je dati rezultate. Veliki luk nije se mogao proširiti na Kontinentu u razmaku vremena koje ga je delilo od pojave vatrenog oružja. Tako će veliki luk ostati isključivo englesko oružje.

Pojava ovako efikasnog borbenog sredstva nije mogla ostati bez uticaja na taktiku. Eduard I je uočio da konjički

udar daje bolje rezultate ako je pripremljen dejstvom strelaca. Kod Folkerka je to primenio sa uspehom, ali tu lekciju nisu mnogi shvatili. Među njima je bio njegov sin Edvard II. Kod Benokberna (1314) on je uzaludno pokušavao da pregazi Škotlandane samo konjičkim jurišem i doživeo najžalosniji poraz u engleskoj istoriji. Tek će njegov sin, Eduard III, utvrditi novu englesku taktiku. On će konačno napustiti staru ideju da se bitke dobijaju samo naletom oklopnih konjanika i shvatiti da uspehu doprinosi isto toliko i razumna upotreba strelaca. Protiv konjaničkih napada strelce će podržati pešaci — kopljanici, a pre svega oklopnici. U ofanzivnoj bici oklopnici će biti na konju, a u defanzivnoj sjahaće za borbu peške. Ako su krila strelaca naslonjena na zemljišnu prepreku i zaštićena frontalnom preprekom, onda se sasvim uprošćava njihova zaštita.

Kod Francuza je sve ostalo po starom. Nigde se feudalna taktika prevlasti vitezova nije toliko razvila i toliko dugo održala. Francuski vitezovi su bili najbolji u Evropi. U krstaškim ratovima poneli su glavni teret. Pojedinačno, to su bili izvanredni borci, ali skupno nisu davali rezultate koji bi odgovarali njihovoj vrednosti. Prezirali su pešake, kao što su prezirali svoje kmetove. Klasne razlike odražavale su se i na bojištu. Kad bi u borbi za protivnika imali pešadiju smatrali su da je to uvreda njihovog klasnog ponosa. Za njih je bitka bila veliki turnir društveno ravnopravnih. To borbeno ali nedisciplinovano plemstvo pretstavlja glavnu snagu francuskih vojsaka u Stogodišnjem ratu. U Francuskoj nije ni bilo pešadije koja je mogla dejstvovati samostalno. Najamnici, samostrelci i kopljanici, učestvovali su u borbi u malim grupama u međuprostorima, a milicija se topila „kao sneg na suncu”. U poznijim fazama rata najamništvo i najamnička pešadija će i u Francuskoj sve više dobijati u značaju, ali neće dostići efikasnost engleske vojske koja se izražavala virtuoznim sadejstvom rodova vojske, plodom duže prakse i iskustva, ali i veštijih komandanata. Francuska je bila bogatija od Engleske. Njene privredne snage bile su razvijenije. Ali je u Engleskoj, zahvaljujući prvenstveno geografskom položaju, centralna vlast bila jača, raspolagala je stoga i sa više materijalnih sredstava, pa je mogla bolje organizovati svoju oružanu silu. Tim će putem poći nešto kasnije i Francuska. U toku Stogodišnjeg rata oslabiće u njoj feudalne snage, a feudalne vojske će nestati.

2. STRATEGIJA STOGODIŠNJEG RATA

Stogodišnji rat prekidan je mirovnim ugovorima i primirjima, ali njegov ulog — Francuska, ostao je uvek isti. Veliki feudalni posedi koje su engleski kraljevi imali na jugu Francuske, kao vazali francuske krune, dovodili su i ranije do dugotrajnih oružanih sudara između dve zemlje. Bila je razumljiva obostrana težnja da se raščisti ova anomalija po kojoj je engleski suveren polagao zakletvu vernosti svome sizerenu, francuskom kralju, koji je dakle po feudalnoj logici kao njegov vazal, morao ratovati u njegovoj službi i protiv sebe sama kada bi to bilo moguće. Sticajem i drugih okolnosti — među kojima treba pomenuti nastojanje engleskih veleposednika, proizvođača vune, da stave pod svoju kontrolu njenog glavnog kupca, tekstilnu industriju Flandrije, Edvard III je postavio zahtev i za francuskom krunom. Bio je svestan svoje vojničke premoći čiji je specifičan kvalitet tako jasno došao do izražaja u prethodnim ratovima sa Škotskom. Bez toga ne bi sebi mogao postaviti toliko ambiciozan cilj. Francuska je pored svih unutrašnjih razdora mogla izvesti više oklopnih konjanika koji su bili bolji od engleskih — da se radilo samo o tome. Stogodišnji rat je u suštini sudar dveju vojničkih koncepcija. Na vojničkom planu on je i najznačajniji. Stogodišnji rat ne čini strategisku celinu. Najčešće se strategiske ideje ne mogu ni uočiti jer ih nema.

Prva faza rata (1337—60) beleži nekoliko velikih engleskih uspeha. Počinje sa pomorskom bitkom kod Slojsa ili Ekliza, kako je još nazvana, na ušću Cvina (1340) gde je francuska flota uništena. Ovom pobedom je Edvard III zadobio prevlast na obalama Francuske za punih 30 godina. To je mnogo olakšalo njegove prekomorske ekspedicije, a ujedno je sasvim onemogućilo francuske desante na britanska ostrva.

Na kopnu prvih godina nije dolazilo do većih sudara. Francuzi su ih izbegavali. Englezi su neometano pustošili Bretanju, Normandiju, Gijenu, ali nisu imali mnogo sreće sa francuskim gradovima koje su opsedali. Do prve bitke dođe kod Kresija (1346). Filip VI, francuski kralj (1328 — 50), stalno neodlučan i u strahu od izdaje, tu je potpuno potučen. Pobeda je omogućila Eduardu da zauzme Kale (1347), izvanredno značajan mostobran na Kontinentu koji će Englezi zadržati sve do XVI veka. i potvrdila englesku prevlast. Francuzi su i dalje

izbegavali velike uredene sudare. Ni poraz kod Poatjea ili Mopertiija (1356) ne bi možda doneo nikakvu odluku da tom prilikom nije zarobljen francuski kralj Žan (1350 — 1364), koji se još više oslanjao na vitezove i viteštvo nego njegov prethodnik. Ovako je došlo do Bretinjskog mira (1360) kojim se francuski prestolonaslednik odrekao sizerenstva nad znatno proširenim engleskim posedima u Francuskoj.

Žanovoj spremnosti na ovaj nepovoljni mir doprineli su i revolucionarni pokreti (1356—1358) u Parizu (Etjen Marsel) i na selu (1358 Žakerija). Iako savladani, ukazali su na unutrašnje opasnosti koje su pretile poretku.

Karlo V (1364 — 1380), uvideo je da se njegova feudalna vojska ne može nositi sa Englezima, pa je nastojao da stvori čvrsto stajaće jezgro. Ideja nije bila nova ni u Francuskoj, ali se dotle nije mogla sprovesti u delo. Sada će efikasniji poreski mehanizam, pa i štedljivost kralja omogućiti da se stvori potreban novac za izdržavanje trupa. Pored *konetabla*, koji je stajao na čelu čitave vojne organizacije, i maršalâ, koji su komandovali vojskama ili znatnim njihovim delovima, Karlo V je stvorio i kadar *kapetana* kojima je poveravao kompanije (čete), gradove (zamkove), pa i čitave pokrajine. Njihove su dužnosti bile vrlo široke — regrutovanje, obuka, komandovanje. Ukinuo je privatne (feudalne) ratove, plemstvu je zabranio da napušta svoje pokrajine osim u njegovoj službi. Ovim je olakšao regrutovanje konjičkih kompanija, a u isto vreme je otvorio njihove redove i neplemićima samo ako su bili sposobni. Tako je konjica počela i u Francuskoj da gubi svoj feudalni karakter.

Karlo V je u mladim godinama doživeo poraz kod Poatjea. Pored svih njegovih reformi on je rešio da se ponovo ne ogleda sa Englezima u velikim uređenim bitkama. Zato se postarao da utvrdi gradove u čemu su ga podržali građani. On je dovršio zamak Vensen i sagradio Bastiju. Kada je 1369 rat ponovo buknuo, Di Gesklen, izvanredni Karlov konetabl, je metodski potiskivao Engleze ka moru otimajući im utvrđene oslonce jedan za drugim. Kada je Karlo V umro, Englezi su držali samo Kale, Bordo i Baje.

Od smrti Karla V nastali su u Francuskoj socijalni nemiri i građanski ratovi koji će trajati skoro pola veka. U tom ambijentu se Karlove reforme nisu mogle nastaviti. Engleska nije mogla iskoristiti neprilike Francuske jer je i sama bila popri-

šte nemira. U zapadnoj Evropi su narodne mase svuda ustajale protiv feudalne države. Tako dođe do mira 1396 koji je bio potreban obema stranama. Englezi će tek 1415 ponovo krenuti na Francusku da se umešaju u francuske razmirice. Henrik V (1413 — 22) će ponoviti zahteve Eduarda III za francuski presto. Kod Azenkura (1415) ponavlja se Kresi i Poatje: francuski vitezovi puni elana, hrabrosti, pretenzija i predrasuda su ponovo potučeni nadmoćnijom taktikom. Tu je bio grob francuske feudalne vojske. To je bila poslednja velika bitka Stogodišnjeg rata. Posle toga, Englezi su u savezu sa Burgundanima zauzeli severnu polovinu Francuske sa Parizom. Ovog puta rade sa više sistema. Henrik V proglašava se (1420) regentom Francuske i naslednikom umobolnog Karla VI (1380 — 1422), ali će uskoro umreti. Za njim će uskoro poći i Karlo VI. Englezi će tada proglasiti za kralja maloletnog Henrika VI (1422 — 61), a za regenta istaknutog vojskovođu, vojvodu od Bedforda.

Bedford je nanizao lepe uspehe. Tukao je Francuze kod Kravana (1423) i kod Verneja (1424) sa trupama čiju su polovinu činili Francuzi. Opsadom Orleana (1428) on dovodi englesku invaziju do kulminacione tačke. Grad je imao značaja za dalji pritisak na jug, na legitimnog kralja Francuske Karla VII (1422 — 61). Ali u međuvremenu se Francuska trгла. U borbu protiv Engleza počinju da se pokreću i narodne mase. Jovanka Orleanka je simbol toga. Ustanak bi bio opšti, a uspeh brži da je Jovanka podržana. Okolini povodljivog Karla VII nije bilo do toga da se narod naoruža. Ovako je isterivanje Engleza trajalo duže. Bedfordova upornost i veština će samo zadržavati tok događaja. Englezi su postepeno potiskivani iz grada u grad bez velikih bitaka kao u doba Karla V. Kraj rata će ipak obeležiti dve bitke: kod Forminjija (1450) i Kastijona (1453). Bitke malih efekativa ali koje nagoveštavaju novo vreme.

3. BITKE

Ekspedicija Edvarda III koja je dovela do *bitke kod Kresija* (26 avgusta 1346) ima sve karakteristike pljačkaškog reida. Engleski kralj se iskrcao 10 ili 12 jula 1346 u Normandiji, na vrhu Kotantenskog Poluostrva, sa oko 1200 vitezova, 1743 seržana na konjima i 7080 pešaka-strelaca. On je navodno nameravao da pođe na jug, u pomoć svome posedu Gijeni na

koji su Francuzi vršili pritisak, ali se poveo za savetom nekog emigranta. Računao je da će iskrcavanje u Normandiji privući francuske snage i time olakšati pritisak na Gijenu.

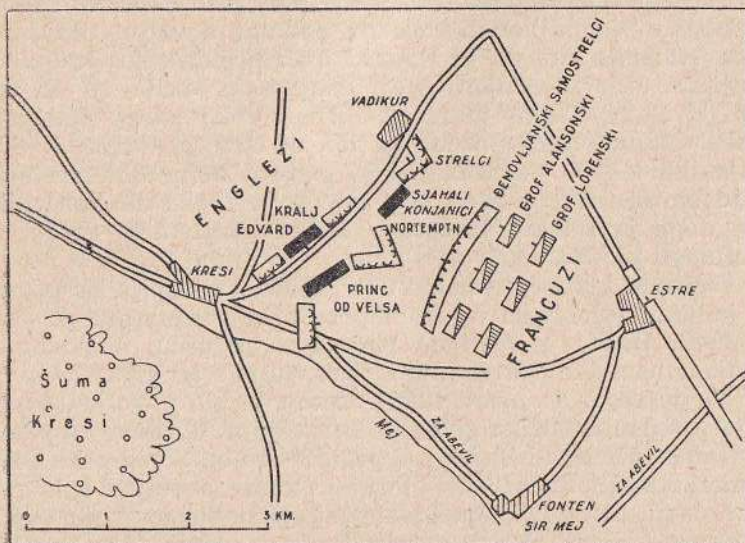
Edvard je krenuo kroz Normandiju pljačkajući i gomilajući plen. Pošto je opljačkao neutvrđeni Kan, nameravao je da se sa plenom vrati u Englesku, ali se njegova flota bez naređenja bila vratila sama. U međuvremenu je francuski kralj, Filip VI, prikupljao u Sen Deniju svoju vojsku. Ne namestavajući da primi bitku, Edvard se našao između dva rešenja: da krene na jug u (svoj) Bordo ili na sever u savezničku Flandriju. Izabrao je drugu, opasniju ali kraću alternativu jer bi se tako primakao Engleskoj. Kako su svi mostovi na donjoj Seni bili uništeni, krenuo je uzvodno i 16 avgusta prešao na severnu obalu kod Poasija blizu Sen Žermena, preko mosta koji je opravio, razbivši prethodno miliciju Amjena i nekih drugih gradova koji su pokušali da ga u tome spreče. Nije se obazreo na izazov kralja Filipa koji mu je nudio bitku na desnoj ili levoj obali Sene. Od Poasija nastavio je kroz Pikardiju forsiranim marševima u pravcu Some. U Erenu, oko 25 km severozapadno od Amjena, dao je odmor svojoj vojsci.

Filip je pokušao da rušenjem mostova na Seni zadrži Engleze na južnoj obali dok ne prikupi dovoljnu snagu za bitku. Kada je čuo da je Edvard ipak prešao reku krenuo je za njim i ušao u Amjen istog onog dana kada su Englezi stigli u Eren. Teško je reći kolika je bila snaga francuske vojske. Najumerenija ocena potiče od samog Edvarda: 8000 konjanika i 4000 pešaka. Možda je broj konjanika preteran, ali je bio svakako znatno veći od broja engleskih konjanika. Zbog toga je Edvard izbegavao bitku. Protivnički pešaci ga nisu mogli plašiti.

U Erenu se Edvard našao u nezavidnoj situaciji. Za petama mu je bila nadmoćnija vojska, a pred njim svi mostovi na Soma porušeni. Uspeo je ipak da nađe gaz na ušću, nizvodno od Abvila, i nastavio pokret prema Kresiju gde je stigao 24 avgusta. Tu je rešio da primi bitku. Teren je bio povoljan. Našao se na proplanku velike šume koja mu je štitila leđa i bokove. Vis između Kresija i Vadikura, protezao se bočno od puta kojim su morali naići Francuzi. Položaj je nudio povoljne uslove za odbranbenu bitku. U toku 25 avgusta postavio je svoju vojsku u tri grupe (bataille), dve u prvu liniju, a jednu u drugu. Centar svake grupe sačinjavali su sjahali konjanici, postrojeni u

nekoliko vrsta, a krila pešaci-strelci naoružani velikim lukom. Pozadnja grupa postavljena je na vrh visa. Tu se nalazio i kralj Edvard. Neki izvori pominju i tri bombe. U njihovo prisustvo može se sumnjati. Artiljerija se tada upotrebljavala samo u tvrđavskoj vojni. Poljska artiljerija počela je da igra neku ulogu čitav vek kasnije. U svakom slučaju bombe nisu uticale na ishod bitke iako im se ranije pripisivao veliki udeo u engleskoj pobjedi.

Francuzi su naišli tek 26 avgusta oko 16 časova. Kolona je bila razvučena, a vojska premorena od marša i vrućine. Filip je najpre poslušao savet da odloži bitku za sutradan. Ali je pustio da se događaji razvijaju kada su čelne jedinice zametnule borbu. Tada je jak i kratak pljusak pokvasio obe vojske. Tim se objašnjava što denovljanski samostrelci u službi francuskog kralja, tada najbolji u Evropi, nisu mogli dobaciti do Engleza dok su od njihovog velikog luka trpeli strahovite gubitke. To nije uverljivo. Kiša je mogla smanjiti domet samostrela, ali je zaceo smanjila i domet engleskih strelaca. Odnos je ostao isti. Ostaje činjenica da je domet velikog luka bio veći od samostrela.

Sk. 17. — Bitka kod Kresija, 26 VIII 1346

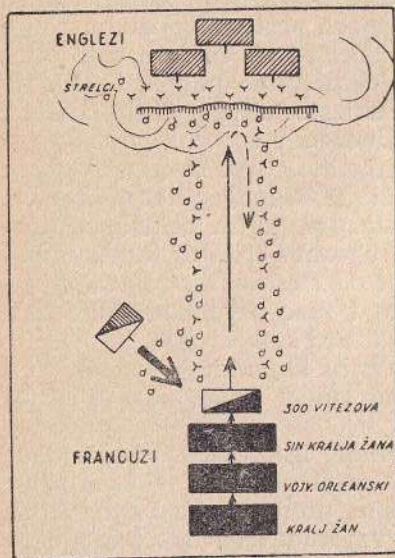
Ne shvativši to, grof Alansonski pomisli na izdaju ili kukavičluk i jurnu sa svojim ljudima kroz redove samostrelaca — na *fukaru* kako su naduveni francuski vitezovi nazivali svoje saborce, pešake — udarajući levo i desno da bi što pre jurnuo na Engleze. Strelci su dali otpora tom neočekivanom udaru s leđa i u tom neredu izveden je prvi napad koji su Englezi, razume se, odbili. Redalo se još 15 ili 16 konjičkih juriša Francuza u opštem haosu u kome se ni očevici nisu kasnije pokušali da snađu. Dovoljno je reći da su svi francuski napadi odbijeni uz strahovite gubitke. Konji i jahači valjali su se u krvi proburaženi velikim engleskim strelama. Ono malo što se probilo do engleskih linija lako je dotučeno. Ranjenom Filipu ostalo je svega 70 *kopalja* kada ga je jedan od njegovih odvuкао sa bojišta. Englezi nisu imali gotovo nikakve gubitke.

Zaprepašćenje je bilo prvi utisak koji je poraz kod Kresija izazvao u Francuskoj. Englezi se dotle nisu ničim isticali u ratnoj veštini. Priroda njihovih uspeha protiv Škotlandana nije shvaćena. Nije se moglo shvatiti kako su sjajni francuski vitezovi, kojima nije bilo ravnih, tako potpuno potučeni. Bilo je jasno da su tome doprineli engleski strelci sa velikim lukom, kome je to bio prvi ispit na Kontinentu, a zatim i čvrst defanzivan stav sjahalih engleskih konjanika. Ipak se glavni uzrok ovom katastrofalnom porazu tražio u Filipovoj nesposobnosti. Zaista, nikad bitka nije zametnuta pod gorim uslovima. Hrabrost, elan i upornost francuskih vitezova ih nisu mogli savladati. Uбудuće će Francuzi zazirati od engleskih strelaca, sjahivaće i za borbu peške, ali strelu i mač neće kombinovati u taktičku celinu kao što je učinio Edvard kod Kresija.

Da Francuzi nisu shvatili lekciju koju im je dao Edvard III kod Kresija pokazuje naredna velika *bitka kod Poatjea* (19 septembra 1356).

Operativni okviri nisu od velikog interesa. Do bitke dođe u toku pljačkaškog pohoda koji je princ od Velsa — Crni princ kako se zvao po boji svoje opreme, preduzeo ka Loari. Blizu sela Mopertija on pokazuje svoju vojsku u tri grupe, kao njegov otac kod Kresija, napred strelce, a iza njih sjahale konjanike. Izabran je teren pogodan za odbranu: drveće i džbunje zaklanjali su bokove fronta i kanalisali napad. Crnom princu nije bilo stalo do bitke. Vraćajući se u Bordo sa velikim plenom on bi je rado izbegao da je mogao. Francuzi, brojno jači, imali su mnogo više razloga da ga primoraju na obračun.

Francuski kralj Žan podelio je svoju vojsku u tri grupe koje je postavio jednu za drugom u potiljak. Prvu je poverio sinu, budućem Karlu V, drugu svom bratu, vojvodi Orleanskom, a treću je zadržao pod svojom neposrednom komandom. Trista najboljih vitezova sa konetablom i oba maršala, elitu vojske, izdvojio je sa zadatkom da probiju front strelaca i otvore put glavnini koja je sva sjahala za borbu peške. U ovoj sasvim neobičnoj odluci ogleda se naopako shvaćeno iskustvo Kresija: konjanici će brže prići strelcima i manje trpeti od njihovog dejstva, a glavnina sjahuje jer su tako učinili Englezi kod Kresija i dobili bitku. Samo je Žan pri tome zabravio da su Englezi bili u odbrani, a da su sjahali konjanici vrlo nespretni u napadu. Filip VI je kod Kresija radio u logici feudalne taktike. Njegov sin primenjuje sada slabo naučenu lekciju.

Sk. 18. — Bitka kod Poatjea,
19 IX 1356

Konjički juriš odbijen je uz velike gubitke. Konetabl i jedan od maršala su odmah poginuli. Drugi je ranjen i zarobljen. Posle toga napala je prva francuska grupa sa velikim poletom iako su je ometali razbijeni konjanici. I ona dožive neuspeh, posle vrlo uporne borbe prsa u prsa u kojoj je angažovan i deo engleske rezerve. Njena sudbina je rešena kada je u bok napao odred engleskih konjanika. Druga grupa, izgleda, napustila je bojište pre vremena jer se u izvorima više ne pominje. Tada usledi protivnapad Engleza. Oni se na konjima baciše na treću, kraljevu grupu. Žan se mogao povući bez bojazni za

svoju čast, nikako nije smeo rizikovati da bude zarobljen, ali je on bio više vitez nego vojskovođa ili državnik, pa je izdržao do kraja. Ranjen i iscrpen, padne u ruke svojih neprijatelja.

Sve se završi za vrlo kratko vreme. Francuski gubici su bili ogromni, engleski beznačajni.

O snagama koje su učestvovala u bici izvori su, kao obično, protivrečni. Najverovatnije je da na engleskoj strani nije bilo više od 6000 ljudi: 3000 konjanika, 2000 strelaca i 1000 seržana. Mali broj strelaca objašnjava se činjenicom što su u ovaj pohod povedeni samo oni koji su mogli nabaviti konje. Francuza je verovatno bilo više. Možda i svih 8000 konjanika — koliko navode umereni izvori. Bilo je i pešaka — koliko, nije od značaja jer se u opisu bitke i ne pominju.

Bitka kod Poatjea je na engleskoj strani još bolji primer skladnog sadejstva rodova. Uz strelce i sjahale vitezove našli su svoje mesto i konjanici.

U bici kod Azenkura (25 oktobar 1415) francuski vitezovi pokazali su ponovo mnogo hrabrosti a malo veštine.

Henrik V iskrcao se 11 avgusta 1415 kod ušća Sene, 17 avgusta opseo je grad Harfler i 22 septembra ga zauzeo. Zbog pretrpljenih gubitaka od neprijateljskog dejstva, a još više od dizenterije, odustao je od daljih operacija u dubinu Francuske i rešio da se vrati u Englesku, ali preko Kalea da bi ovom svom nedovršenom upadu dao izgled uspeha. Nije nameravao da izaziva bitke, pa je krenuo duž obale, ali ni to nije bilo bez rizika jer se francuska vojska prikupljala u Ruanu.

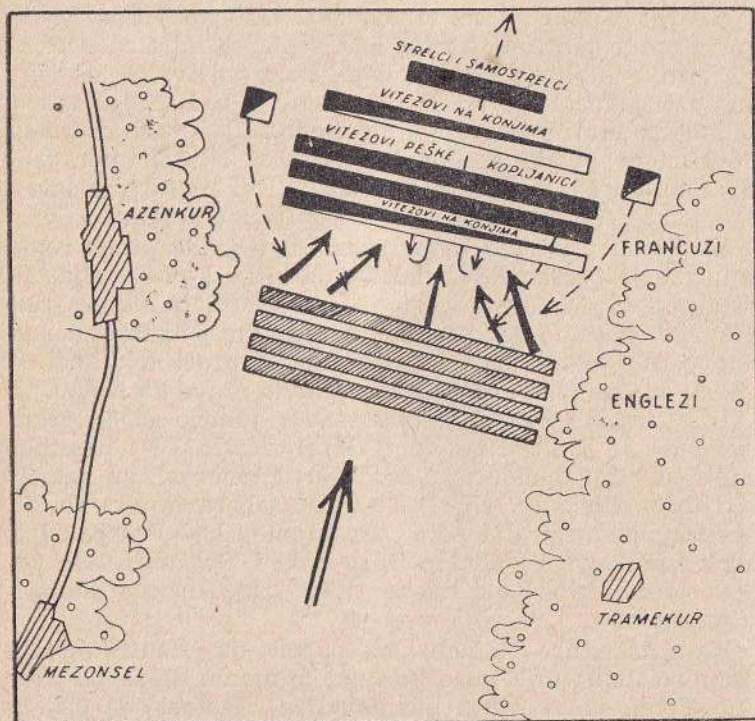
Na Somu je stigao 13 oktobra. Hteo je da pređe reku na mestu gde je prešao Edvard III uoči bitke kod Kresija, ali je odustao od toga kada je saznao da gaz čuvaju znatne francuske snage. Krenuo je uzvodno. U Abvilu je našao porušene mostove, pa je na desnu obalu mogao preći tek kod Nela, uzvodno od Amjena, i odavde je nastavio pravo ka Kaleu.

U Ruanu je francuski ratni savet odlučio sa 30 protiv 5 glasova da se Englezi napadnu. Kralj Karlo VI i prestolonaslednik su hteli takođe da učestvuju u tome, ali su zamoljeni da od toga odustanu. Nije se sasvim zaboravilo šta je stajao Francusku otkup kralja Žana, zarobljenog kod Poatjea. Izazov Henriku poslale su vojvode Burbonski i Orleanski. On im je odgovorio da ide u Kale i da se uvek, danju i noću, može naći „na terenu”.

Kod Azenkura Francuzi su uspeali da Henriku preseku otstupnicu. Sada nije imao kud, pa je morao da se postroji za bitku. Teren je za njega bio povoljan. Naslonio je oba krila na šumu. Front je iznosio svega 700 metara. Po običaju, Englezi

su sjahali za borbu peške i postavili se u četiri reda. Po jednom izvoru, strelci su stali na krila opšteg rasporeda, a po drugom su bili podeljeni na centar i krila. Svaki od strelaca imao je po jedan kolac zašiljen na oba kraja čiji se jedan kraj koso zarivao u zemlju a drugi štrčao prema neprijatelju. To je trebalo da zadrži neprijateljski konjički juriš. Sem toga, svaki je strelac imao oružje za blisku borbu — nož, sekiru ili toljagu. To je korak dalje u logičnom razvoju engleske streljačke taktike. Ne budu li francuske konjanike oborile strele, zadržaće ih kolje, a u krajnjem slučaju će se strelci poneti s njima prsa u prsa.

Francuzi su se kolebali iako su bili u strategiskoj ofanzivi. Stariji su se zalagali za defanzivan stav računajući da će zamor, glad i bolest slomiti Engleze bez borbe. Mlađi su bili

Sk. 19.— Bitka kod Azenkura, 25 X 1415

za napad i već su se prepirali oko toga kome će pripasti čast da bude u prvim redovima. Spor reši kiša koja je padala cele noći između 24 i 25 oktobra. Bilo je jasno da se sa teškom konjicom ne može ići na juriš raskvašenim zemljištem. Tada se francuska vojska postavi u čudan raspored. U prvu i četvrtu liniju stali su vitezovi na konju, a u dve srednje oni koji su sjahali za borbu peške. Strelci i samostrelci našli su se sasvim pozadi da ne bi učestvovali u slavi pobeđe u koju se nije sumnjalo.

Henrik je pokušao da nagovori svoje protivnike da ga na lep način propuste u Kale. Kada su ga odbili reši se na napad. Ustvari, on je vešto izazvao napad Francuza. Krenuo je napred sa svojom vojskom u poznatom rasporedu, a kada su strelci došli na domet svog oružja, zabili su kolje u zemlju i otpočeli svoje ubitačno dejstvo. Francuzi su odgovorili napadom konjice koji se slomio u krvi. Francuski konetabl krenuo je tada drugom linijom. Pod njenim pritiskom engleski strelci su rasterani, a sjahali vitezovi potisnuti. Ali su se strelci svili na krila i nastavili da dejstvuju s boka. To odluči sudbinu ovog drugog francuskog naleta. I treća linija, poremećena i potresena razbijenim beguncima prve i druge koji su napustili bojište, brzo je savladana. Iz poslednje prikupljeno je svega 600 ljudi za kratkotrajan poslednji otpor. Engleska pobeđa je bila potpuna uz vrlo male gubitke, kao kod Kresija i Poatjea.

Angažovani efektivni su obostrano bili mali. Englezi nisu imali više od 1000 konjanika i 5000 strelaca. Kod Francuza moramo računati samo konjanike. Njih nije moglo biti onoliko koliko je bilo ukupno Engleza, ali svakako više nego što je bilo engleskih konjanika. Francuski strelci nisu učestvovali u borbi krivicom voćstva. S njima su Francuzi dostizali, a možda i premašivali broj Engleza.

Kod *Kastijona* (17 jula 1453) je bilo obratno. Francuzi su bili u odbrani, a Englezi su bezglavo napadali položaj branjen palisadom i efikasnom artiljerijom. Obratan je bio i rezultat. Uspešno dejstvo artiljerije prenosi ovu bitku u narednu epohu.

V

NEMANJICI

1. USPON SRBIJE NEMANJICA

Sjajan je bio uspon Srbije u doba Nemanjića. Za nepuna dva veka Srbija se izdigla iz vazalne potčinjenosti do prevlasti na Balkanu.

Rodonačelnik dinastije, preduzimljivi veliki župan Stefan Nemanja (oko 1170 — 96),⁴⁰ postavio je temelje srpskoj moći ujedinivši pod svoju vlast osnovne srpske zemlje, Rašku i Zetu. On zatim energično iskorišćava teškoće Vizantije i proširuje svoje posede na istok i jug do pograničnih gradova: Beograda, Ravnog (Čuprije), Niša, Skopja, Prizrena, Kroje, Lješa. Njegova pojava znači kraj stare i početak nove epohe srednjevekovne Srbije. Iza ove krupne istoriske ličnosti gube se njegovi prethodnici; narodna tradicija je zaboravila njegove pretke, a istoriski izvori ne pominju čak ni imena njegovih roditelja. Nemanjin sin i naslednik Stefan Prvovenčani (1196 — 1227) stiće kraljevsku krunu, simbol nezavisnosti koju je još njegov otac bio stvarno izvojevao. On stiće i Prizren i postavlja srpsku granicu na Šar Planinu. Za vlade njegovih sinova koji se ređaju na prestolu — Radoslava (1227 — 34), Vladislava (1234 — 43) i Uroša I (1243 — 76) — Srbija ostaje uglavnom u starim granicama, ali ekonomski i vojnički vidno jača, sudeći po snazi koju će potom ispoljiti. Reklo bi se da se prikuplja za naredni nalet. Doista, Uroševi sinovi Dragutin (1276—82 a na severu države do 1316) i Milutin (1282 — 1321) kreću na Vizantiju. Zauzimaju Skopje, Polog, Ovče Polje, Zletovo, Pijanec, Poreč, Kičevo, Debar i pomeraju srpsku granicu do linije (vizantiskih) tvrđava: Strumica — Prosek — Prilep — Ohrid — Kroja. Na severu osvajaju Beograd, Mačvu i Braničevo. Pobedom nad Bugarima kod Velbužda (1330) pod Stefanom Dečanskim (1321 — 31) Srbija se oslobodila najopasnijeg takmaca u borbi za Makedoniju, i otvorila sebi velike mogućnosti daljeg teritorijalnog širenja prema jugu. Njih će ostvariti

⁴⁰ R. Novaković u dokumentovanom članku (Jedan pokušaj tumačenja Savinih hronoloških podataka u Žitiju sv. Simeuna. *Istoriski glasnik*, 3—4/1955, str. 79—122) došao je do zaključka da je Nemanja postao veliki župan 1167/66 i da je vladao do 1195, a Stefan Prvovenčani od 1195—1223.

Stefan Dušan (1331 — 55). On izdiže srednjevekovnu Srbiju do vrhunca moći. Prelazeći van srpske i slovenske etničke granice, Dušan dovršava osvajanje Makedonije, sem Soluna i dela Halkidike koje sačuvaše Grci, i zauze Albaniju, Epir i Tesaliju. Njegova država se proširila od Dunava do Egejskog Mora i od Korinskog Zaliva i Jadrana skoro do ušća Marice. Dve trećine Poluostrva bile su u Dušanim rukama. Bio je neosporno najmoćniji vladalac na Balkanu. Svestan ove činjenice on se 1346 krunisao za cara Srba i Grka.

Nemanjićka Srbija širila se pretežno na račun Vizantije. Restaurisano Vizantisko Carstvo posle latinske invazije (1204—61) jedva da je ličilo na ranije moćnu imperiju Vasilija II. Iznemoglost Vizantije je najbitniji uzrok naglog širenja Srbije prema jugu i jugoistoku. Nije čudo što je Dušan osvojio sve one prostrane oblasti bez ijedne uređene bitke na otvorenom polju, samo otimanjem gradova. Usto, on je svuda u tim krajevima, razrivenim građanskim ratovima, nalazio svoje pristalice među makedonskim, albanskim, pa i grčkim elementom. Nasuprot uspesima na jugu, na severu u doba njene najveće moći granice Srbije se nisu mogle uvek održati, niti su se Bosanci dali potisnuti iz Zahumlja, koje su oteli u metežu prilikom dolaska na presto Stefana Dečanskog. Sva je pažnja i snaga Srbije bila okrenuta na drugu stranu.

Slabost Vizantije nije jedino objašnjenje srpskih uspeha. Odnos snaga na Balkanu nije se remetio samo njenim opadanjem. Uparedo je rasla i stvarna moć Srbije, uverljivo ispoljena u bici kod Velbužda. Bio je to veliki vojni događaj, najznačajniji u doba Nemanjića, sa znatnim i trajnim političkim posledicama. Kod Velbužda je upravo zasnovana srpska prevlast na Balkanu. Bugari su odbačeni ustranu, u svoje etničke granice, a Srbima se otvarao put kroz Makedoniju, niz Vardar i Strumu ka Egejskom Moru. Pri ocenjivanju snage Srbije Nemanjića potsetićemo se i na to da je ona uspešno odbila i nasrtaje Mađara.

Vojnička snaga Srbije nije samo proizvod vojničkih i političkih rezultata. Oduvek je ekonomska snaga bila glavna poluga vojne moći. U Srbiji je to vrlo uočljivo. Rudarstvo koje je u XIII veku obnovljeno u velikim razmerama dalo je poleta zanatstvu i trgovini. Bogatstvo zemlje je raslo zahvaljujući i stabilnoj centralnoj vlasti koja je umela da stvori sigurnost unutra i da sačuva zemlju od pljačkaških upada spolja. Ali

nas ovde ne interesuje toliko apsolutno narodno bogatstvo koliko činjenica da je veliki njegov deo odlazio u ruke vladalaca, relativno mnogo veći nego u Vizantiji. Počev od Milutina, srpski kraljevi su raspolagali velikim novčanim sredstvima. Svoju ekonomsku moć pretvorili su u vojnu prevlast na Balkanu. Realna vojna sila je konačno objašnjenje uspona i veličine srednjevekovne Srbije. Srbija nije samo otimala gradove i zemlje iz iznemoglih ruku Vizantije, nego je uporedo savladala svoje takmace Bugare i suzbila nadmene pokušaje madžarskih kraljeva da joj nametnu svoju vlast.

Bilo je i subjektivnih uzroka srpskoj moći pri kraju Srednjeg veka. Ne mogu se prećutati nekoliko snažnih ličnosti loze Nemanjića, da navedemo samo Nemanju, Stefana Prvovenčanog, Milutina i Dušana, koji su umeli ne samo da suzbiju partikularističke i separatističke težnje svoje vlastele, nego i da je iskoriste za ekspanzionističku politiku. Inicijativa je često poticala i od ratoborne vlastele. U osvajačkim ratovima i u osvojenim oblastima ona je sticala slavu, položaje i bogatstvo. Ravnoteža između krune i vlastele je neophodna za postojanje feudalne države; ukoliko je stabilnija, utoliko je veća državna moć. Saradnja krune i vlastele je bila odlučujuća komponenta srpskog dinamizma poznijeg Srednjeg veka.

Vizantiska carska titula, koju je Dušan prisvojio 1346, trebalo je da bude više prolog nego epilog njegove osvajačke politike. Carstvo je trebalo osvojiti. Tek dve godine kasnije je Dušan zauzeo Epir i Tesaliju. Tada je veći deo Poluostrva bio u srpskim rukama, ali se ideja o carstvu mogla realizovati samo osvajanjem Carigrada. Inače će ostati prazna titula kao što je ostala i bugarska. Ali je vojnogeografski položaj Carigrada bio suviše jak. Uzalud su jurišali na nj Persijanci, Avari, Arapi, Bugari, Rusi. Krstaši su ga 1204 iznenadili u trenutku slabosti. Raspolagali su i moćnom mletačkom flotom bez koje se taj grad nikako ne bi mogao zauzeti. Kontinentalna Srbija je bila nemoćna protivu jako utvrđenih primorskih gradova. Stoga Dušan, fasciniran idejom carstva, prenosi težište na diplomatsko polje tražeći uzalud saveznike ne bi li pomoću njih postigao ono čemu njegova vojnička sila nije bila dovoljna. Da vidimo kakva je ona bila.

2. VOJSKA NEMANJIĆA

U doba Nemanjića Srbija se razvila u feudalnu državu, pa je i njena vojska imala glavne feudalne karakteristike. Srpski feudalizam se razlikovao od zapadnog više u pojedinostima nego u suštini. Po svome društvenom uređenju Srbija Nemanjića je bila bliža Zapadu nego Vizantiji.

Feudalne vojske su teritorijalne vojske. I u Srbiji je vojna obaveza bila vezana za zemljišni posed. Po Dušanovom zakonu (član 42) baštine su „vojevale vojsku” što se besumnje odnosi na slobodne baštine plemstva. Vojna obaveza je dakle zahvatala imaoce takvih baština, *vlastelu i vlasteličiče*, što sasvim odgovara zapadnim baronima i vitezovima. To je bila njihova lična obaveza. Nema podataka o tome da su baštine bile zadužene nekim određenim vojnim kontingentom. Videli smo da takvih određenih obaveza nije bilo ni na Zapadu, izuzev u specifičnim uslovima. Crkvena vlastelinstva bila su oslobođena i od ove obaveze.

U strukturi zemljišnog poseda i stanovništva ogleda se i sastav vojne sile. U Srbiji nije bilo velikih imanja (latifundija) pod jednom upravom. Preovlađivala je sitna privreda. Vlasništvo slobodnih baština bila su u suštini određena prava vlastele nad zavisnim baštinama seljaka, *meropha*. I velika crkvena i manastirska imanja bila su raspoređena na zavisne baštine. Meropah je obrađivao svoju malu državinu, ali je vlasniku zemlje bio obavezan na razne dažbine i službe (rabote) prvenstveno na njegovom neposrednom imanju. Svojim imanjem su meropsi mogli donekle slobodno raspolagati, ali uvek pod obavezom tereta koji su dugovali zemljovlasniku, vrhovnom baštiniku. Položaj meropha je bio toliko težak da su oni često napuštali svoju nezavidnu baštinu i odlazili u svet. Zbog toga su silom vezivani za zemlju, kao na Zapadu. Zanatlije u unutrašnjosti, dakle sem onih u gradovima primorja i pokrajina osvojenih od Vizantije, bili su u sličnom zavisnom položaju. U nešto boljem položaju bili su *sokalnici*, koji su sopstveniku zemlje dugovali polovinu ili trećinu meropaških rabota i dažbina. Pastiri, zvani *vlasi*, sačuvali su nešto više slobode blagodareći prirodi svoga zanimanja. Oni su svoje obaveze podmirivali stokom. Pored ovih relativno slobodnih društvenih slojeva, bilo je u Srbiji i nešto domaćih agrarnih robova zvanih *otroka*, koji su bili sa svojom decom „baština večna” svojih

gospodara. Kada su naseljavani na gospodarevoj zemlji, njihov se položaj nije mnogo razlikovao od meropaškog. Njihov broj je bio mali i u opadanju. Slobodnih seljačkih baština, dakle takvih koje nisu bile opterećene dažbinama i rabotama u korist kralja, crkve ili vlastele, bilo je sasvim malo, samo na zapadu države. Negde su slobodni ljudi bili puka sirotinja, najsiromašniji deo stanovništva.

Nema dovoljno podataka o posedima vladalaca. Njihovi posedi su se povećavali i smanjivali konfiskacijom i darovanjem. Kraljevi su naročito mnogo zemlje darivali manastirima i crkvi uopšte, gde su imali najčvršći oslonac protiv svoje buntovne vlastele. Bilo je manastira koji su posedovali nekoliko desetina sela sa hiljadama kuća. Ta je zemlja bila jalova u vojnom pogledu. Darovnicama je povećan broj vojnih obveznika ukoliko su stvarale novu vlastelu ili vlasteličiće. Ni o posedima vlastele nemamo mnogo podataka. Bilo je i takvih koji su posedovali čitave župe. Njih nije moglo biti mnogo. Mnogi vlasteličići su lično obrađivali svoje malo parče, ali su poneki posedovali i čitava sela. Vlasteličića je verovatno bilo mnogo, mnogo više nego vitezova na Zapadu, kao što je bilo mnogobrojno niže plemstvo u Mađarskoj, Hrvatskoj, Češkoj i Poljskoj. Do XIV veka oni su se prosto nazivali *vojnicima*. I u Srbiji se dakle niže plemstvo razvilo od ratnika.

Vlasteoske i crkvene baštine bile su slobodne i neprikosnovene. Vlasnici su njima mogli slobodno raspolagati, razmenjivati, poklanjati, davati u miraz, prodavati, zaveštavati crkvi. Kruna ih je mogla konfiskovati samo u slučaju veleizdaje (nevere). I zemlja umrlog vlastelina, koji nije imao naslednika do određenog srodničkog stepena, vraćala se kruni. Vlastela je znala otimati zemlju jedna od druge, a naročito od crkve. Ove promene su imale vojni efekat ali nisu dirale u suštinu poretka. Sva je zemlja bila uvek u rukama vladajuće klase, plemstva i sveštenstva.

Slobodne baštine bile su oslobođene svih javnih tereta, plaćale su vladaru samo jednu vrstu neposrednog poreza na zemlju (soće), kao znak da je on gospodar zemlje, ali su crkvene i manastirske baštine bile oslobođene čak i tog nameta. Slobodne baštine nisu zavisile ni od koje druge vlasti; bile su u obavezi samo prema kruni. To nam potvrđuje ustanova soće koje na Zapadu nema. Ali se vremenom i to izmenilo. Davanjem slobodnih baština crkvama i manastirima — često po

vlastitoj želji sopstvenika, i nametanjem patronata jačih nad slabijim, nastala je i u Srbiji izvesna hijerarhija slična feudalnim lestvicama na Zapadu. Kako bi se inače moglo shvatiti, naprimer, da se Dušanov vojskovođa Hrelja odmeće i vraća u sastav države sa čitavom svojom oblašću? Ne bi se mogao shvatiti ni proces raspadanja države posle Dušanove smrti.

I u Srbiji se javlja pronija. Došla je, razume se, iz Vizantije. Srbi su je verovatno zatekli u oblastima osvojenim od nje. Pominje se u spomenicima tek oko 1300, za Milutinove vlade, a širu primenu dobija u Dušanovo doba. Pronijari su uživali prihode izvesne krunske zemlje da bi se odazvali kraljevu pozivu u rat. Kako su i baštine bile opterećene dužnošću vojevanja, razlika između njih i pronija je nejasna. U Vizantiji, gde u doba njene pojave nije bilo zemaljske (teritorijalne) vojske, imala je svoj pun smisao. Ali je pronija ipak jačala vojnu snagu Srbije. Pronija, zemlja bez baštinskog prava, nije se smela ni kupovati ni prodavati, pa ni davati crkvi — nije se dakle mogla osloboditi vojne obaveze. Pronije su uvek bile vojnički aktivne, dok su baštine mogle biti povremeno i jalove, kada nije bilo muških glava sposobnih za vojničku službu, ili nije bilo ekvivalentnih zamenika. Pronijari su bili dužni da se odazovu na konju, što se nije moglo tražiti od svakog baštiničika. Morali su biti poslušniji prema kruni, jer njihove pronije nisu bile toliko čvrste kao baštine. Mogle su se lakše oduzimati. Ukratko, pronije su bile vojnički efikasnije. Otuda je Dušan nameštao srpsku vlastelu u osvojenim oblastima kao pronijare. Ali među pronijarima je postojala prirodna tendencija da svoje pronije pretvore u slobodne baštine.

Po Dušanovom zakoniku je samo gospodar baštine mogao imati i proniju. To izgleda kao koncesija plemstvu, da se pripadnici podređenih društvenih slojeva ne bi dograbili oružja, položaja, vlasti. Po S. Novakoviću i vlastela je imala svoje pronijare⁴¹. I ona je prihode delova svojih poseda mogla ustupiti za vojnu službu, dakle kao što su na Zapadu i vazali sticali svoje vazale.

Vojsku su dakle činili lično — vlastela, vlasteličići, pronijari. Ali gotovo u svima poveljama — darovnicama onog vremena manastirski ljudi, seljaci i pastiri, oslobađaju se vojnih dužnosti, pa su otuda neki izveli zaključak da su svi drugi,

⁴¹ S. Novaković, Pronijari i baštiničici, str. 35—36.

koji nisu posebno oslobođeni, bili vojni obveznici, da je vojna obaveza u Nemanjića bila opšta, da je njihova vojska bila narodna.

Sasvim je sigurno da vojska feudalne Srbije nije bila narodna. Naprotiv, feudalna vojska je klasna vojska. U feudalizmu je oružje ne samo politički nego i faktički u rukama vladajuće klase, dakle ratničke kaste, izrazite manjine naroda. O opštoj vojnoj obavezi nije moglo biti ni govora. Za to nisu postojali ni društveni ni ekonomski preduslovi. U Srednjem veku opšte vojne obaveze nisu bile nigde, pa čak ni u dobro organizovanoj, centralistički uređenoj i autokratskoj Vizantiji. Ni vojna obaveza robovlasničkih demokratija, Helade i Rima nije bila opšta. Opšta vojna obaveza je kategorija modernog vremena. Povelje koje ljude crkvenih vlastelinstava oslobađaju od vojske ne dokazuju da su svi ostali koji nisu pripadali crkvenim vlastelinstvima morali poći na vojsku. One nam pokazuju samo da je neko odvodio te ljude u rat, pa je to trebalo sprečiti autoritetom vladaočevim. To svakako nisu bile ni manastirske ni kraljevske vlasti, nego vlastela koja je rado nasrtala i na manastirske baštine. To se jasno naslućuje iz jedne povelje kralja Dragutina po kojoj ljudi i vlasi (seljaci i pastiri) nekih sela datih manastiru Hilendaru ne idu na vojsku ni s kim. Drugim rečima, da ih niko nije mogao povesti u rat.

Opšte obaveze nije bilo, ali je jasno da se bri (staleži koji nisu pripadali ni vlasteli ni kliru) nisu bili skroz oslobođeni vojnih dužnosti. Pitanje je samo u kojoj meri su ih one teretile. Vlastela je imala prava da povede u rat svoje potčinjene kmetove. Pod ovom obavezom bio je svaki od njih. Samo to nije opšta obaveza koju propisuje i sprovodi centralna državna vlast. Pri onoj socijalnoj strukturi i državnoj upravi ne može se zamisliti da je vladalac mogao pozivati na vojnu dužnost kmetove vlastele. To je mogao učiniti samo na svojim ličnim posedima. U nedostatku pojedinosti u istoriskim izvorima, a oslanjajući se na analogije sa Zapada, možemo slobodno pretpostaviti da su niži društveni slojevi bili zahvaćeni obavezom ratovanja više po diskrecionom pravu vlastele nego po nekom opštem običaju ili propisu. Ali u tome svome pravu vlastela je bila ograničena opštom oskudicom radne snage koja je upravo dovela do vezivanja seljaka za zemlju, i koja se nije smela zaošttravati odvlačenjem kmetova u rat bez velike štete po sopstvene ekonomske interese. Usto, bilo je teško nabaviti

potrebno oružje i opremu za veće mase, a još teže ih izdržavati u ratu. Slabo naoružani i slabo izvežbani pešaci tada nisu značili mnogo na bojištu. Vlastela nije imala mnogo računa da od svojih dobrih kmetova stvara rđave ratnike. Kmet je bio korisniji kao zemljoradnik nego kao borac. Najzad, da li bi naoružani kmetovi trpeli tešku vlast vlastele?

Jače učešće naroda je moglo biti samo u odbrani užeg zavičaja, što je posledica tradicije još iz vremena plemenskog društvenog i vojnog uređenja. Taktički je to moglo biti efikasno samo u rasutoj borbi, u planinskim i šumovitim predelima. Bobene tradicije su se tu najviše i sačuvale. Ugarski kralj Ludvig I, naprimer, prilikom svog pohoda protiv cara Uroša (1359) osetio je svu težinu ratovanja u šumama oko Rudnika protiv naoružanih srpskih seljaka. Opšte dizanje naroda u odbranu zemlje oseća se i u pomenutoj Dragutinovoj povelji koja dopušta da i manastirski ljudi idu na vojsku kada nastane kakva opasnost za zemlju. Feudalizam nije ni na Zapadu sasvim isključivao opšti poziv (pučki ustanak, Heerbann, ban et arrière ban, fyrd). Ali se njime služio vrlo retko. Inače su vojne dužnosti sebara bile mnogobrojne. Gradsko (varoško) i seosko stanovništvo bilo je dužno da podiže i održava gradove, da ih čuva danju i noću. Seljaci su čuvali puteve od razbojnika, naročito u pustim krajevima, a u pograničnim župama davali su i stražu na granici, jer su granični vlastelini ili *krajišnici* bili odgovorni za sigurnost granice pod pretnjom vrlo strogih novčanih kazni. I manastirska sela bila su dužna da čuvaju manastirske kule, pa su u izvesnim slučajevima morala davati ljude za čuvanje manastira na Sv. Gori.

Budva, grad od nekih 800 stanovnika, za Dušanove vladavine bila je obavezna da stavi na raspolaganje 50 ljudi pod jednim kapetanom, ali samo u slučaju ako je sam car predvodio vojsku, i to samo na prostoru između Zete, Skadra i Kotora. Takve određene i ograničene obaveze mogle su teretiti i druge primorske gradove pod srpskom vlašću koji su kao dobro organizovane administrativne celine bili u izrazito autonomnom odnosu prema kruni, ali se analogija ne može proširiti na vlasteoske baštine u unutrašnjosti zemlje. Nema nikakvih osnova za pretpostavku da su vlasteoske baštine bile zadužene određenim brojem ljudi.

Nećemo biti daleko od istine ako utvrdimo da je vlastela vodila sobom u rat vrlo mali broj kmetova, najčešće samo

sluge konjušare i ljudstvo za pomoćne službe — svakako u znatno manjoj meri no što pokazuje slučaj Budve (50:800). Vrlo je verovatno da dobar deo vlasteličića nije mogao sobom povesti ni ličnu poslugu. Vraćajući se još jednom na odnos društvenih slojeva prema vojnoj obavezi, mogli bismo reći modernim vojničkim jezikom da je plemstvo činilo borački deo operativne vojske, dok su se bri pretežno obavljali pozadinske i posadne dužnosti.

U osvojenim oblastima Makedonije, Epira i Tesalije srpska, negde i albanska vlastela zamenjivala je domaću — grčku, makedonsku. Srbi su srpskim kraljevima bili svakako najpouzdaniji. Negde se domaća vlastela zadržala na nižim položajima. Došljaci su svakako dovodili svoje pratnje koje su naseljavali na zemlju ili zadržavali na svojim dvorovima. Na novim posedima je srpska vlastela bila u pronijarskom odnosu prema kruni (ili većoj vlasteli), bar u početku. U delovima Makedonije koji su bili duže pod srpskom krunom je i domaće stanovništvo prodrlo besumnje u redove vlastele (vlasteličića), povećavši tako broj vojnih obveznika, ali može se uzeti kao pravilo da je vojna efikasnost osvojenih zemalja bila manja od matičnih srpskih.

Feudalna vojska nije bila jedina snaga Nemanjića. Za vlade kralja Milutina javljaju se i najamnici, dakle u isto vreme kada su obnovljeni rudnici donosili značajne prihode. To nije slučajno. Feudalne vojske su izraz prirodne privrede. Najamnici se pojavljuju tek kada centralna vlast ima dovoljno sredstava da ih može najmiti. Milutin uzima u svoju službu lake istočne najamnike — turkopole, Kumane, Tatare, Jase (Osete). Kasnije u službi Dečanskog i Dušanovoj vidimo i teške konjanike Zapada, efikasnije pa valjda i skuplje. Dušanovu ličnu gardu činilo je 300 nemačkih najamnika. Najamnici su tada bili jedina stajaća vojska, ukoliko nisu bili naseljeni kao Milutinovi turkopoli. Cifre najamnika koje pominju izvori su sasvim skromne — nekoliko stotina do 2 hiljade.

O veličini vojske nemamo mnogo podataka. Nemanja je 1189 nudio Fridrihu Barbarosi navodno 20 000 vojnika. Po pouzdanim ocenama srpska vojska je u bici kod Velbužda (1330) imala 15 000 ljudi zajedno sa najamnicima. Za ono vreme to nije bilo malo.

Vojska se sazivala od slučaja do slučaja. Na kraljev (carev) poziv vlastela i vlasteličići su dolazili na određeno zorište u

određeno vreme, grupisani verovatno po župama. Na čelu županiskih odreda bili su svakako župani — bilo da su to bila vlastela, bilo kraljevski (carski) namesnici (kefalije). Pored župa se u Srbiji pominju i krupnije pokrajine nazvane oblasti ili zemlje. One se ističu kao geografske celine, ali se negde formiraju više prema moći njihovih namesnika i njihovom odnosu prema kruni nego prema geografskim ili etnografskim momentima. Vrlo je verovatno da su pokrajinski namesnici komandovali vojskama koje su se prikupljale u njihovim pokrajinama. Inače ne bismo mogli shvatiti mnoge centrifugalne pojave, pa ni sam raspad Dušanovog carstva.

Zborište se određivalo prema operativnim potrebama.

Vlastela se nije uvek spremno odazivala vladaočevu pozivu, naročito ne onda kada nije bila neposredno zainteresovana za rat, a u vladaoca nije bilo dovoljno snage da je prisili na poslušnost. Često je i zadocnjavala. Vlastela je sa svojim vojskama slobodno raspolagala, pa i ratovala za svoje interese. Krvave raspore među velikašima nisu bile retke. Institucijom dvoboja pokušao je Dušanov zakonik da međusobice u vojsci svede na individualne sukobe. Na sopstvenoj vojsci vlastela je zasnivala svoju moć i svoje odnose prema državnom poglavaru. U dinastičkim sukobima vlasteoske vojske su igrale glavnu ulogu. Manje su bile mogućnosti odmetanja onih župa na čijem čelu su stajali kraljevi namesnici — sve dok se nisu takođe pretvorili u feudalce. Pronijari su bili pouzdaniji. U suštini su i namesnici bili pronijari. Najsigurniji oslonac je imao vladalac u svojim najamnicima — dok ih je plaćao.

Vojnu silu Nemanjića činila su u osnovi dva elementa: teritorijalna (vlasteoska) vojska i strani najamnici. Poslednji, kada ih je bilo, činili su jezgro vojske, naročito pod Dečanskim i Dušanom. Glavninu je obrazovala prva sastavljena iz niza vlasteoskih (župskih, pokrajinskih) kontingenata vrlo nejednakih po veličini i kvalitetu što je zavisilo od prostranstva, naseljenosti, bogatstva i ratničkih tradicija teritorija na kojima su prikupljeni. U jednoj povelji kralja Milutina ti se vlasteoski odredi nazivaju *vojske* ili *vojvodstva*. Vidno obeležje tih posebnih vojsaka — koje bismo mogli nazvati jedinicama samo po tome što su obrazovale celine, a nipošto po njihovim taktičkim kvalitetima — bila je zastava ili steg po kome su se njihove vođe nazivale i *stegonoše*. Dalje raščlanjavanje naniže nije poznato. Kada se Nemanja zahvalio na prestolu, pored

vojvoda bili su prisutni *tisućnici*, *satnici*, *pedesetnici* i *desetnici* — dakle činovi starog dekadnog sistema iz plemenskog doba kada su se vojske tako i delile. Nikako nije verovatno da su vojske Nemanjića bile formirane po dekadnom sistemu. Tome se protivi njihova društvena struktura, a u izvorima ne nalazimo nikakva oslonca za takvu pretpostavku.

Vrhovni komandant bio je vladalac. U odsustvu vladara vojskom je komandovao jedan od vojvoda, koji se ponekad nazivao *veliki vojvoda*. Po zakoniku cara Dušana njega je svako imao slušati kao i cara. Ai ima podataka da tada u vojsci nije bilo ni reda ni discipline jer se vojvode nisu htele pokoravati jedan drugome.

Vlastela se svakako borila na konju. To se nije moglo reći za sve vlasteličiće. Među njima moralo je biti mnogo onih koji nisu mogli držati podesnog konja. Vojnički konji su se mnogo cenili u Srbiji.

Oružja je bilo svakovrsnog kao svuda u Evropi. Konjanici su, svakako, imali koplje i mač, verovatno i palicu (drvenu sa gvozdenom glavom), a pešaci koplje, mač, palicu, luk, praćku. Gro pešaka, koje su činili vlasteličići, bio je naoružan kopljem, mačem i štitom, a seбри su verovatno bili strelci. I u Srbiji strelci igraju malu ulogu. Glavno oružje pešaka je bilo koplje i mač. Samostrel se slabo upotrebljavao. Bilo je i oklopa za ljude i konje. Najbolji su dobavljani iz Italije. Potpunu vitešku opremu u zapadnom smislu je mogao imati samo mali deo srpskih ratnika, možda samo vlastela.

U doba Nemanjića je tvrđavska vojna bila glavni način ratovanja. Uređenih bitaka na otvorenom polju je bilo vrlo malo. U njima glavnu reč imaju konjanici, ali je uloga pešaka sa bliskim oružjem znatno veća nego na Zapadu. U očima svojih suseda su Srbi u Srednjem veku važili kao ratoboran i hrabar narod. Borbenost širih slojeva dolazila je do izražaja u odbrani užeg zavičaja, u šumovitim i brdskim predelima kojima je Srbija obilovala. U svojim planinama oni su znali naneti odlučne udarce stranim zavojevačima. Nerado su odlazili da vojuju u daleke zemlje. To je bila jedna od slabosti u odnosu na Dušanovu osvajačku politiku.

Sasvim su oskudni podaci o izdržavanju i snabdevanju vojske. Dušanov zakon o tome ne govori ništa. Grad Budva je izdržavao sam svoj kontingent u vrlo ograničenoj oblasti. Slična prostorna ograničenja nalazimo i na Zapadu. Tamo se slu-

žba o trošku vazala svodila često samo na odbranu seniorove oblasti. Mogli smo otuda zaključiti da je i srpska vlastela morala vojevati u svom ruhu i kruhu samo u izvesnim geografskim granicama. O vremenskim ograničenjima nemamo baš nikakvih podataka. Vremenski okviri onemogućili bi svaki ozbiljniji ratni pohod. Ali su i tu morale biti neke granice, posle kojih bi izdržavanje vojske padalo na teret vladaoca kao što je to bilo u mnogim slučajevima u Francuskoj.

Gradovi (tvrđave) su bili delom čvrste građevine sa kamenim zidinama i kulama, a delom i drveni objekti. Utvrđenih gradova (varoši) bilo je samo u primorju i na teritoriji osvojenoj od Vizantije.

Nemanjići nisu imali svoje flote. Bili su upućeni na ono malo brodova svojih potčinjenih gradova — Kotora, Ulcinja, Budve. Ponekad su im Dubrovčani davali pomoć na moru. Bio je to krupan nedostatak u vojnoj moći velike države koja je izbijala na dva mora i koja je išla za hegemonijom na Balkanu. Jake gradove na moru, kao Dubrovnik i Solun, nisu Srbi nikad mogli zauzeti. Dušan je bio svestan te slabosti kada je nudio Mlečanima savez protiv Grka.

3. TURCI OSMANLIJE

Za Turke je rečeno da su bili samo osvajači utaboreni usred pokorenih naroda, više vojska no narod ili država. Ali to je samo deo istine.

Turci ulaze naglo u istoriju, zaista kao osvajači velikog stila. Dolazeći iz centralne Azije preko Irana, sredinom XI veka pod Togrul-begom, unukom Seldžukovim, upadaju u Mesopotamiju i prisvajaju političku vlast bagdaskog kalife. Togrulov naslednik Alp Arslan (1063—1072) osvaja Gruziju i Jermeniju, proširuje vlast Seldžuka do granica Palestine, a 1071 pobedom kod Manzikerta otvara vrata Male Azije. Tada će sva ova bogata oblast, kolevka prastare civilizacije, biti sistematski opustošena reidovima tih nomadskih konjanika pre no što će trajno pasti u njihove ruke. Arslanov sin Malikšah (1072—1092) dovodi državu Seldžuka na vrhunac moći. On osvaja i Jerusalim što daje neposrednog povoda krstaškim pohodima. Njegova vlast obuhvatala je Iran, Mesopotamiju i velike delove Male Azije i Sirije. Ali jedinstvo ove naglo stvo-

rene imperije nije moglo biti duga veka. Ubrzo posle Malikšahove smrti ona je podeljena među članovima dinastije. Obrazovano je tako nekoliko posebnih seldžučkih država među kojima je politički i kulturno bio najznačajniji Ikoniski (Koniski) Sultanat, nazvan i Rumeliskim Sultanatom jer je obuhvatao rimske tj. istočnorimske ili vizantiske oblasti u Maloj Aziji. Raspadom države slomljena je i osvajačka moć Turaka Seldžuka. U XII i XIII veku oni su u defanzivi, prema zapadu i istoku, prema krstašima i Vizantincima na jednoj i Mongolima na drugoj strani. Turske čete će i dalje upadati radi pljačke u susedne zemlje, ali nema više velikih osvajačkih pothvata. Etnička hegemonija turskog etničkog elementa u Maloj Aziji je trajni i najznačajniji rezultat navale Seldžuka.

Na osvojenoj teritoriji Seldžuci dolaze u neposredan dodir sa visokim civilizacijama koje ne ostaju bez uticaja na te step-ske konjanike. Malikšah podiže škole i akademije. Ovaj najveći među vladavcima Seldžuka ušao je u istoriju kao zaštitnik nauke i umetnosti. Naročito će se u Rumeliskom Sultanatu, koji nas najviše interesuje, na tački presecanja triju civilizacija — arapsko-persiske, vizantiske i franačke — razviti izvanredna materijalna kultura, a i značajna umetnost. Krajem XII veka mnogi vizantiski podanici traže u državi Seldžuka bolje uslove života.

Pod udarcima Mongola Rumeliski Sultanat raspao se krajem XIII veka na deset manje-više samostalnih kneževina (emirata) koje su zahvatale centralnu Anadoliju. Jedna od njih bila je i Osmanova. Tursko predanje navodi mnogo romantičnih pojedinosti o dolasku Osmanovog oca Ertogrula sa šakom nomada iz istočne Anadolije u krajeve zapadno od Ankare i o njegovim odnosima sa koniskim sultanom koji mu je te krajeve dao u leno. Pouzdano je samo da se krajem XIII veka na granici Vizantije, u slivu srednjeg toka Sakarije, javlja dobro organizovana grupa Turaka pod emirom Osmanom (1288—1326) po kome će se oni nazvati Osmanlijama. Pod tim imenom će dinastija Osmanova vremenom ujediniti sva turska plemena Prednje Azije i ponovo ih povesti u osvajačke pohode svetskog značaja. Iz klonulih ruku Arabljana će Turci Osmanlije preuzeti „Prorokov osvajački mač”.

Ali krajem XIII stoleća, kada Turci Osmanlije stupaju na pozornicu istorije, Osmanova država još se ničim ne ističe među ostalim turskim kneževinama. Samo, nalazeći se na granici

nasvim oslabljene Vizantije, ona se sve više širi na njen račun u pravcu Mramornog Mora i moreuza. Postupak je isti kao i ranije kod Seldžuka, koji će Osmanlije kasnije preneti i u Evropu. Prethodno će — reklo bi se planski, divljački pustošiti granične zemlje, a zatim, kada budu u mogućnosti da ih trajno zadrže, podeliće ih u leno svojim ratnicima. Bežeći pred Turcima, prvih decenija XIV veka mnogo naroda prelazi iz Azije u Evropu. Neki će dospeti čak i u Milutinovu Srbiju. Hrišćansko stanovništvo Male Azije, iscrpeno dažbinama koje su mu nerazumno nametali carigradski upravljači, daće Osmanlijama slab otpor. U prvo vreme će imati pod njima i bolje uslove života. Mnogi će se turčiti ne bi li se izjednačili u pravima sa svojim novim gospodarima.

Pogrešno je misliti da su Osmanlije bile samo smeli i sirovi stepski ratnici koji su rušili preživelu hrišćansku Vizantiju nošeni pljačkaškim instinktom i verskim fanatizmom. U prvo vreme oni su to možda pretežno i bili, pa i kasnije su njihovi redovi pojačavani novim takvim hordama primamljenim Osmanovom ratnom srećom, a u slabosti Vizantije treba zaista tražiti glavni uzrok njihovih uspeha. Ali kulturno nasleđe Seldžuka, u čijoj sredini su se organizovali, nije ostalo bez posledica. Već za Orhanove vladavine (1326—1362) pojavljuju se vrlo značajne mere za organizaciju države, vezane za ime njihovog inspiratora, prvog vezira, Orhanovog brata Alaedina. Nas ovde interesuju prvenstveno Alaedinove reforme na polju vojne organizacije koje su kasnije dopunjene za vlade Murata I.

Orhanova država organizovana je vojnički na feudalnoj osnovi. Vlasnici turskog feuda bili su *sipahi* (kod nas zvani spahije) koji su sa jedne određene teritorije (spahiluk) ubirali desetak i neke druge dažbine pod uslovom da se lično, naoružani i na konju, odazovu emirovom (sultanovom) pozivu u rat sa određenim brojem konjanika prema prihodima spahiluka procenjenim u novcu. Nad spahijama bile su *subaše*, a nad ovima *sandžak-begovi* ili upravnici većih okruga. Na poziv emira subaše su prikupljale spahije na svojoj teritoriji i dovodile ih sandžak-begu, a ovaj *begler-begu* (begu begova) koji je komandovao svim tim konjanicima. U doba Kosovske bitke postojala su dva begler-bega: anadolski (aziski) i rumeliski (evropski). Kasnije su između sandžak-bega i subaša ustanovljeni *alajbegovi*. Sve starešine izdržavale su se sa svojih ličnih spahiluka.

Po svom socijalnom položaju i vojničkim obavezama, spahije imaju izvesne sličnosti sa srpskom vlastelom, naročito sa pronijarima, ili, uopšte, sa feudalcima na Zapadu. Ali u efikasnosti sistema bilo je velike razlike. Spahije su bile hijerarhiski čvršće zahvaćene pa je njihov odziv bio mnogo bolji. Zatim, bar u početku kada je turska država bila u punom naponu, spahiluci su bili nasledni samo pod izvesnim uslovima. I sinovi velikih spahija morali su svoja imanja zaslužiti mačem u emirovoj službi. Spahije su tako bile jače vezane za svog vladaoца nego hrišćanska vlastela, pa su se i spremnije odazivali njegovom pozivu.

Sem ove feudalne konjice za vlade Orhanove obrazovana je i stalna emirova konjička garda. Najzad, Osmanlije su raspolaгale i jednom neredovnom konjicom (akindžije) koja se u slučaju rata prikupljala među ovčarima. To su bili dobrovoljci koji su polazili u rat bez plate ili nagrade, samo radi pljačke.

Ali bitnu razliku između Osmanlija i svih evropskih vojsaka onog vremena činili su *janičari*. Janičari (*jeni čeri* tj. nova trupa) ustanovljeni su oko 1330 godine kao stalna, disciplinovana jedinica. To je prva stajaća vojska koja se pojavljuje u Evropi.

Janičari su regrutovani među hrišćanskim dečacima otetim silom od njihovih roditelja. Prevođeni su u islam i zatim podvrgavani vrlo strogom verskom i vojničkom vaspitanju. Oni su zajednički stanovali i zajednički se hranili za sve vreme svog službovanja. Noć nisu smeli provesti van kasarne. Nisu se ženili niti su imali ikakve veze sa svojim porodicama. Bili su nerazrešivo vezani za svoju jedinicu. Njih desetak činilo je desetinu koja je imala zajednički kazan i zajedničkog tovarnog konja, a 8 do 12 takvih desetina obrazovale su četu zvanu *oda*. Zaboravivši roditelje i otadžbinu, janičari su znali samo za zajednički život u najstrožoj stezi, za безусловnu poslušnost svojim starešinama, samo za rat pod zastavom svog emira koji ih je hranio i u čijoj su službi sticali plen ili zaslužili raj ako poginu u borbi za islam. Janičari imaju izvesne sličnosti sa viteškim redovima. I kod njih je vera služila disciplini, ali su vitezovi-redovnici sačuvali mnogo više individualne slobode u miru, ratu i na bojištu.

U instituciji janičara najznačajniji elemenat je zajednička ishrana. To naročito ističu groteskni nazivi njihovih starešina. Starešina ode zvao se *čorbadži baši* tj. glavni delitelj čorbe, drugi jedan zvao se *ašdži baši* ili glavni kuhar, treći *saka baši* ili

glavni vodonoša. Podoficiri su se zvali konjovoci, tačnije kamilovoci. Kazan je bio svetinja i centar jedinice. Svaka je oda pored kazana desetina imala i svoj veliki zajednički kazan u kome se svakog petka donosio pilav iz kuhinje sultana. Gubitak kazana u borbi je bila najveća sramota za janičare.

Janičari su bili u osnovi pešaci — strelci, ali disciplinom, obukom i naoružanjem osposobljeni za neuporedivo teže borbene zadatke od ma kojih strelaca Zapada ili Istoka. Uz luk sa strelama imali su kratko oružje za blisku borbu. Njihovi borbeni postroji bili su dovoljno čvrsti da izdrže svaki napad, čak i juriš oklopnika kada su bili zaklonjeni nekom preprekom, rovom ili ogradom koje su oni umeli spretno i brzo da podignu.

Ustrojstvom janičara pripadnici ranije razuzdane najamničke pešadije zvane *pijada* ili *jaja* dobili su zemlju koja je kasnije pretvorena u leno uz obavezu da na ratnim pohodima popravljaju puteve i tako postaje pioniri. Uz janičare bilo je u to vreme i neregularnih pešaka zvanih *azapi* (*azab*, neženja) naoružanih kopljima.

Nešto kasnije, kada su Osmanlije bile već zakoračile na Balkansko Poluostrvo, u sastavu njihove vojske vidimo i komordžije (vojnuke), regrutovane među vlasima (stočarima) koji su služili kao konjušari i komordžije. Oni su za uzvrat bili oslobođeni drugih nameta i organizovani su teritorijalno kao i spahije.

Za Orhanove vlade pojavljuju se prvi elementi uniforme. Da bi se osmanliski vojnici razlikovali od Grka i drugih Turaka, uvedene su posebne kape od belog filca okrugle i zašiljene naviše (*berek*) koje su dostojanstvenici u svečanim prilikama omotali belom tkaninom (turban). Na zatiljku janičarskih kapa bio je pričvršćen komad filca (keče) a napred kao amblem bila je istaknuta drvena kašika, još jedan znak o vanrednom značaju koji je pridavan organizovanoj skupnoj ishrani. Kasnije, od Bajazita I, kod starešina se javljaju i crvene kape cilindričnog oblika (fesovi).

Alaedinove ustanove u oblasti uprave i sudstva učvrstile su unutrašnju sigurnost zemlje. U XIV veku trgovci su sigurno putovali kroz turske zemlje čime se evropske države nisu mogle pohvaliti.

Ovakve reforme mogla je sprovesti samo jaka centralna vlast. Osmanliski vladari su od samog početka bili apsolutni mornarsi. Stoga su oni stvorili vojsku koja je svojom organizacijom

i disciplinom bila iznad svake druge evropske vojske. Više od tri veka Evropa nije raspolagala ničim što bi se približno moglo uporediti sa janičarima. Ovi se s razlogom stavljaju među glavne činioce velike Osmanliške Imperije.

Tursko oružje nije se bitno razlikovalo od evropskog. Imalo je samo one posebne karakteristike zajedničke svima istočnjačkim narodima. Luk i strela imali su mnogo veću primenu nego u Evropi. Njih su imali i konjanici koji su njima umeli vrlo vešto da rukuju i u trku. Džilit (kratko koplje) i lobud (kratak štap sa šiljkom) bili su takođe oružje konjanika koje su bacali u trku da bi povećali njihovu probojnu snagu. Koplje za bodenje dugačko 3-5 m, bojne vile sa dva gvozdena šiljka i bojna sekira slična helebardi nisu se mnogo razlikovali od evropskih tipova. Topuzom (buzdovanom) bili su naoružani i konjanici i pešaci, prvi težim a drugi lakšim. Bilo je i mačeva i sabalja pretežno kao oružje konjanika. Na istoku je bio omiljen veliki, malo povijen nož, oštar na unutrašnjoj strani, nazvan jatagan. I u Osmanlija je bilo raznovrsnih oklopa samo nije bilo oklopnika u punom smislu reči, jer to nije odgovaralo ni njihovim konjima ni temperamentu jahača. Evropski oklopnici u punoj opremi (vitezovi) su na svojim teškim konjima napadali u kasu, a Turci na lakim konjima u trku.

Osmanliška taktika bila je defanzivno-ofanzivna. Nosioci defanzive bili su janičari, a ofanzive spahije. To ćemo bolje uočiti na praktičnim primerima.

4. VELBUŠKA BITKA⁴²

(28 jul 1330)

Velbuška bitka je jedina uređena bitka Nemanjića čijoj se rekonstrukciji može pristupiti sa izgledima na uspeh. Ipak, izvori ne daju sve njene elemente. Ponešto se mora dopuniti analogijama i pretpostavkama.

Bugarska i Vizantija postigle su 1330 savez za borbu protiv Srbije. Prva je za nj bila jače zainteresovana. Bugari su smatrali da Srbiju treba onemogućiti kao suparnika u borbi za vizantisko nasleđe, ne bi li se najzad, posle toliko vekova realizovala

⁴² Vidi Vojnoistoriski glasnik, br. 4/1953.

Simeonova carska titula. Za Vizantiju, koja se već odavno odrekla prevlasti na Balkanu, bilo je dovoljno da se oslabi srpski pritisak na njenim granicama. Zbog toga su Bugari izvršili veći napor. Prikupili su 15 000 vojnika od čega 3000 Tatara. Vizantija, koja nije bila više u stanju da diže teritorijalne vojske mogla je izvesti samo koju hiljadu najamnika. Ipak, opasnost nije bila mala. Bugarska i Vizantija obuhvatale su Srbiju sa istoka i juga na više stotina kilometara. Na ugroženim granicama od Dunava do Pelagonije, mnogobrojni su bili pravci kojima se moglo upasti u Srbiju. Dve savezničke vojske mogle su dejstvovati zasebnim pravcima, ili, što je za Srbe bilo znatno opasnije, u tešnjoj operativnoj vezi, a to je moglo dovesti do taktičkog ujedinjenja snaga na bojištu pod najtežim uslovima za Srbe.

Uočivši opasnost Stefan Uroš III, kasnije nazvan Stefan Dečanski, pokušao je da bugarsko-vizantiski savez razbije diplomatskim putem, a kada nije uspeo postarao se da prikupi što jaču vojsku. Svojim feudalnim kontingentima dodao je oko 1000 najamnika Nemaca i Španaca među kojima je bilo oko 300 oklopnika. Uproleće 1330 prikupio je oko 15 000 vojnika na polju Dobriču, na ušću Toplice u Moravu. Već tada je bio rešio da se najpre ogleda sa opasnijim protivnicima, s Bugarima.

Dobričko Polje nalazilo se nekako u središtu države, pa je bilo vrlo zgodno zborna mesto za feudalnu vojsku. Odgovaralo je strategiskom dočeku jer se nalazilo na mestu gde se susreću dva najvažnija pravca koji iz bugarskog Podunavlja i Sredačke Oblasti vode u Srbiju, dolinom Timoka, odnosno dolinom Nišave. Preko Dobriča se dolinom Toplice najlakše prodiralo u srce tadanje Srbije, na Kosovo i u Metohiju. No, ako Bugari budu iz severne Srbije krenuli dolinom Zapadne Morave ili iz Bugarske upali u Makedoniju, sa ušća Toplice može im se lako krenuti u susret, na sever ili jug. Dobričko Polje nalazilo se na najkraćem strategiskom pravcu, a i na sredokraći između druga dva pravca za upad iz Bugarske u Srbiju, krivorečkog i zapadnomoravskog.

Bugarski car Mihailo krenuo je iz Sofije na jug i prešao srpsku granicu kod grada Zemena (22 km severno od Velbužda), prodro kroz klisuru, utaborio se na njenom izlazu negde kod današnjeg sela Rždavice i počeo da pljačka okolinu. Čim je krenuo prema Makedoniji postalo je jasno da nastoji da uspostavi operativnu vezu sa Grcima, a možda i da se s njima sjedini za rešavajuću bitku. Stefan Uroš III Dečanski krenuo mu je u susret preko Nagoričana i dolinom Krive Reke da onemogućiti

tu nameru Bugara. Petog dana pošto se Mihailo utaborio kod Rždavice, pojave se Srbi. Oni se utaboriše na reci Kamenči (danas Sovolšica, na našim kartama Bistrica). Tu dođe do primirja. Bugarima je ponestalo hrane, a Srbi su očekivali neku zaostalu vlastelu, ali se ne može utvrditi za koje vreme je sklopljeno. U subotu 28 jula 1330 uzoru stigli su poslednji srpski odredi, a istog dana u podne je cela srpska vojska krenula napred prema bugarskom logoru. Iznenađeni Mihailo učini sve da dovede svoju vojsku u kakav-takav borbeni poredak. Mesto bitke utvrdio je K. Jireček⁴³. On smatra da se bojište nalazilo u ravnici između Rždavice i kupastog visa kod sela Nikoličevaca, koji je danas obeležen trigonometrom 636 (kod Jirečeka — 641). Na tome visu Jireček je zatekao ruševinu crkve koju je, prema srpskim rodoslovima⁴⁴, podigao Stefan Uroš III na mestu gde se za vreme bitke nalazio njegov šator.

Za taktičku rekonstrukciju bitke ima malo podataka, ali ipak toliko da se uz pomoć onovremene taktike, koja nam je poznata iz drugih bitaka, mogu povezati u verodostojnu sliku. Srbi se postrojiše planski i smišljeno u dva borbena reda, napred konjanici, iza njih pešaci. Konjanici su bili podeljeni u dve kolone: jednom je komandovao kralj, a drugom njegov sin, prestolonaslednik Dušan. Izgleda da je poslednji bio na čelu najamnika-oklopnika. Bugarski borbeni poredak je improvizovan. Ipak se mora pretpostaviti da je glavnina bugarske vojske bila na okupu na bojištu, jer bitka inače ne bi imala onaj otsudan značaj po kome je poznata u istoriji. Prema karakteru njihove vojske čija je bitna crta bila takođe nedostatak pešadije, i kod Bugara je konjica bila u prvom borbenom redu.

Srpski konjanici su otpočeli napad uz zvuke truba. Dušanova kolona se ustremi na bugarski centar gde se nalazio car Mihailo. Srpska pešadija je pomagala boj konjanika dejstvujući uglavnom strelama. Borba nije trajala dugo. Izgleda da je bitka rešena odmah u početku kada su izabrani Dušanovi konjanici savladali jezgro bugarske vojske okupljene oko cara Mihaila. Posle toga nije trebalo mnogo da se razbiju i bugarska kri-la. Tome je mnogo doprinela Dušanova kolona koja je uzastopnim udarima lomila i gazila bugarski borbeni poredak. Srbi su zatim gonili Bugare do pada mraka. Car Mihailo je u bekstvu

⁴³ K. Jireček, *Das Fürstentum Bulgarien*, Beč, 1881, str. 473—474.

⁴⁴ Lj. Stojanović, *Glasnik* 53 (1883), str. 38.

pao s konjem, pa je uhvaćen i posečen. Po drugim izvorima on je pao Srbima u ruke smrtno ranjen i izdahnuo posle tri dana ne došavši svesti. Gubici Bugara bili su veliki, naročito među njihovim najamnicima. Mnogo je Bugara zarobljeno, među njima i znatna vlastela. O srpskim gubicima izvori ne govore; audeći po toku borbe, oni su bili neznatni.

Na srpskoj strani izvori govore samo o strelcima i konjanicima. Dejstvo srpske pešadije za blisku borbu se ne pominje izričito. Navodi se samo kako je srpska pešadija u toku borbe čvrsto držala poredak ne razilazeći se, što se može odnositi samo na kopljanike. Njihova uloga bi svakako bila veća da bitku nije tako brzo rešila konjica.

U ovoj bici ne treba potcenjivati dejstvo dvostrukog iznenađenja. Car Mihailo nije očekivao da će naići na srpsku vojsku čim bude prešao srpsku granicu. Posle ovog strategiskog iznenađenja došlo je uskoro i taktičko — iznenadni napad u neočekivano vreme. Iznenađena vojska se moralno podređuje protivniku, čak i onda kada uspeva da se u poslednjem trenutku prikupi za borbu. Ne treba potcenjivati ni ulogu srpskih najamnika-oklopnika. Na bugarskoj strani nije bilo ekvivalenta njihovoj efikasnosti. Nije bilo sumnje u ishod sudara između teških i lakih konjanika Istoka koje je Mihailo uzeo u svoju službu. Bilo je, doduše, primera da su istočni konjanici savladali oklopljene vitezove Zapada, kada su izbegli direktan udar i primenili taktiku zamaranja i lomljenja koja je više odgovarala njihovoj brzini, naoružanju i opremi. No, kod Velbužda je i pojava oklopnika bila iznenađenje, pa Bugari nisu uspeli da improvizuju odgovarajuću taktiku.

Sve dok se dejstvo Bugara nije osetilo na makedonskom vojištu, vizantiski car Andronik III je bio vrlo oprezan. Znajući da se njegova vojska ne može meriti sa srpskom, on se zadržao u Pelagoniji pod zaštitom vizantiskih tvrđava. Tek kada je čuo da je Mihailo stigao do Velbužda, upao je i on u Srbiju i zauzeo nekoliko graničnih gradova. Grčki pritisak s juga nije pokolebao Uroša, niti je odvratio njegovu pažnju od glavnog neprijatelja. Posle pobede Srbi upadaju u Bugarsku i kod Izvora (oko 14 km južno od Radomira) primoravaju Bugare na mir. Saznavši za bugarski poraz, Andronik sa glavninom pohita u Trakiju, a svog vojskovođu Sirgijana sa delom vojske ostavi na srpskoj granici. Srbi su zatim lako oslobodili zauzete gradove na južnoj granici.

Stefan Uroš III Dečanski spada u najmiroljubivije vladare nemanjičke loze. Ipak je s njegovim imenom vezana najznačajnija vojnička pobjeda te burne epohe. Rat protiv bugarsko-vizantiske koalicije vodio je doista znalački. Shvativši na vreme opasnost koja je ugrožavala egzistenciju dinastije i zemlje, on je svoju vojsku pojačao vrlo efikasnim profesionalnim ratnicima Zapada. Kada se zatim našao u strategiskom obuhvatu dve neprijateljske vojske, on je uočio da su Bugari opasniji protivnici, pa se sav grupisao protiv njih, a odbranu južne granice prepustio slabim stalnim garnizonima. U početku je u strategiskom dočeku jer nema druge alternative. Strategiska ofanziva mogla ga je odvesti suviše daleko od južnog fronta, koji se ipak nije mogao sasvim ispustiti iz vida. Mesto gde je postavio svoju vojsku u očekivanju bugarskog upada odaje pravilnu geografsko-strategisku orijentaciju. A kada je Mihailo ispoljio svoje namere, Uroš nije gubio vreme da se postavi između njega i Andronika. Izenadio je Mihaila strategiski, a uskoro zatim našao je načina da ga iznenadi i taktički. Celishodnim rasporedom i pravilnim izborom pravca i načina dejstva, jednim je udarcem onesposobio neprijatelja za dalje vođenje rata. Upadom u Bugarsku dovršio je pobjedu i politički, ne obazirući se na Grke. Tek potom se okrenuo protiv njih. Čitav niz doslednih postupaka na liniji pravilne strategiske koncepcije.

Sve smo ovo pripisali Urošu lično, iako znamo da je on u važnijim trenucima sazivao svoju vlastelu na savetovanje. Izvori ističu i ulogu prestolonaslednika Dušana u bici i u borbama sa Vizantincima oko gradova na južnoj granici. Možemo im poverovati, jer je Dušan pokazao mnogo vojničkog smisla i kasnije, kada je stupio na presto. Ipak je kralj bio vrhovni komandant čija je reč bila konačna. Njemu pripada, dakle, isključiva zasluga za strategisko vođenje rata, ali njegov rad svedoči ujedno da je ratna veština u doba Nemanjića bila u Srbiji na visokom stupnju.

Velbuška bitka nije bila svakodnevni događaj u doba kada su velike rešavajuće bitke, u kojima se sve stavlja na kocku, bile vanredno retke. Njen značaj nije mogao izmaći pažnji savremenika. Dubrovačko Veliko veće je već 14 avgusta donelo odluku da srpskom kralju čestita pobjedu preko dva posebna poklisara.

5. BITKA NA MARICI⁴⁵

(26 septembar 1371)

Za bitku na Marici značajniji su političko-strategijski i operativni okviri od taktičkog sudara koji se svodi na kratkotrajan noćni prepad.

Srbija Nemanjića i Osmanova Turska uzdižu se približno u isto vreme i jednovremeno pritiskuju Vizantiju, jedna sa severa a druga s juga. Srbija joj otima Makedoniju, Epir i Tesaliju, a Turska je potiskuje iz Azije. I dok će Vizantija, svedena na Carigrad i okolinu, preživljavati svoju dugu agoniju, Srbi i Osmanlije će se tući za prevlast na Balkanu.

U međuvremenu se bitno izmenio međusobni odnos snaga ova dva takmaca za nasleđe Vizantije. Pred odlučnim sudarom sa Turcima, Srbija nije više bila jedinstvena zemlja. Ubrzo posle Dušanove smrti (1355) namesnici i velikaši raspoređahu državu i pretvorili je u niz oligarhija. Dušanov polubrat Simeon odvojio je od srpske države Epir i Tesaliju. Na severozapadu, od Rudnika do Konavlja, Nikola Altomanović takođe se odvojio i stvorio samostalnu državu; njegove zemlje će nešto kasnije podeliti susedi. U zapadnoj Makedoniji oko Skopja, Prilepa i Lerina zavladao je kralj Vukašin, a njegov brat Uglješa krajnjim jugoistokom između Strume i Meste. Severoistočnu Makedoniju (krajeve oko Strumice, Štipa, Kratova, Velbužda i Kumanova) držala su braća Dejanovići, Dragaš i Konstantin. Imeđu Soluna, Strumice i Sera vladao je neki vlastelin Bogdan, a zapadno od njega bila je Hlapenova zemlja sa nejasnim granicama. U Zeti se javljaju braća Balšići, a južno od njih je Karlo Topija gospodario srednjom Albanijom. Lazar Hrebeljanović će kasnije izgraditi svoju vlast u slivu Morave, a krajevi oko Prištine, Vučitrna i Zvečana doći će u ruke Vuka Brankovića. Nestankom centralne vlasti nastala je u zemlji opšta nesigurnost. Razbojništvo je uzelo maha. Bilo je i vlastele koja je pljačkala trgovce na drumovima. Svi ti mnogobrojni dinasti opterećivali su trgovinu svakovrsnim nametima, pa nije čudo što je naglo opala. Seljaci, čije je obaveze Dušanov zakonik koliko toliko regulisao, bili su sada izloženi samovolji vlastele koju niko više nije mogao obuzdati. Položaj kmetova bivao je sve

⁴⁵ Vidi Vojnoistoriski glasnik br. 1/1956.

gori. Njih kose ratovi, glad i boleštine. Zemlje će tako opusteti i osiromašiti pa će srazmerno pasti i njihov vojni potencijal.

No i pored svega toga Srbi su u drugoj polovini XIV veka bili još uvek najjači na Balkanu. Struktura njihove vojne sile je ista kao što je bila ranije u vreme jedinstvene države. U naoružanju, opremi i taktici nije bilo nikakve razlike. Raspadom države slomljena je ofanzivnost srpskog oružja u balkanskim razmerama, ali su oni još uvek bili jedini na Poluostrvu koji su mogli dati Osmanlijama ozbiljan otpor, jedini koji će moći i smeti da se s njima ogledaju prsa u prsa u uređenim bitkama na otvorenom polju.

Na suprotnoj strani, Turci se šire pod sve jačom centralnom vlasti. Prešavši na Balkansko Poluostrvo (1352) oni brzo osvajaju Trakiju i zauzimaju Adrijanopolj (oko 1362) gde Murat prenosi svoju prestonicu. Ovim se jasno ukazuje na pravac turske ekspanzije. Neredovne turske trupe počinju odmah zatim da upadaju u susedne balkanske zemlje.

Među srpskim dinastima je despot Uglješa prvi osetio prisustvo Turaka. Ugrožen neposredno, on reši da smelim napadom učini kraj njihovom nepodnošljivom pritisku. Za to je pridobio i svoga brata, kralja Vukašina. S. Novaković⁴⁶ smatra da je zajednička opasnost od Turaka morala navesti i braću Dejanoviće, Dragaša i Konstantina, da se pridruže pohodu protiv Turaka, ali u izvorima nema o tome nikakve potvrde. Od nemoćne Vizantije se nije moglo očekivati ništa. Bugarska je imala svojih unutrašnjih neprilika, a i pritiskivala ju je Ugarska. Sasvim je netačno da su Bugari i Madžari učestvovali u bici na Marici kako se to još i danas iznosi u stranim istorijama. To je bio samo pothvat braće Mrnjavčevića, u kome su uzeli učesća samo njihovi podanici — Makedonci, Srbi i Grci.

Uglješa nije išao ni za čim manjim nego da Turke istera iz Trakije, dakle iz Evrope. Cilj je bio veliki, ali je trenutak bio dobro izabran, kada je Murat sa glavnim turskim snagama bio zauzet ratom u Aziji. U Trakiji, upravo u Adrijanopolju, nalazio se njegov vojskovođa, rumeliski beglerbeg Lala Šahin.

Nema dovoljno podataka za sigurnu rekonstrukciju operativnog plana braće Mrnjavčevića. Verovatno je da su se vojske dva brata sastale tek u dolini Marice uzvodno od Adrijanopolja, možda kod današnjeg Dimitrovgrada. Dotle je svaki

⁴⁶ Srbi i Turci u XIV i XV veku, str. 171.

od njih išao zasebnim putem, Vukašin iz Makedonije preko Velbužda, Dupnice, Samokova i Trajanove Kapije, a Uglješa iz Sera preko Rodopa. U svakom slučaju njihove su se vojske uoči katastrofe nalazile zajedno kod Černomena (danas Čirmen) oko 40 km od Jedrena kod današnje tromeđe između Bugarske, Grčke i Turske.

Kolike su one bile? Monah Isaija navodi 60 000 odabrane vojske, a patrijarh Pajsije povećava ovaj broj na 70 000 „konjika i više”. Turski historiografi daju realnije cifre: Srbima pridaju 20 000, a Lala Šahinu 10 000.

Mrnjavčevići su svakako morali biti nadmoćniji. Inače se njihova operativna zamisao ne bi mogla shvatiti. Lala Šahin se našao u teškom položaju. Nije mogao primiti normalnu bitku na otvorenom polju, a još manje je smeo napustiti prestonicu svoga gospodara čija su utvrđenja bila verovatno zapuštena. Zatražio je pomoć od Murata, ali dok ona stigne . . . Problem je rešio noćnim prepadom kada je saznao da u srpskom logoru vlada potpun nered. Pred zoru 26 septembra 1371 on napade na bezbrižne Srbe i potpuno ih razbi. Oba Mrnjavčevića poginuše. Vest o srpskom porazu stiže Murata na prelazu iz Azije u Evropu.

6. KOSOVSKA BITKA⁴⁷

(15 jun 1389)

Katastrofalni poraz na Marici je vanredno značajan datum na osvajačkom pohodu Osmanlija kroz Balkan. Turska bujica, sada ničim obuzdana, izlila se prema zapadu dvama pravcima: između Rodopa i Balkana i između Rodopa i mora. Za nepune dve decenije koje su prethodile Kosovskoj bici, sav centralni i istočni deo Balkana došao je posredno ili neposredno u ruke Turaka. Vizantiski i bugarski car postali su turski vazali s obavezom plaćanja danka i davanja vojske. To je snašlo i srpske vladare u Makedoniji, braću Dejanoviće, Vukašinovog sina Marka, Bogdana. Od Dušanovog nasleđa samo zemlje severno od Škopske Crne Gore i Šare sačuvala su nezavisnost: knez Lazar u slivu Morave i Vuk Branković na Kosovu. Posle Balšine pogibije kod Valone (1385) država Balšića raspade se na niz

⁴⁷ Vidi Vojnoistorijski glasnik br. 1/1950.

gospodstava. Među njima je Balšin sinovac Đura Stracimirović nasledio Zetu i Primorje sa sedištem u Skadru i Ulcinju. Nije sasvim jasan njegov odnos prema Turcima. Oni su slobono prolazili kroz njegove zemlje (dolinom Zete) u Bosnu.

Turci počinju da provaljuju u Lazarevu Srbiju već od 1381. Njihov jači pritisak oseća se posle pada Sofije (1382). Zauzimaju Niš 1386, a iste godine provaljuju u Bosnu do Neretve. Dve godine kasnije, kada je Murat pošao protiv odmetnutog bugarskog cara Šišmana, Lazar zauzima Pirot. Osvajanje Pirot, Šišmanovog grada, bio je akt neprijateljstva prema Muratu, sizerenu Bugarske. Iste te godine, 1388, Turci ponovo upadaju u Bosnu, ali ovog puta ih bosanski vojvoda Vlatko Vuković potuče do nogu kod Bileće. Posle toga je Muratova intervencija sa glavnim turskim snagama postala neizbežnom.

Uproleće 1389 Murat je prikupio svoju vojsku u Plovdivu. Odavde je krenuo preko Ihtimana za Velbužd gde mu se pridružio Konstantin Dejanović sa svojim kontingentom. U međuvremenu je jedan Muratov odred preteo Pirot, da bi se odmah zatim vratio u sastav glavnine. Iz Velbužda produžio je Murat preko Kratova, Kumanova i Preševa za Prištinu, gde je stigao 14 juna, i utaborio se severno od grada.

Lazar je prikupio svoju vojsku na Velikoj Moravi, možda negde oko Niša, ali kad je video da je Murat skrenuo iz Ihtimana za Makedoniju, krenuo je i on za Kosovo gde se stiču dva najvažnija pravca koji iz severne Makedonije izvode u Srbiju preko Preševa i Kačanika. Dotle su u sastav Lazareve vojske stigli Bosanci pod Vlatkom Vukovićem, koje je kralj Tvrtko poslao u pomoć svome ugroženom savezniku, a i Kosovljani pod Lazarevim zetom Vukom Brankovićem.

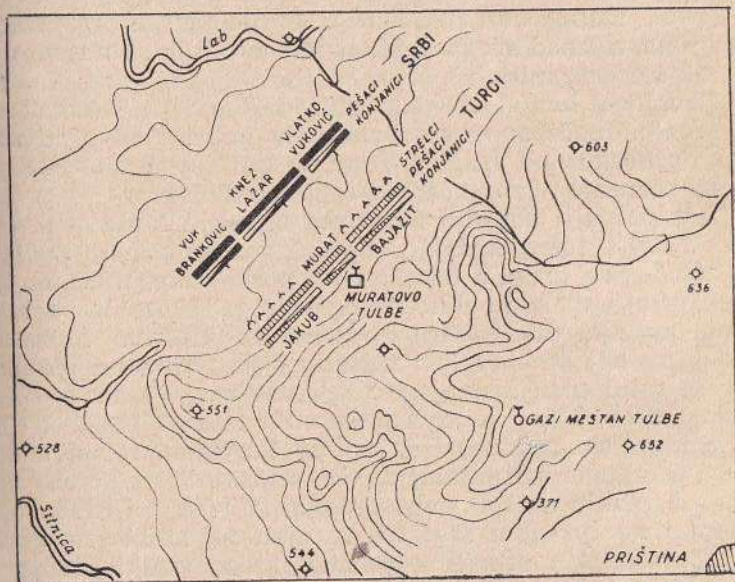
Odnos snaga je bio svakako u korist Turaka: 40.000 prema 25.000 Srba i Bosanaca. To su približni brojevi pre veliki nego mali.

Do bitke je došlo na levoj obali Laba, između današnjeg Muratovog Tulbeta i reke. Na tome mestu Lazar je zatvarao oba puta koji su sa Kosova vodili u njegove zemlje, preko Vučitrna i Podujeva.

Turci su bili u strategiskoj ofanzivi, ali su postavili defanzivni borbeni poredak. Taktička odbrana je bolje odgovarala strukturi njihove vojske. U janičarima oni su imali pešadiju koja je mogla izdržati i odbiti juriš konjanika, čak i napad

oklopnika. Njih su stavili u centar rasporeda, a na krila azape, dakle pešake za blisku borbu. Iza pešadije došli su konjanici, garda na centar, spahije i drugi na krila. Pred frontom krila razvili su se strelci. Murat se postavio u centar, a njegovi sinovi, Bajazit i Jakub, na krila. Prvi je na desnom krilu komandovao evropskim, a drugi, na levom, aziskim trupama.

Pada u oči jačina centra. U centru su najbolje trupe, janičari i garda. Centar je stožer borbenog poretka oko koga se krila, u toku borbe, mogu i povijati bez veće opasnosti.

Sk. 20.— Kosovska bitka, 15 VI 1389

Na srpskoj strani sastale su se tri koalirane vojske, pa su se i zasebno postrojile. Centar je pripao Lazaru, najvažnijoj ličnosti sa najjačom snagom; desno krilo Vuku Brankoviću, suverenom gospodarstvu zemljišta na kome će se bitka tući, a Vlatko Vuković mogao je doći tek na treće mesto, na levo krilo. Nije isključeno da su neki Lazarevi delovi pojačali krila. Kod Srba su konjanici bili u prvom redu, a pešaci u drugom. Njihova snaga je bila u konjici. Oni su bili primorani da tuku

ofanzivnu bitku. Konjica dejstvuje samo udarom. Ona se ne može braniti na mestu.

Kod Turaka je kvalitet u centru. Na srpskoj strani ne možemo reći koji je deo bolji. Svaka od tri savezničke vojske je feudalni poziv, prikupljena na određenoj teritoriji, gde ima i boljih i slabijih boraca.

Borbeni front iznosio je oko 2.500 m. Protivnici su se postavili na otstojanje od nekoliko stotina metara, van dometa strela, paralelno, ali ne simetrično. Srpski centar je bio jači od svojih krila i od turskog centra, a krila slabija.

Brojna nadmoćnost, naročito u konjici, zatim organizacija i disciplina, a iznad svega kvalitet janičara bila su nesumnjiva preimućstva Osmanlija na Kosovu. Kod Srba mogli bismo navesti kvalitet konjanika-oklopnika kojima u Turaka nije bilo ravnih. Inače nemamo razloga da jednom od protivnika dajemo prevagu nad drugim. Turci su bili doista vrlo borbeni, ali i za borbenost Srba svedoče saglasno svi izvori.

Najzapaženiji događaj Kosovske bitke je Muratova pogibija, ali baš u tome, kada je ubijen izvori se sasvim razilaze. Jedni tvrde pre, drugi u toku, a treći posle bitke. Uzećemo kao najverovatnije da se to zbilo neposredno pre bitke ili u samom njenom početku pre kritičnog momenta. Ubistvo Muratovo imalo je za cilj da obezglavi tursku vojsku. To bi se uklapalo u srpski ratni plan kao njegov sastavni deo. Prema srpskom predanju delo je izvršio srpski vlastelin Miloš Kobilić ili Kobilović kasnije nazvan Obilić koji se Turcima pretstavio kao prebeg, a o kome inače istorija ne zna ništa. Posle poraza ubistvo ne bi imalo mnogo smisla. Uostalom, tada nijednom slobodnom i naoružanom srpskom ratniku ne bi bilo moguće prići Muratu. Ali, pre ili u početku bitke, srpski prebeg je mogao biti od dragocene pomoći, pa je sasvim razumljivo što ga je, na njegov zahtev, primio i Murat sa svim obzirima. Posle bitke, on naprosto ne bi više bio zanimljiv. Zarobljenu vlastelu Turci su sekli. Neki izvori svedoče o tome da su Turci vešto prikrili Muratovu smrt hitno podignuvši šator nad njim. To je vrlo verovatno. Pod Sigetom oni su kasnije prikrili i Sulejmanovu smrt.

Borbu su otpočeli turski strelci. O srpskim strelcima izvori ćute. Oni su inače činili neznatan deo srpske vojske. Na napad turskih strelaca odgovorili su srpski konjanici koji su ih razbili i odbacili, a zatim udarili na tursku pešadiju prvog borbe-

nog reda. Na levom turskom krilu srpski konjanici su razbili i pešake, odbacili i konjanike drugog borbenog reda, prodrli u pozadinu, rasturili komoru i proterali njen zaštitni odred. Tako je razbijeno tursko levo krilo. Srpski uspeh je postignut ne samo zaslugom srpskog desnog krila nego i dela centra, jer je srpski centar zalazio i prema turskim krilima. Uspeh je povukao na tu stranu možda više vojske nego što je tu isprva bilo orijentisano. U centru i na turskom desnom krilu srpski napad nije imao uspeha.

Poraz levog krila, otkrio je levi bok turskog centra. Bilo bi prirodno da je tada centar zalomio front prema ugroženoj strani. Sasvim je neverovatno da je sa centra izvršen protivnapad na levi bok srpskog desnog krila. Janičari su za ovo bili nepogodni, a garda je bila vezana za Muratovu ličnost. Centar je bio stožer borbenog poretka, pa se nije smeo rasturiti dok je neprijatelj pred njim imao još ofanzivne snage. Možda je bio i kružan lakom preprekom, kao što su Turci obično činili. Mislim da nećemo biti daleko od istine ako pretpostavimo da srpsko desno krilo nije bilo još stiglo da napadne centar s boka, kada je nastupio preokret.

Prekretnica nastupa u trenutku kada je Bajazit izdao naređenje za protivnapad, verovatno odmah pošto je napad srpskog centra i levog krila odbijen. U to vreme je Bajazit već bio zamenio svog smrtno ranjenog ili preminulog oca.

Protivnapad su počeli, verovatno, konjanici desnog krila. Oni su zahvatili srpsko levo krilo i deo centra. Glavni udar su u početku primili Bosanci. Oni su morali biti odbačeni, jer je tursko desno krilo bilo znatno jače. Možda su odbačeni čak preko Laba, odakle su se, kao što kaže jedan dalmatinski podatak, hitno vratili u Bosnu. Veliko je pitanje da li je taktički bilo moguće da se vrate u borbu. Ali posle ovog prvog uspeha tursko desno krilo se okreće protiv srpskog centra, tog najvažnijeg napadnog objekta. U tom trenutku konjanici centra su morali takođe stupiti u akciju, a za njima i janičari.

Kada su Bosanci odbačeni, srpski centar našao se u borbi protivu turskog desnog krila i centra; angažovan je tako frontalno i na svom levom boku. Tu, svakako, bitka dostiže najveću žestinu. Brojno slabiji, a taktički u težem položaju, srpski centar je morao podleći, ali posle vrlo žestoke borbe, o čemu jednodušno svedoče svi izvori. Posle poraza njegovi ostaci su otstupili u neredu. Srpsko desno krilo nije moglo pomoći svome

centru. Jedan turski izvor kaže da je Jakub prešao u protivnapad i da je on sam razbio Vuka Brankovića. To sigurno nije tačno, ali u svakom slučaju se i srpsko desno krilo našlo u borbi u kritičnom trenutku bitke jer su se laki istočni konjanici posle prvog neuspeha redovno vraćali u borbu. Kada je poraz postao očigledan Vuk Branković je mogao oступiti pod boljim uslovima od Lazara.

Ne možemo tačno utvrditi dokle je bitka trajala. Možda do prvih popodnevničkih časova, kako kažu jedni, možda kraće — kako kažu drugi izvori. Bitke hladnim oružjem bili su intenzivni sudari koji su izgarali za nekoliko časova.

Posle bitke Turci su gonili. U toku gonjenja Lazar je uhaćen, doveden Bajazitu i pogubljen.

Poznija narodna predanja objasnila su srpski poraz izdajom Vuka Brankovića. U izvorima, međutim, nema za to osnova. Naše narodno predanje, tražeći uzrok katastrofe čije su se posledice sve više osećale, našlo ga je u izdajstvu, u dramatičnom motivu koji se vrlo dobro usklađuje u epsku konstrukciju tradicije. Zašto je ova uloga dodeljena baš Vuku Brankoviću, o tome ima nekoliko uverljivih objašnjenja.

Nama nije potrebno da srpski poraz na Kosovu objašnjavamo izdajom kada imamo dovoljno drugih ozbiljnih uzroka. Na Kosovu su se sudarile dve države: prva je bila razjedena unutrašnjim suprotnostima, bez jedinstva koje bi moglo razviti sve narodne snage, druga je bila mlada, čvrsta i poletna koja je svu svoju moć mogla pokrenuti u borbu. Na Kosovu su se sukobile dve različite vojske: prva je bila skup posebnih delova u labavoj međusobnoj vezi, bez zajedničke organizacije i discipline; druga, bar u svome jezgru, znalački organizovana, disciplinovana i obučena, slepo poslušna svome vođi.

Neposredan, taktički uzrok porazu je u najtešnjoj vezi sa organizacijom i strukturom protivničkih vojski. Srpska vojska je bila ofanzivna. Nemajući dovoljno defanzivne snage (dobre pešadije), ona nije smela dočekati pasivno napad protivnika. Konjica to ne može činiti. Ali srpska ofanzivna snaga nije bila dovoljna da savlada jake odbranbene mogućnosti Osmanlija. Tako su srpski konjanici morali neizbežno slomiti svoju napadnu moć na jakoj odbrani protivnika, posle čega je on mogao krenuti u protivnapad pod znatno povoljnijim uslovima. S obzirom na karakter vojske, Srbi nisu mogli primeniti drugu taktiku na otvorenom polju. Nisu mogli primeniti ni neku

drugu strategiju, da bi izbegli taktički sudar. Oni nisu imali utvrđenih gradova da bi se iz njih mogli braniti ili da bi, oslanjajući se na njih, mogli manevrovati. Tako je srpska vlastela, predvođena Lazarom, primila bitku prsa u prsa, na otvorenom polju. Alternativa je bila ropstvo bez borbe.

7. NIKOPOLJSKA BITKA

(25 septembar 1396)

Nikopoljska bitka ne ulazi zapravo u eru Nemanjića, ni po vremenu kada je tučena, a ni po učešću njihovih zemalja. Srbi se javljaju u njoj samo kao vazalne trupe na turskoj strani. Ali nam ova bitka prikazuje vrlo karakterističan sudar osmanliške organizacije i taktike sa najtipičnijim vojnim predstavnicima zapadnog feudalizma, pa posredno baca dosta svetlosti na srednjevekovnu Srbiju i na njene borbe sa Turcima.

Srpski poraz na Kosovu uznemirio je Evropu, u prvom redu Ugarsku čije su granice počeli da zapljuskuju prvi naleti Osmanlija. Ugarskom kralju Sigismundu Luksemburškom (1387—1437), kasnijem nemačkom caru (1410—37) počeo najzad za rukom da 1396 pokrene Zapad protiv Turaka. U Stogodišnjem ratu između Francuske i Engleske vladalo je tada primirje, pa se dosta vitezova, naročito Francuza, rešilo da krene u pustolovinu na Istok. Bilo je i Nemaca. Nemci i Francuzi prikupili su se u Regenzburgu i krenuli Dunavom nizvodno preko Beča za Budim. Stigli su i Englezi, Italijani, Poljaci i vitezovi raznih redova. Čitav krstaški pohod! Oduševljen tolikom vojskom Sigismund je samouvereno uzviknuo: „Ko će smeti da nam se suprotstavi? Kada bi se i nebo prolomilo, dočekali bismo ga na našim kopljima”. Kolika je bila ta vojska koja je prkosila nebu? Na to pitanje izvori ne daju određen odgovor. Idu od 16 do 200 hiljada⁴⁸. Donja cifra biće bliža istini. Reč je samo o

⁴⁸ F. Sišić (Bitka kod Nikopolja, Glasnik Zemaljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini, januar-mart 1896) na osnovu burgundskih hronika (Delaville le Roux; La France en Orient au XIV siècle, Pariz, 1886) i radova Kelera (Köhlera) i A. Braunera (Die Schlacht bei Nikopolis, Vroclav, 1976) dolazi do zaključka da je bilo 100 000 ljudi.

konjanicima, jer se pešaci nigde ne pominju. S tom malom vojskom trebalo je proterati Turke iz Evrope, štaviše, osloboditi i Jerusalim!

Hrišćanska vojska krenula je niz Dunav praćena transportnom flotom sa hranom i furaži. Prešla je na desnu obalu Dunava kod Oršave, ali nije produžila klasičnim pravcem preko Niša i Sofije već za Vidin koji im predade bez otpora bugarski knez Sracimir. Očigledno nije raspolagala sa dovoljno suvozemnih prevoznih sredstava, pa je sasvim zavisila od flote. Usput je pljačkala srpske krajeve u čemu su prednjačili Francuzi. Nastavljajući pokret pored Dunava zauzela je Rahovo posle petodnevnog opsade, blagodareći bugarskom stanovništvu koje je ustalo protiv turske posade. Ali Nikopolj nije mogla savladati ni posle 16 dana.

Bajazit se nalazio pred Carigradom kada je saznao za pojavu krstaša. Pošto je prikupio svoje snage u Plovdivu, krenuo je preko prevoja Šipke na Trnovo, a odavde za Nikopolj. Išao je toliko brzo da je vest o njegovom dolasku u Trnovo stigla krstašima pred Nikopolj onog istog dana kada se i on sam pojavio sa čitavom svojom vojskom, uveče 24 septembra. Podigao je logor na 5 do 6 km od grada, na talasastoj visoravni koja se pruža u severozapadnom pravcu kao vododelnica Osme i Dunava i strmo pada u ravnici Dunava. Hrišćani u dolini našli su se odjednom između dve neprijateljske grupe, od kojih ih je jača i opasnija sasvim nadvišavala. Da su ranije saznali za dolazak Turaka, mogli su na vreme posesti visoravan i tamo ih sačekati. Međutim, sada su prinuđeni da se pred njihovim očima uspu uzanim klancem koji će razvući njihove snage.

Drugog rešenja nije bilo. Hrišćanska konjanička vojska nije imala drugog izbora već samo napad u rešavajućoj bici, kao Srbi na Kosovu sedam godina ranije. To nisu zahtevali samo objektivni taktički i operativni razlozi već i temperamenat boraca. Turci su to dobro znali. Kao na Kosovu oni će tući defanzivno — ofanzivnu bitku. To im je omogućavala i struktura njihove vojske.

Noću između 24 i 25 septembra kralj Sigismund, nominalni komandant krstaške vojske, pošao je Francuzima da se s nji-

ma dogovori o planu bitke. Dogovor se pretvorio u prepirku ko će biti na čelu pri podilaženju neprijatelja. Sigismund je tražio da to budu Vlasi i Mađari, možda zbog toga što je među njima bilo još uvek dosta konjanika strelaca. Oni su bili pogodniji za uvodnu borbu. Ali Francuzi nisu nipošto hteli tu čast prepustiti drugome. Sasvim su zaboravili iskustvo koje su tako krvavo platili kod Kresija i Poatjea pola veka ranije. Tako su idućeg dana oni krenuli prvi na visoravan. Moglo ih je biti u svemu 1000 što vitezova što oružonoša, sa pomoćnim borcima oko 2.500. Za Francuzima krenuli su ostali kontingenti.

Vreme je da utvrdimo snagu Turaka. Izvori idu do 400 000 ljudi, ali ih nije moglo biti ni onoliko koliko je Murat doveo na Kosovo. Nagle pripreme i brzi pokret ukazuju na malu vojsku: između 3 i 5 hiljada janičara i po nekoliko hiljada spahija i akindžija, u svemu 12 — 16.000 ljudi⁴⁹. Možda su Turci bili nešto nadmoćniji od svojih protivnika, ali to nije bilo bitno za ishod bitke. U turskim redovima bilo je i 1500 srpskih konjanika Stefana Lazarevića. Doduše, Hamer (I, 199) po Engelu (II, 202) navodi 5000, smatrajući da se kod Šiltbergera⁵⁰, koji navodi 1500, potkrala greška u prepisu. Ipak će Šiltberger biti u pravu. I Đurađ Branković dao je 1453 Muhamedu II samo 1500 konjanika⁵¹.

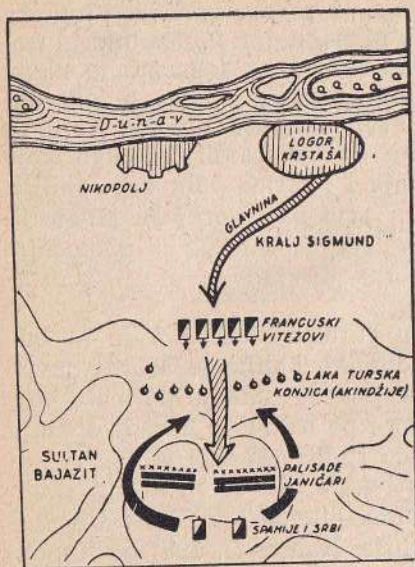
Turci su svoje neredovne akindžije izbacili napred. Iza njihove zavese postrojili su se janičari i zaštitili se palisadom od zašiljenog kolja, tačno onako kao što su učinili Englezi nešto kasnije kod Azenkura. Mogućno je da su engleski vitezovi preneli u Englesku ovu korisnu novinu koja je sasvim odgovarala strelcima velikog luka. Iza janičara stale su spahije zaklonjene nekim terenskim naborom.

Čim se popeše na visoravan, Francuzi uočise akindžije, a iza njih janičare. Ne sačekavši da se tu skupi cela vojska, kako im je još jednom poručio Sigismund, oni odmah predoše u napad. Akindžije odbacuju lako, a zatim udaraju na janičare pri

⁴⁹ E. Šišić pridaje Turcima 110 000 zajedno sa 5000 Srba.

⁵⁰ Hans Schiltberger je učestvovao u Nikopoljskoj bici kao šesnaestogodišnji mladić, gde je pao u tursko ropstvo. Njegovi putopisi izašli su 1473 (*Reisen* izd. Neumana, Minhen, 1859).

⁵¹ J. Šafarik, *Glasnik* XVIII, str. 25.

Sk. 21.— Nikopoljska bitka.
25 IX 1396

čemu trpe velike gubitke od strela i kolja. U tom trenutku nailazi protivudar Bajazitov sa spahijama koji su verovatno zaobišli oba krila janičara i udarili u bok Francuza. Dok je stigao Sigismund sa glavninom, Francuzi su bili uništeni. Istu sudbinu doživela je i ostala hrišćanska vojska. Katastrofu je dovršio ispad turskog garnizona iz Nikopolja. Što nije bilo pobijeno ili zarobljeno, podavilo se u Dunavu. Spasili su se samo pojedinci. Sigismund je uspeo da se dokopa neke lađe kojom je otplovio niz Dunav, pa se preko Carigrada vratio kući. Među spahijama istakli su se srpski konjanici. U turskim re-

dovima oni su bili najbolje opremljeni (oklopom) za blisku borbu.

G. Keler (Köhler, str. 27) pretpostavlja da su Francuzi, pošto su odbacili akindžije, sjahali za borbu peške i savladali i janičare posle duže borbe prsa u prsa. U tom slučaju bi svakako stigao da interveniše i Sigismund sa glavninom. Ali to nije značajno. Bitno je da su janičari, savladani ili ne, stvorili povoljne uslove za protivnapad konjice.

H. Delbrik (III, 495) izvlači zgodnu paralelu između Nikopolja i engleskih pobeda u Stogodišnjem ratu (Kresija, Poatjea, Azenkura). U oba slučaja je pobeda nad istim neprijateljem rezultat bolje raščlanjene i organizovane vojske, a ova je izraz čvršće državne organizacije. U Bajazita je bilo još više vlasti nego u Edvarda ili Henrika, pa je i njegova vojska bila efikasnija.

VI

MONGOLI

1. DŽINGIS KAN

Nemajući uvida u društvene i političke odnose Azije, Evropa se smatrala sigurnom od invazija istočnih nomada otkako je bila obuzdana najezda Turaka Seldžuka. Ofanziva Mongola sredinom XIII veka pogađa je sasvim neočekivano. Danas mi možemo prilično sagledati glavne momente koji su pokrenuli jedva shvatljivu mongolsku ekspanziju.

Među mongolskim plemenima koja su naseljavala planinsku oblast između Bajkalskog Jezera i gornjih tokova reka Onon i Kerulen, u XII veku se oseća tendencija grupisanja u političku celinu. U prvoj četvrtini tog stoleća javlja se prva mongolska država koju su oborili Tataři, jugoistočni mongolski susedi. Proces ujedinjavanja Mongola nastavio je i dovršio Temudžin, vođa nekih plemena na jugu Mongolije koja su bila pod izvesnim kulturnim uticajem Kineza i Turaka, a zatim je ovladao turskim plemenima sve do Altaja i pustinje Gobi na zapadu, a na istoku potčinio je Tatare do granica Kine. Do 1209 sve zemlje koje mi danas nazivamo Mongolijom bile su u Temudžinovoj vlasti. Još pre toga proglasio se Džingis (Opštim, Velikim) Kanom (1206).

Mongoli su bili konjanici, izvanredno dobri strelci peške i na konju, umereni u svima svojim potrebama, izdržljivi, vični ratu i borbi. Bez izrazitog individualiteta, kao svi nomadi Azije, bili su disciplinovani i odani svojim starešinama. Njihovo političko jedinstvo oslobodilo je veliku vojničku snagu koja se dotle jalovo trošila u međuplemenskim rasprama. Džingis Kan se postarao da je svojim zakonom organizuje za velike osvajачke pohode.

Džingis Kanove armije su bile isključivo konjaničke. Vojска se dizala prema potrebi, angažujući veći ili manji procenat stanovnika, a delila se po dekadnom sistemu na jedinice od po 10 000 (*tuman*), 1000, 100 i 10 vojnika. Elitni tuman činio je Džingis Kanovu gardu. Tumani su bili osposobljeni za samostalno dejstvo na zasebnim pravcima. Kada je trebalo angažovati veće snage na jednom pravcu, grupisana su 2 do 4 tumana. Mongolske vojske od stotine hiljada ljudi spadaju u legendu. Komanda nad velikim telima poveravana je nominalno članovima dinastije, ali su ih vodile oprobane vojskovođe

kao Džebe, Subutaj, Mukuli. Sposobni ljudi mogli su doći na najviše položaje bez obzira na poreklo. Platu nije primao niko, samo deo plena.

Deo Mongola je bio opremljen za blisku a deo samo za daljnu borbu. Prvi su imali oklop od štavljene kože, koplje, krivu sablju sa oštrim vrhom, za bodenje i sečenje, dva luka, za dejstvo s konja i peške (precizniji), sa raznovrsnim strelama prema cilju i dometu. Drugi su imali samo streljačko oružje, poneki i sablju, bez oklopa. Štit su nosili samo na straži. Svaki borac imao je potreban alat, sud za spravljanje hrane, rezervnu hranu, nepromočivu vreću gde je čuvao svoje potrebe i koja mu je služila i za prelaženje reka.

Kasnije, u sastavu mongolskih vojsaka vidimo i pešadiju, artiljeriju (bacačke sprave) i inžinjeriju. Njih čine uglavnom kineske i persiske pomoćne trupe, a upotrebljavale su se gotovo isključivo u tvrđavskoj vojni.

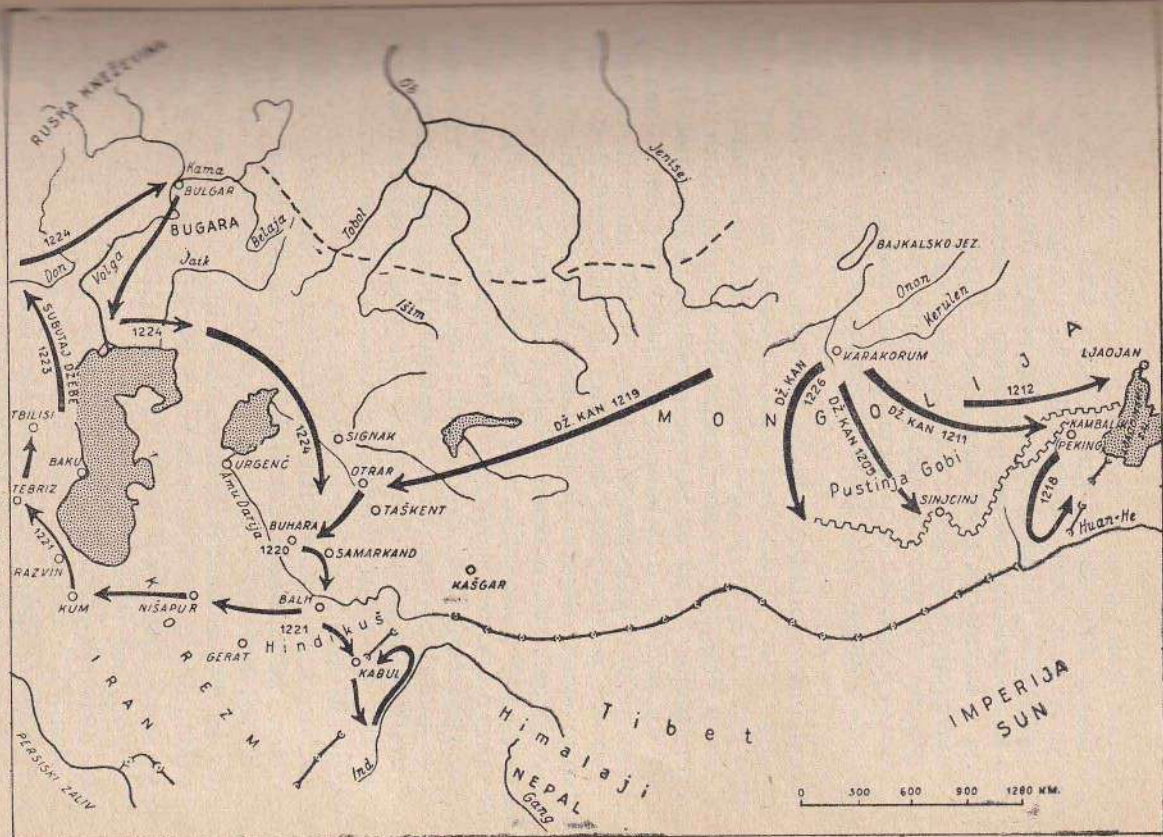
Niko pre Mongola, a ni posle njih na kopnu, nije operisao na tako dugačkim pravcima. Njihova sfera dejstva pružala se od Pacifika do Sredozemnog Mora i Dunava. To je bilo moguće samo dobro organizovanim konjaničkim vojskama gde je svaki jahač posedovao bar tri izdržljiva konja. Mongoli nisu nikad jahali istog konja dva dana uzastopno. Ali je i evraziska stepa bila vrlo pogodna za munjevite i beskonačne mongolske operacije.

Taktika Mongola nije se bitno razlikovala od taktike drugih aziskih nomada koji su pre njih upadali u Evropu. Bolje su bili organizovani, naoružani i opremljeni i znatno bolje su kombinovali bacačko dejstvo i udar. Na bojištu su se postrojavali po prastarom običaju, na centar i krila. Izbor taktičkih poteza u njih nije bio veliki ali su ih izvodili precizno i elastično.

Mongoli su bili verski indiferentni, otuda i vrlo tolerantni prema drugim verama i narodima. Džingis Kan je sebi stavio u zadatak da zavlada čitavim svetom što se nije moglo postići samo krutom dominacijom malobrojnih Mongola. U mongolskim vojskama već u samom početku vidimo razne Tatare i Turke, a kasnije sve nomadske narode centralne Azije. Mongoli su često identifikovani sa Tatarima.

Prvi Džingis Kanov udarac velikog stila pogodio je Kinu. Još pre no što je osvojio sav njen severni deo (1211 — 22) okrenuo se na zapad i nizom udaraca (1219 — 21) oborio veliku

Sk. 22.— Džingis Kanovi pohodi 1205—1224

i bogatu državu Kinu koja je zahvatala današnji Turkestan, Afganistan, Iran i severni deo Indije. Njegove vojskovođe Džebe i Subutaj, koje su u toku operacija izbile u severni Iran, prešle su Kavkaz, tukle Ruse na Kalki, nedaleko od Azovskog Mora, opustošile Krim, pa se preko oblasti Bugara na Volgi vratile u Samarkand svome gospodararu sa dragocenim obavještenjima o evropskim zemljama (1221 — 24).

Informacije o zapadu trebalo je da posluže za nove osvajачke pohode. Ali za prvi mah je Džingis Kan imao preča posla. Trebalo je konsolidovati nepregledan prostor i gušiti ustanke koji su plamsali tu i tamo. Na tome poslu ga zateče smrt (1227).

Neki smatraju Džingis Kana najvećim osvajačem svih vremena. Ako nam je osvojeni prostor jedino merilo, on je to stvarno i bio. U tome je prevazišao Aleksandra, Hanibala, Cezara, Karla Velikog. Ni kasnije niko nije ovladao tolikim delom Zemljine kugle. Ali se ne bi moglo reći da je i kvalitet njegovih napora jedinstven u istoriji. O njemu se premalo zna da bi se mogao pravilno oceniti njegov vojnički talenat. Vrlo često u istoriji su nomadski konjanici duboko upadali u poljoprivredne oblasti. Sigurno je samo da je bio vešt organizator koji je iz mogućnosti nomada izvukao najveći vojnički efekat. Nomadska je i koncepcija njegove univerzalne države. Otuda toliko prezrenja prema narodima koji obrađuju zemlju. Otuda i toliko rušilačkog besa prema njihovim civilizacijama. Njegova ideja o svetskoj (evraziskoj) dominaciji počivala je na navnoj pretstavi o svetu. Mongolske snage se razvlače u beskonačnost bez ikakve proporcije sa prostorom koji se može organizovati i držati.

Koliko su mongolski uspesi bili izraz određenog odnosa snaga, a ne talenta pojedinaca, dokazuje se podvizima Džingis Kanovih vojskovođa, a još više njegovih naslednika. Džingis Kanova smrt nije zaustavila mongolsku bujicu. Između 1227 i 1234 Mongoli dovršavaju osvajanje Persije, severne Kine i Koreje, zatim upadaju u istočnu Evropu (1237 — 1242) kojom prilikom pustoše Hrvatsku i Dalmaciju, a na povratku i Srbiju, pa zauzimaju Malu Aziju i Bagdadski Kalifat (1242 - 1258), Mesopotamiju i Siriju (1259 — 1260) i najzad južnu Kinu (1236 — 1260 i 1268 — 1285). Svakako, pri tome je Džingis Kanova organizacija imala svoj udeo.

2. BITKE MONGOLA

Bitka na Kalki (31 maj 1223, po drugom letopisu 1224) je prvi sudar Rusa sa Mongolima.

Kada su Mongoli upali u zemlju Polovaca ili Kumana, naroda na jugu Rusije između Dona i Dunava, njihov kan Kotijan pozvao je u pomoć svoga tasta, haličkog kneza Mistislava Hrabrog. Mistislav Halički uspeo je da pokrene najuticajnije kneževe juga Rusije, Mistislava Romanovića Kijevskog, Mistislava Svjatoslavića Černigovskog, Mistislava Nemog Peresopničkog i još četiri druga kneza među kojima i osamnaestogodišnjeg Danila Romanovića Volinskog. U to su naišli i poslanici Mongola da bi uverili Ruse kako oni ne ratuju protiv njih nego samo protiv Polovaca, svojih tobožnjih slugu. Umesto odgovora Rusi su prosto pobili mongolske emisare. Smatrali su, verovatno, da bi posle Polovaca došao red na njih.

Posle sedamnaestodnevnog marša stigli su ruski kneževi sa svojim vojskama do Oleža, na desnu obalu donjeg Dnjepra, gde su zastali da sačekaju neke još zaostale družine. Tu su im se pridružili Polovci. Tu se pojavljuju i novi mongolski poslanici sa protestom zbog ubistva prvih, ustvari da izvide protivničku vojsku. Ovog puta vratili su se čitavi. Uskoro zatim se na levoj obali Dnjepra pojavljuju prvi rojevi Mongola. Danilo Romanović i Mistislav Hrabri prelaze reku i razbijaju ih. To je podiglo samopouzdanje Rusa. Posle 9 dana marša stigli su na Kalku koja se nedaleko od ušća Dona uliva u Azovsko More i na drugoj obali došli u kontakt sa Mongolima.

Ruska vojska je bila tipična feudalna vojska — skup samostalnih kneževa sa svojim kontingentima bez zajedničke komande. Svaki je radio šta je hteo. Mistislav Halički krenuo je preko Kalke sa ostalim kneževima i Polovcima, a Mistislav Kijevski ušančio se na desnoj obali na kamenitoj uzvišici. U početku su prvi imali uspeha, verovatno protiv lake, istaknute konjice, ali kada su naišli na glavninu, bačeni su nazad i sasvim razbijeni. Dotle se Mistislav Kijevski nije micao iza svog kolskog logora. Tu je dočekaio i Mongole i hrabro se odbranio od njihovih trodnevnih uzastopnih napada, ali je najzad lažnim obećanjem izmamljen iz logora i uništen. U ovoj katastrofi nastradalo je devet desetina Rusa.

Bitka kod Lignica (9 april 1241), nedaleko od Vroclava (Breslau) je jedini veći sudar Mongola sa zapadnim vitezovi-

ma. Nažalost o njemu nema dovoljno pouzdanih izvora. O njemu govori detaljnije samo poljski letopisac Dlugos koji je živio dva veka kasnije, pa je uverljive podatke crpene iz starijih izvora pomešao sa naivnim legendama stvorenim kasnije. Na čelu hrišćana bio je Henrik II, vojvoda Donje Šlezije, a uz njega mnogi feudalni kontingenti poljski i nemački. Bilo je i vitezova templarskog reda. Češki kralj nije stigao na vreme. O odnosu snaga ne znamo ništa. Ni o uzrocima poraza koji je za hrišćane bio potpun. Po jednoj legendi su Mongoli upotreabili neki gas čiji je vonj zbunio vitezove. Poginuo je Henrik i mnogi drugi kneževi i vitezovi.

Takva ogromna država kao što je bila mongolska nije mogla sačuvati jedinstvo. Raspala se brzo na nekoliko delova. Među njima je Zlatna Horda, ili Kipčak⁵², vršila najjači uticaj na Evropu držeći Rusiju gotovo dva i po veka, onako kako su to svuda činili nomadi nad domorodačkim narodima, iznuđavanjem danka pod pretnjom upada i uništenja. I Aleksandar Nevski, pobednik Šveđana i nemačkih vitezova, morao se njoj potčiniti.

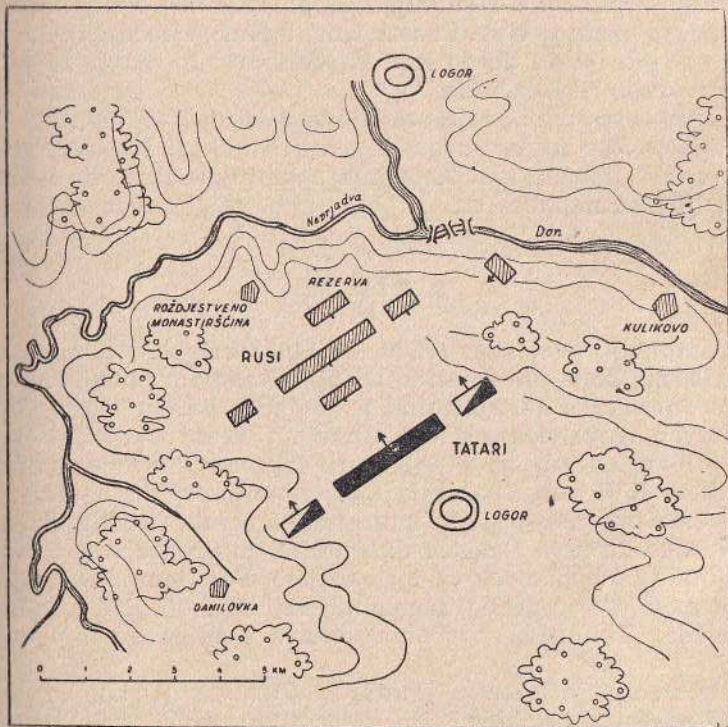
Kulikovska bitka (8 septembar 1380) je prva veća pobeda Rusa nad Mongolima (Tatarima). Pod mongolskom vlašću otpočeo je proces centralizovanja ruske države. Razvoj trgovine upućivao je na potrebu povezivanja izolovanih delova Rusije. Svojim geografskim položajem, materijalnim izvorima, kohezijom i celishodnom politikom, Moskva se izdigla nad ostalim kneževinama kao Velika Kneževina. Ona je pvela i borbu protiv Tatara.

Dimitrije Ivanović (1359—89), kasnije nazvan *Donski* zbog postignute pobede koja se ovde razmatra, 1375 potčinio je sebi tverskog kneza i obavezao ga da mu pomogne u borbi protiv Tatara ako bude potrebno. Saznavši za to, tatarski kan pošalje vojsku na Moskvu koja je tučena na Voji, maloj pritoci Oke. Tada je Mamaj, koji je u međuvremenu došao na vlast krenuo lično sa svom svojom vojskom. Sklopio je savez sa Jajgelom, litvanskim knezom, a obezbedio je i sadejstvo rjazanškog kneza. Ostali ruski kneževi, osim novgorodskog, su bili na strani Dimitrija.

⁵² Kipčak ili Zlatnu Hordu je obrazovao Batu, mongolski knez, ali su je činili Tatari. Ruski istoričari govore o Tatarima. Prostirala se od Aralskog Jezera do Karpata i Dvine.

U toku veka i po koliko razdvaja Dimitrija Donskog od bitke na Kalki, ruska vojska nije bitno izmenila svoju strukturu. Samo je konjica, pod mongolskim uticajem, zauzela značajnije mesto.

Avgusta 1380 krenuo je Dimitrije na jug sa 150 000 ljudi, kako kažu letopisi. Šestog septembra stigao je na Don gde je saznao da se Mamaj nalazi na udaljenju od tri dana marša.

Sk. 23.— Kulikovska bitka, 8 IX 1380

Odmah je prešao reku da bi zametnuo bitku pre no što Jagjelo pojača Mamaja sa kojim je trebalo da se sastane na Donu. Ustvari, Dimitrije se uklinuo između dva saveznika. Dva dana kasnije, 8 septembra, ruska vojska stiže na ušće Neprjadve i ulogori se na Kulikovom Polju po kome je ova bitka i nazvana. Sve je polje bilo pokriveno gustom maglom koja se digla

u 9 časova. U podne se pojaviše Tatari, a oko 13 časova poče bitka.

U Kulikovskoj bici najznačajnije je dejstvo ruske rezerve. Ona je bila skrivena u gustoj dubravi, a kada se Dimitrijeva glavovina povlačila pod pritiskom Tatara, rezerva je iznenadno udarila u njihov bok i pretvorila poraz u pobjedu. U rezervi su bile najbolje konjaničke trupe, pod knezom Vladimirom Andrejevim iz Šerpukova i Dimitrijem Bobrokom iz Volinije. Mamaj je pobjegao među prvima i našao smrt u Kufi (Feodoziji). Jagjelo je bio stigao na 30 do 40 km od Kulikova. Saznavši za poraz Tatara vratio se bez borbe.

Kulikovska bitka nije oslobodila Rusiju. Novi tatarski kan Toktamiš našao je još snaga da osvoji i pokori Moskvu, ali će prva velika pobjeda nad Tatarima opominjati Ruse da njihovi tlačitelji nisu nepobjedivi.

3. TIMUR

Timur ili Tamerlan (1336 — 1405) nije bio mongolskog porekla, ma koliko se smatrao Džingis Kanovim potomkom. On je bio Turanac, a narodi kojim je zavladao bili su Turci. On je izgrađivao svoju vlast na mongolskoj državnoj tradiciji koja je bila toliko jaka da se i Baberova država, osnovana u Indiji početkom XVI veka, nazivala Carstvom Velikog Mogula.

Nema interesa pratiti Timurovih 35 ratnih pohoda vođenih od Moskve do ušća Čanga i od Pamira do Sredozemnog Mora, u kojima je ovladao centralnom Azijom, Persijom, Anadolijom, Pandžabom. To su pohodi nomadnih ratnika koji više ruše nego što grade. Timurova ogromna država srušiće se njegovom smrću.

Od većeg je interesa Timurov *Tuzukat* (Ustanova) koji sadrži njegovu autobiografiju, istoriju njegovih poduhvata i savete svojim nasljednicima. Na autentičnost ovog rada bačena je sumnja. Neki misle da je to znatno pozniji sastav, poglavito zbog toga što ga stariji hroničari i Timurovi biografi nisu iskoristili. Autentičan ili ne, u *Tuzukatu* ima mnogo podataka koji otkrivaju ratnu vještinu u centralnoj Aziji, ako ne iz XIV i XV, onda iz XVI i XVII veka.

Prema *Tuzukatu* Timur je u svojoj osvajačkoj karijeri primenjivao četiri osnovna načela: 1) ratne pohode preduzimao

je samo posle zrelog razmišljanja; 2) izvodio ih je krajnje pažljivo i oprezno, prethodno dobro proučivši karakter i nakhlonosti raznih naroda da bi njima prilagodio svoju akciju i postavio guvernere koji njima odgovaraju; 3) starao se da njegovi emiri budu istih pogleda u reči i akciji; 4) prema potrebi upotrebljavao je blagost, strogost, sporost i brzinu, ne prepuštajući nikad maču ono što je mogao da reši politikom.

Timur je vodio računa da brojna jačina bude uvek na njegovoj strani. On to iznosi sasvim šematski: ako neprijateljska vojska ne dostigne 12 000 ljudi, onda on izvodi najmanje 12 000 koje poverava jednom svom komandantu; ako neprijatelj ima preko 12 000 ljudi, a manje od 40 000, onda on izvodi najmanje 40 000 konjanika i poverava ih jednom svom sinu kome stavlja na bok dvojicu vojskovođa. Kada neprijatelj ima više od 40 000 ljudi, onda operacijama rukovodi Kan lično sa 40 jedinica razne jačine. Jednom je Timur poveo protiv Iraka 80 000 ljudi. Ali kada govori o raznim njegovim pothvatima onda su cifre mnogo skromnije.

U *Tuzukatu* ima mnogo poznatih mudrosti, opštih mesta ratne veštine i psihologije koje svedoče da se tada u centralnoj Aziji o tome razmišljalo. Ima vrlo originalnih formulacija, kao: hrabrost nije ništa do strpljenje u opasnom trenutku.

Borbeni poredak Tuzukata je prilično složen. Ako je vojska jaka 120 000 (!?) onda se deli na 9 grupa ovako raspoređenih. centar 1 grupa, desno i levo krilo po 3 grupe, prethodnica jedna a ispred nje još jedna istaknuta grupa. Grupe su verovatno razne jačine. Borbom svih njih upravlja vojskovođa, ali ih, začudo, baca u okršaj postepeno. Prethodnica i prednje grupe krila napadaju prve u tri uzastopna udara. Ako budu odbačene, stupaju redom u akciju: prva grupa desnog krila, druga levog krila, pa druga desnog krila i prva levog krila. Ako i tada ne bude uspeha, onda stupa u akciju i centar za vojskovođom koji se lično baca u borbu. Treba pretpostaviti da se ti udarci ređaju vrlo brzo jedan za drugim ne dajući protivniku vremena da svoje snage sasredi na pojedine grupe. To je specifična taktika konjice koja očigledno ide za tim da vojska ostane u rukama komandanta za sve vreme bitke.

4. BITKA KOD ANKARE

Najznačajniju svoju pobjedu izvojevao je Timur nad Bajazitom, Lazarevim i Sigismundovim pobjednikom, 28 jula 1402 kod Ankare.

O odnosu snaga nema nikakvih verodostojnih podataka. Prema svemu onome što znamo o Osmanlijama toga vremena, Bajazitova vojska nije mogla preći 40 000, a Timurova nije bila mnogo jača od tog broja. U sastavu osmanliške vojske bio je i srpski kontingent kao u Nikopoljskoj bici. Vizantiski historičar Duka, koji je mogao dobiti podatke od savremenika, navodi da je Stefan Lazarević doveo svome zetu Bajazitu 5000 konjanika — oklopnika. Cifra je verovatno netačna. Toliki broj oklopnika nisu mogle dati ni znatno veće i ekonomski jače evropske države. Ne vidimo ih mi ni u jednoj bici tog vremena. Veliki je broj i 1500 ako se radi o oklopnicima. Ali je u svemu moglo biti 5000 ljudi jer su jednog viteza pratila uvek dva do tri čoveka, pa i više ljudi.

O toku bitke su podaci nepouzdati. Možemo uzeti kao činjenicu da su se Turci postrojili kao na Kosovu sa janičarima u centru, a konjanicima na krilima, možda anadolskim na desnom, a rumeliskim (evropskim) na levom. Timurovi Tatari, isključivo konjanici, verovatno su se postrojili na sličan način. Bitka se deli na dve faze. U prvoj je težište na konjičkom boju. On se u prvo vreme talasa tamo-amo. U njemu se posebno ističu srpski konjanici. Oni su nesumnjivo najefikasniji ratnici na ankerskom bojištu. Tatarske strele ne mogu probiti njihove oklope, a u bliskoj borbi su najopasniji. Ipak Stefanovi Srbi ne mogu sprečiti poraz. Konjica Osmanlija bude najzad razbijena i odbačena, možda najviše zbog toga što su kontingenti seldžučkih emirata prešli usred borbe na Timurovu stranu gde su bili i njihovi raniji kneževi koje su Osmanlije proterale. Stefan Lazarević povukao se u priličnom redu. U drugoj fazi bitke janičari vode borbu do kraja, dok nisu savladani. Bajazit je zarobljen.

GLAVA ŠESTA

PREPOROD PEŠADIJE

I

GRADOVI

1. GRADANSKE MILICIJE

Raspadom države Karolinga stvoreno je u Italiji nekoliko kneževina ili krajiških grofovija sličnih nemačkim vojvodstvima. Uporedo, slabljenjem i nestankom kraljevske vlasti, razvili su se i gradovi u samostalne političke i vojne činioce. U samostalnosti razvila se građanska svest koja je i antagonističke interese staleža znala povezivati u zajednički interes i oživeti vekovima zamrli vojnički duh, neophodan za očuvanje slobode.

Vojske italijanskih gradskih republika nisu se bitno razlikovale od tadanjih feudalnih vojsaka. Boračko jezgro su činili oklopni konjanici, ali se uz njih pojavljuje i mnogobrojna pešadija, ponekad vrlo efikasna, koja na bojištu ume da igra značajnu ulogu. Ipak pogrešno je zaključiti, kao što se ponekad čini, da su italijanski gradovi razvili pešadiju antičkog tipa i da su blagodareći njoj rešili u svoju korist stogodišnju borbu sa nemačkim carevima. U borbu van gradskih zidina slali su gradovi konjanike opremljene kao vitezove, ojačane kopljanima i strelcima. Te su se vojske uspešno hvatale u koštac sa oholim nemačkim vitezovima ma koliko se ovi izrugivali dućandžijama i zanatlijama koje u Italiji proglašuju vitezovima.

Nema podataka kako je u italijanskim gradovima bila regulisana vojna služba. U suštini to su bili dobrovoljci kojima

se u trenucima velike opasnosti pridruživao i veliki deo građanstva, naročito kada je trebalo braniti zidine grada.

Karočo (carroccio, carochium) je tipična pojava u ratovodstvu italijanskih republika. To su bila jednoprežna ili višeprežna volujska kola sa gradskim znamenjem (stegom) i zvonom, teža od običnih, sa visokim stubom koji se završavao krstom ili darohranilnicom sa posvećenom hostijom. Na kolima su bili trubači koji su davali znakove „napred” i „stoj”. Zvonom se davao znak za borbu i prikupljali rasuti i razbijeni borci. Na kolima su bili i sveštenici koji su zbrinjavali ranjenike, a umirućim davali oprostjenje grehova. Karočo iza fronta predstavljao je nadaleko vidljiv znak ka kome je gravitirao borbeni poredak. Gubitak kola smatran je najvećom nesrećom. To je bio zaista znak potpunog poraza. Karočo se prvi put pominje u Milanu 1039. Nalazi se povremeno i severno od Alpa, čak i u Engleskoj, naročito u onim vojskama koje su bile u bližoj vezi sa crkvom. U Italiji se pojavljuje redovno u gradskim vojskama kroz ceo XII i XIII vek.

U gradskim vojskama Nemačke su vitezovi igrali još veću ulogu nego u Italiji. Delom su regrutovani iz krugova bogatih trgovaca. I drugi građani stižu izvesne ratničke osobine, ističu se i u borbi protiv *raubriter*a, ali se obično bore u senci vitezova. Nemački gradovi se više oslanjaju na najamnike nego na sopstvene građane. Često sklapaju ugovore sa okolnim grofovima koji se obavezuju da će ih pomagati za određenu sumu novaca sa određenim brojem vitezova i oružonoša, obično sa oko 20 do 30 ljudi.

Uspeh italijanskih gradova protiv nemačkih careva ne bi se mogao zamisliti bez odgovarajuće privredne snage. Italija je prva osetila ekonomske posledice krstaških ratova. Početkom XII veka duž sirijske obale, od Antiohije do Jafe, stižu evropski trgovci koji organizuju i drže u svojim rukama svu trgovinu između Zapada i Istoka. U tome se ističu a time i bogate Venecija, Piza, Đenova, ali učestvuju i drugi primorski gradovi — Barcelona, Narbon, Monpelje. Zamah ekonomskog poleta prenosi se i na Kontinent. Nova tržišta na Istoku traže robu koja daje maha novim proizvodnim snagama potresajući iz osnova socijalnu strukturu Evrope. Ojačani gradovi zbacuju tutorstvo feudalaca. Feudalni okviri postaju uskoro uski za nov svet koji nastupa.

Flandriski gradovi su vrlo rano pokazali izvanredni ekonomski polet što je dovelo do vrlo oštih sukoba sa feudalnim vlastima. Oni tuku niz velikih bitaka sa feudalnim vojskama. Flandriski građani — pešaci beleže potpune pobeđe nad najboljim vitezovima bez ičije pomoći, ali ni oni nisu stvorili pešadiju koja bi trajno zadržala prevlast nad oklopnom konjicom. Njihove pobeđe ostale su epizode u razvoju ratne veštine.

Pri kraju Srednjeg veka borbena sposobnost građanskih milicija opada. Gradovi postaju jači, utvrđuju se, oslobađaju se od sizerenstva feudalaca, ali rat vode pomoću najamnika. U Italiji glavnu reč vode najamnici, engleske građanske milicije nisu nikad dostigle neki vojnički značaj, a u Francuskoj se smatralo da su više od štete nego od koristi. Po Froasaru, Filip VI je izjavio 1347 da će otsada ratovati samo sa plemićima; građani su samo balast (encombrement) jer se tope u bliskoj borbi kao sneg na suncu; upotrebljivi su samo njihovi strelci i njihov novac.

2. BITKA KOD LENJANA

(29 maj 1176)

U borbi protiv Lombardiske lige, Fridrih I Barbarosa u proleće 1176 očekivao je nove snage koje je pozvao iz Nemačke da bi mogao nastaviti rat prekinut prethodne godine primirjem kod Montebela. Sa svojom ličnom pratnjom on se nalazio u Paviji, a jedna njegova najamnička vojska operisala je protiv Normana na jugu Italije. Kada se njegova feudalna vojska iz Nemačke preko Belincone približavala Lombardskoj Niziji, pohitao je da je dočeka u Komu, obišavši Milano u velikom luku. Nameravao je da je dovede u Paviju gde je pozvao i svoju južnu vojsku.

Milano se stvarno našao između dve neprijateljske vojske. Njegovi građani su uočili u kakvoj će se opasnosti naći ako Barbarosa uspe da grupiše sve snage. Stoga odluče da to spreče. Oni prikupe kontingente saveznih gradova i krenu Nemcima u susret da im zatvore put za Paviju.

Protivničke vojske sudariše se u susretu kod Lenjana, severozapadno od Milana. Milanski vitezovi odbačeni su brzo i naterani u bekstvo. Ali se milanska pešadija, koja se tek spremala da napusti logor gde je noćila, nije dala zbuniti porazom

svojih vitezova. Zbila se u čvrst stroj i prema Nemcima koji su im se približavali okrenula štitove i ispružila koplja. Neki podaci govore da je logor bio delom zaštićen rovom ili kanalom što je olakšalo odbranu.

Uzalud su nemački vitezovi pokušavali da razbiju stroj milanskih građana. U međuvremenu su naišli vitezovi Breše koji su pošli u pomoć svome glavnom gradu. Prihvativši pret hodno razbijene milanske vitezove, udarili su zajedno s njima iznenadno u bok nemačkim vitezovima koji su uzaludno naletali na pešake. Tada su valjda i pešaci krenuli napred. Uskoro je poraz Nemaca bio potpun. Fridrih Barbarosa se jedva spasao i sklonio u Paviju.

U toj bici je Nemaca moglo biti oko 3500 računajući tu i kontingent koji im je grad Komo stavio na raspolaganje. Njihovih protivnika je svakako bilo više, ali u broju vitezova su Nemci bili nadmoćniji. Bitka je očigledno dobijena sadejstvom pešaka i konjanika.

3. BITKA KOD KURTREA (KORTRAJKA)

(11 jul 1302)

Flandrija je dugo zauzimala samostalan položaj u sklopu francuske feudalne države sve dok Filip IV Lepi (1285 — 1314) nije zbacio i zatvorio njenog grofa i priključio zemlju svojoj kruni. Nezadovoljni novom upravom, gradovi Flandrije ustaju protiv Francuza i proteruju ih. Njima se pridružuju i seljaci, a i neki feudarci.

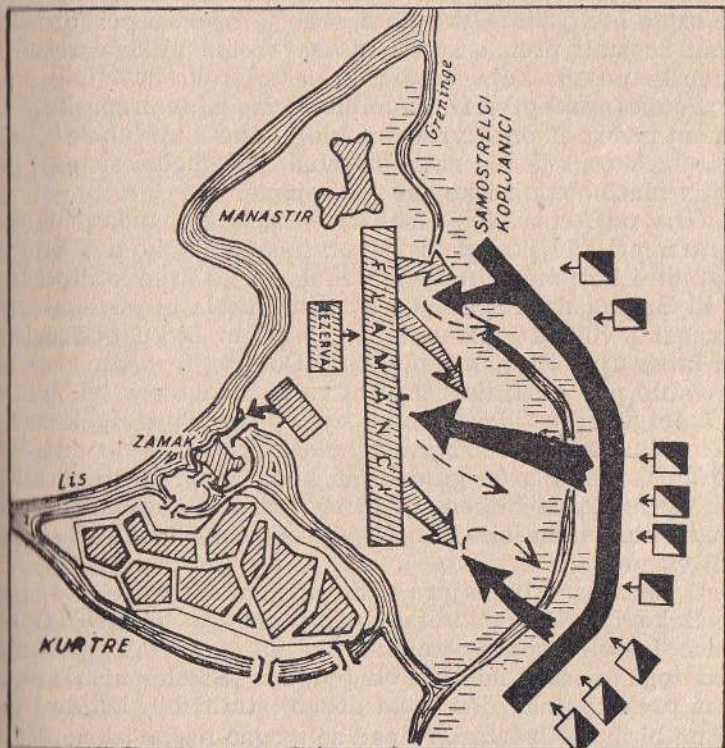
Dok su Flamanci opsedali dva francuska uporišta, Kasel i Kurtre, naišla je velika francuska vojska pod generalnim kape-tanom, grofom od Artoa. Na to su oni napustili opsadu Kasela i prikupili se kod Kurtrea. Glavninu su činili Brižani ojačani kontingentima iz Genta (Gana), Ipra i drugih mesta. Na čelu Flamanaca nalazili su se sin i unuk zatvorenog flandriskog grofa.

O obostranoj jačini ima mnogo nepouzdanih podataka. Ondašnje hronike pridaju Francuzima od 6 (Velthem) do 30 hiljada vitezova (konjanika — oklopnika) pored strelaca, kopljanika i samostrelaca. Niži broj biće približniji istini utoliko pre što Velthem daje i detalje: koliko je koji feudalac doveo.

Za Flamance Velthem navodi 13 000, a gentski letopisi 60 000. I prva cifra je velika ako je uporedimo sa prostorom na kome se bitka odigrala. F. Vodzak (1905) je prihvatio Velthemov broj Flamanaca, a Francuzima je pridao 5000 konjanika i 3000 strelaca.

Grad Kurtre ležao je na desnoj obali reke Lis i bio je zaštićen vodenim rovom koji je bio povezan sa rekam. Utvrđen zamak, koji su još držali Francuzi, nalazio se u severozapadnom delu grada, na Lisu. Istočno od grada ravnicu je sekao prilično dubok potok Greninge koji se nešto nizvodno ulivao u Lis.

Flamancima je bilo jasno da moraju primiti bitku ako žele da sačuvaju svoju zemlju. Da su se povukli, njihova bi se

Sk. 24.— Bitka kod Kurtrea, 11 VII 1302

vojska rasula, a tada ne bi niko mogao sprečiti Francuze da opljačkaju gradove i sela. Pao bi im možda u ruke i slabo utvrđeni Brige. Svuda po feudalnim gradovima Francuzi su imali svoje pristalice. Da su Flamanci bili rešeni da stave sve na kocku, da izginu ili pobeđe, vidi se po tome što su se postavili u ugao između Lisa i potoka. Iz te situacije nije bilo povlačenja. Budu li pobeđeni, biće bačeni u Lis.

Svoju vojsku postrojili su slično falangi, širine 600 ili nešto više metara. Malobrojni strelci stavljeni su pred front. Masa je bila naoružana za blisku borbu kopljima i nekom vrstom helebarde nazvanom *dobardan* (*goedendag*). Samo je deo imao zaštitnu opremu. Oba zapovednika sa desetak svojih pratilaca sjahali su za borbu peške i stali u falangu. Na konju nije ostao niko. Jedan deo obrazovao je rezervu pozadi falange. Iprani su stali prema zamku da za vreme bitke spreče ispad francuske posade koja je iznosila nešto preko 300 ljudi.

Potok (usek) pred frontom bio je značajna prepreka. Prema jednom izvoru iz onog vremena bio je oko 2 m dubok i 3 — 3,5 m širok. Gazan je bio svakako svuda. Flamanci su ga ojačali, zasekli blaže obale i iskopali vučje jame.

Grof od Artoa bio je iskusen borac i komandant. Uvidevši jačinu neprijateljskog položaja, on je stao na oko dva kilometra od grada i kolebao se nekoliko dana. Da je krenuo direktno na Ipr ili Brige i usput pustošio zemlju, možda bi povukao sobom flamansku vojsku i prinudio je da primi bitku pod uslovima koji bi za nju bili manje povoljni. Doduše, u međuvremenu bi verovatno pao kurtrejski grad u ruke Flamanaca, ali bi to bio samo nezgodan incident bez uticaja na operaciju. Ipak se Francuzi reše na bitku. Feudalni psihološki kompleks im nije dopuštao da ustuknu pred građanima koje su toliko prezirali. Bili su i svesni da će bitkom rešiti sve osnovne probleme rata. U pobedu nisu sumnjali. Nikad dotle nisu dućandžije i zanatlije tukli vitezove.

U napad krenu najpre denovljanski samostrelci i španski bacači koplja. Oni su ubrzo oterali mnogo slabije flamanske strelce i stali svojim projektilima da tuku falangu koja se usled toga morala udaljiti od potoka. Strelci nisu mogli za njima preko potoka, jer bi na drugoj strani bili izloženi udaru koji ne bi mogli izdržati. Napad se mogao nastaviti samo intervencijom konjanika (vitezova) koji su se nalazili iza strelaca. Ovi krenu stoga napred da se probiju preko potoka, ali se pri

prelazu na njih bace Flamanci udarajući ih besno kopljima i helebardama. Samo na centru su francuski vitezovi uspjeli da pređu potok i da potisnu odgovarajući deo falange, ali ih je rezerva odbacila i gođovo sve pobila. Ispad francuskog garnizona su Iprani lako sprečili. Dejstvo francuske rezerve se nije osjetilo.

Savremeni izvori nisu jednodušni ni u pogledu gubitaka (mrtvih). Za francuske grofove i barone ne razlikuju se mnogo: od 54 do 75; nema velike razlike ni kod vitezova: 900 — 1100. Ovaj broj svakako obuhvata sve konjanike, a ne samo vitezove. O stvarnom broju ubijenih vitezova možda najbolje svedoči broj zaplenjenih pozlaćenih mamuza po kojima su Flamanci nazvali ovu svoju veliku pobjedu *Bitkom zlatnih mamuza*. Ali ni ovde se izvori ne slažu: 500 — 700. Za obične borce imamo niz brojeva od 5000 preko 20 000 do „bezbroy”. Francuski pešaci nisu se mnogo angažovali u bici. Mogli su nastradati samo u savršanoj fazi kada su Flamanci prešli potok.

O flamanskim gubicima flamanske hronike nas više zbujuju nego informišu. Gentski letopisi govore o 100, a Velthem o 20 mrtvih! Može se jedino reći da su njihovi gubici bili neuporedivo manji od francuskih. Francuzi su najviše pretrpeli onda kad su prestali da se biju. I grofa od Artoa su ubili kada je htio da se preda, tobože što nisu razumeli ono što je govorio na francuskom.

Dva dana posle bitke (13 jula) predao se kurtrejski grad (samak).

Već sutradan posle bitke nastale su dve verzije o uzroku francuskog poraza: flamanska i francuska. Prva ga objašnjava hrabrošću pobjednika, a druga njihovom podmuklošću, izdajom, slobom. Francuske hronike XIV i XV veka optužuju Flamance što su iskopali vučje jame u koje su popadali francuski konjanici, mada se ovaj postupak nije ni onda smatrao neloyalnim. Neloyalno bi to bilo na turniru. U ovoj optužbi se ogleda težnja jače klase da slabijoj nametne svoj način borbe, pravila *svoje* igre u kojoj je bila nadmoćnija. I kasnije će na sličan način jače države nastojati raznim načinima da slabijim nametnu ratnu etiku koja im konvenira. No, da su francuski feudalc i pobedili, prosto bi poklali svoje neprijatelje. To bi bilo sasvim u logici društvenog uređenja. Flamanci su znali da se bore za život i smrt, da ne mogu očekivati milost francuske gospode, utoliko pre što nisu imali čime da se otkupe iz zarobljeništva.

4. BITKA KOD ROZBEKA

(27 novembar 1382)

Bitka kod Rozbeka ima dosta analogije sa bitkom kod Kurtrea. Flandriski gradovi su ponovo ustali ali sada ne samo protiv francuske vlasti nego i protiv svog vlastitog plemstva. Građani Genta su prvi ustali na oružje pod narodnim vođom Filipom Arteveldekim, privukli na svoju stranu ostale flandrijske gradove i proterali flandriskog grofa koji je pošao da potraži pomoć od francuskog kralja Karla VI.

Artevelde je duže opsedao grad Udnard na Šeldi, nekih 25 km uzvodno od Genta, kada je naišla francuska vojska pod konetablom Klisonom. On je morao odlučiti da li da direktno napadne Flamance, kao što je to učinio grof od Artoa kod Kurtrea 80 godina ranije, ili da pokuša da ih manevrom odvuče od njihovog jakog položaja kod Udnarda (Artevelde se zaštitio od napada spolja jakom cirkumvalacionom linijom) ne bi li ih zatim tukao na otvorenom polju. Francuzi su izabrali ovo drugo rešenje, možda upravo zbog iskustva kod Kurtrea, i krenuli u zapadnu Flandriju.

Artevelde je mogao nastaviti opsadu Udnarda koji je bio pri kraju snage. Ali to nije odgovaralo političkoj situaciji. On nije smeo dopustiti da flandriski gradovi, u kojima je bilo mnogo grofovskih pristalica, padnu u francuske ruke. Tada bi se njegova vojska prosto rasula. Mogao se doduše povući u Gent da se tu brani, ali bi tada žrtvovao ostale tekovine ustanaka. Stoga reši da stavi sve na terazije bitke, pa krene za Francuzima.

Do sudara dođe kod sela Rozbeka. Flamanci su obrazovali gustu falangu kao kod Kurtrea, ali ovog puta su odlučno krenuli napred. Čekati na neprijateljski napad, kao što su učinili njihovi dedovi kod Kurtrea, nisu mogli zbog nezaštićenih bokova. Pod tim pritiskom, francuska pešadija, postavljena u centar rasporeda, ustuknula je za trenutak, dok je konjica sa oba krila obuhvatala Flamance. Opkoljeni, bez mogućnosti slobodnog rukovanja oružjem, ovi su morali podleći. Mnogi su ugušeni u gužvi. Artevelde je navodno nađen mrtav bez rana.

Letopisi pridaju Flamancima 40 — 80 000, a njihovim protivnicima do 800 000 boraca. To je očigledno preterano, ali nema dovoljno indicija za uverljivije proračune.

Bitka kod Rozbeka dopunjuje sliku o ratovodstvu flandrijskih građana. Sada je jasnije da je pobjeda Brižana 80 godina ranije izvojevana pod naročitim uslovima. Flandrijski gradovi, kao ni drugi u Evropi, nisu izgradili oružanu silu koja bi se mogla meriti sa feudalnim vojskama na otvorenom polju. Oni nisu imali konjice, ili sasvim malo, a njihova pešadija nije imala potrebne čvrstine da se nosi sa oklopnom konjicom.

I pored poraza kod Rozbeka, građanske milicije će se pojavljivati na bojištu sve do XV veka, prvenstveno u Flandriji i u susednim oblastima. Ali to će biti u osnovi strelci koji će pomagati borbu vitezova. Netaće njihove samostalne pešadije naoružane za blisku borbu koja je kod Kurtrea postigla toliki uspeh.

II

N A J A M N I C I

1. PROFESIONALNI VOJNICI

Najamnici se pojavljuju vrlo rano u istoriji. Zapazili smo ih već u starom Egiptu. Javljaju se redovno kada novčana privreda dostiže odgovarajuću visinu, a državna vlast dovoljno ojača da može prikupiti potrebna (novčana) sredstva za njihovo izdržavanje. Gotovo nije bilo nomadskih, zemaljskih ili građanskih milicija bez najamničkih elemenata. Oni su često išli u njima uporedo. Vizantija je nasledila najamnike od Rima i zadržala ih manje ili više do kraja. Na Zapadu praktično nestaju do sloma Zapadnog Rimskog Carstva, pa se ponovo javlja tek posle nekoliko vekova.

Bilo je sasvim izuzetno da pojedinci ratuju u svom ruhu i u svom kruhu. To je moguće samo za kratko vreme na kratkim otstojanjima. I u feudalno doba su krupniji feudalci izdržavali mnoge ratnike, a kraljevi svoje male i velike vazale. To se delom vršilo i novcem. Od ovih plaćenih feudalnih obveznika do profesionalnih vojnika, koji nas ovde interesuju, nije bio veliki skok. Prelaz čine krupni feudalci koji se, van feudalnih obaveza, obavezuju za novac na ratne usluge novčanim silama — kraljevima ili gradovima. Prvi takav ugovor, koji nam je poznat, zaključio je engleski kralj Henrik I, Osvajačev sin, sa grofom Robertom Flandrijskim koji se obavezao da će mu za 400 maraka srebra staviti godišnje na raspolaganje 1000 vitezova sa po 3 konja. Ugovor predviđa sve ostale bitne uslove:

ne važi protiv francuskog kralja, Robertovog sizerena; kontingent se stavlja na raspolaganje engleskom kralju 40 dana posle postavljenog zahteva; engleski kralj je bio dužan da ih transportuje u Englesku i tamo da ih izdržava; engleski kralj nadoknađuje i materijalne gubitke kao što je činio svojoj sopstvenoj pratnji. Robertovi vazali, baroni i vitezovi, potvrdili su ugovor posebnim aktom. Ugovor se obnovi posle pola veka, 1163⁵³. Engleski kraljevi praktikovali su to i u Engleskoj. Videli smo kako se tamo feudalne vojske pretvaraju u najamničke. Tim se putem pošlo i na Kontinentu, u Francuskoj i Nemačkoj. I francuski kraljevi uzimaju u svoju službu velike feudalce tuđih sizerena, vojvode od Lorena, Brabanta i Luksemburga, grofove od Namira, Burgunda, Ženeve, Savoje⁵⁴. Svi su ovi bili vazali Carstva. U XIII veku su francuski kraljevi radije prodavali upražnjene feude bogatim građanima i s dobijenim novcem uzimali najamnike nego postavljali novog viteza koji bi za to lično služio. Ipak se na Kontinentu feudalni karakter zadržao duže. Najamništvo je vrlo dugo išlo uporedo sa feudalnom obavezom.

Najamništvo se i u Srednjem veku neposredno vezuje za novčanu privredu, upravo za zlato i srebro. Od VIII veka, izgleda, ispira se zlato u nemačkim i francuskim rekama, a sto godina kasnije kopa se u Francuskoj, Nemačkoj i Češkoj. Nije slučajno da se u to vreme javljaju i najamnici, profesionalni vojnici. U XII veku ima već toliko zlata da se vitezovi njime raskošno kite. U isto vreme ima već toliko najamnika da se formiraju njihove samostalne bande pod voćstvom čuvenih komandanata kao što su bili Viljem od Ipra, Viljem od Kambrea, Merkadje. U Srbiji Nemanjića se vrlo lepo uočava veza između rudarstva i najamništva.

Najamnici se vrlo rano regrutuju među vitezovima. Feudalna klasa postaje izdašan rasadnik kvalitetnog najamništva. U prilog njene vojničke efikasnosti govori najviše činjenica što su vitezovi izvojevali društveni status nižeg plemstva baš u to vreme kada je najamništvo uzelo maha, kada se dakle svaki jak, hrabar i vešt borac jednako cenio bez obzira na klasno poreklo. U najamnike — konjanike su pretežno odlazili mlađi sinovi podvazala gde su se mešali sa pustolovima nižeg staleža i odbeglim kmetovima. Ali su se i ovi, kao istaknute

⁵³ H. Delbrück, III, str. 328

⁵⁴ F. Lot, I, str. 395.

najamničke vođe ili izvanredni borci, znali izdizati do viteškog rada, dakle od prvih slojeva društva. Od XII veka sa čisto feudalnim vojskama mogli su se voditi samo lokalni ratovi. Za duže pohode bila je potrebna i saradnja najamnika.

Među najamnicima bilo je konjanika i pešaka. Najamničke bande (kompanije) formirane su i prema taktičkim obzirima. Kombinacijom pešaka i konjanika povećavala se upotrebljivost tih skupina. Njihovi konjanici se nisu bitno razlikovali od feudalnog poziva. Među njima je jedino bio veći procenat ljudi potčinjenih staleža. Mnogo veće razlike je bilo kod pešaka. Oni čine nov kvalitet bilo da su strelci ili kopljanici. Rano se ističu pešaci — kopljanici regrutovani u Brabantu (Belgija, Holandija) i stoga nazvani *brabansoni*. Tim imenom su kasnije dugo nazivani oklopni pešaci — najamnici bez obzira na poreklo. Pešaci — najamnici nisu odjednom revolucionisali ratnu veštinu Srednjeg veka. Ali su vremenom postali njenim neophodnim elementom i mnogo doprineli preporodu pešadije.

Kraljevi i gradovi, kada im je zatrebalo, za određenu sumu novaca uzimali su u svoju službu čitave bande najamnika preko renomiranih vođa, a otpuštali ih kada im nisu više bili potrebni. Otpuštene bande tih deklasiranih elemenata, bilo da su poticali iz redova feudalaca, kmetova ili građana, nisu se mogle više vratiti u redovan život. Da bi se mogli izdržavati, pustošili su zemlju, pljačkajući i ucenjujući kneževe, feudalce, gradove, seljake. Od XII do sredine XV veka Francuska i Italija su strahovito trpele od nezaposlenih najamnika. Fridrih Barbarosa i francuski kralj Luj VII su se međusobno obavezali (1171) da brabansone ili *koterele* neće uzimati u svoju službu. U tome sporazumu ima svakako i težnje da se u feudalnu idilu ne uvode novi elementi koji su pretili da naruše vojničku prevlast vodeće klase. I crkva je ustala energično protiv brabansona, *navareza*, *aragoneza* i drugih najamnika zapretivši im najstrožim crkvenim kaznama (Lateranski koncil 1179). Ali je život bio jači od želja i pretnji. Najamnici će se i dalje uzimati u službu i otpuštati kada ne budu više potrebni, a oni će i dalje pljačkati i pustošiti. O nekim njihovim podvizima biće niže više reći.

U srednjovekovnim vojskama svaki se pojedinac brinuo načelno o svom izdržavanju, primao platu ili ne. Za vojskama su išli trgovci sa svima potrebnama. Kada su stavljene u pokret veće mase obrazovani su i magacini iz kojih su se trupe snabdevale kupovinom. Magacini su se punili rekvizicijom. Kada su najamnici uzeli maha rekvizicioni sistem pretvorio se u pljačku.

U drugoj polovini XIV veka najamničke bande u Francuskoj i Italiji su živele isključivo od pljačke i kada su bile u službi kraljeva. Sluge engleskih oklopnika koji su ratovali u Francuskoj nazivane su zvanično pljačkašima (pillards). U Nemačkoj je toga bilo manje jer su se gradovi, glavni poslodavci, više brinuli o svojim najamnicima.

Na tri su načina popunjavane vojske u Srednjem veku: narodni poziv, feudalni poziv i najamništvo. U početku vlada isključivo prvi kod svih germansko-romanskih i slovenskih naroda, zatim postepeno preovlađuje drugi — mada narodnog poziva nikad ne nestaje sasvim, najzad nailazi najamništvo koje sasvim ukida feudalne pozive. Najamništvo je utisnulo svoj pečat vojskama novog vremena. U svoj zapadnoj Evropi reč vojnik se etimološki vezuje za novac (solidus⁵⁵), a otuda *soldat*, *soldier*, *Soldat*, *soldato*.

2. KATALONSKA KOMPANIJA

Posle ugovora kod Kalatabelote (1302) koji je značio kraj ratu na Siciliji između kralja Fadrika i Karla od Valoa, ostalo je na ostrvu mnogo nezaposlenih najamnika Katalonaca i Aragonaca koje je kralj Fadrik držao u svojoj službi, a sada nije mogao više da ih plaća. Među njima je bilo mnogo *almogavara*, čuvenih španskih graničara. Jedne i druge angažuje za svoj račun i organizuje jedan od njihovih vođa, Rožer de Flor, pustošio velikog stila, pa ih ponudi vizantiskom caru Androniku II koga su Turci Seldžuci sve više pritiskivali u Maloj Aziji. Do sporazuma je došlo pod vrlo povoljnim uslovima za najamnike. Rožeru je obećana vizantiska carska princeza i titula velikog vojvode koja će mu osigurati visoko mesto u Carstvu, a njegovim ljudima četiri unce zlata za oklopnog konjanika, dve za lakog konjanika i jedna za pešaka ili mornara — plativo svaka četiri meseca. To je bilo dvostruko više no što su Vizantinci plaćali za najamnike Alane (Osete) i Turkopole. Na osnovu tog povoljnog ugovora Rožer je prikupio mnogo ljudi. Pritom je iscrpao svoja sredstva i zadužio se još za 2000 dukata kod Denovljana.

⁵⁵ Debeo ili „solidan“ komad novca (za razliku od tankih para od lima), što je vrlo značilo i plata — *solde*, *soldo*, *solt*. (M. Jähns, Heeresverfassungen und Völkerleben, str. 199).

Ekspedicija se ukrcala u Mesini leti 1302 na 36 brodova. Bilo je 1500 konjanika (bez konja), 4000 almogavara i 1000 drugih pešaka bez veslača i mornara⁵⁶. Glavno njihovo oružje bio je veliki mač kojim su rukovali obema rukama. Svaki je imao još kratak bodež i 3 do 4 kaljena džilita koji su, navodno, mogli da proburaze oklopljenog čoveka ili konja. Za odbranu su imali mali štit, šlem i gvozdene dokolenice. Kralj Fadrik, srećan što se oslobađa tako opasnih ratnih drugova, snabdeo ih je hranom poklonivši im velike količine dvopeka, sira i soljenog svinjskog mesa. Katalonska kompanija, kako je nazvana ova organizovana grupa ratnika, opljačkala je usput Krf i pristala u Monemvaziji gde je njenim članovima isplaćena prva plata. U Carigradu je dočekaana radosno. Rožer je zaista dobio za ženu carevu sestričinu, a u januaru 1303 je prešao sa svojom vojskom u Malu Aziju.

Katalonci su ubrzo pokazali svoju vojničku vrednost. Tukli su Turke u nekoliko okršaja, degažovali pritisnute grčke gradove i izbili čak na Taur. Nićifor Gregora, koji je očigledno mrzeo „Latine”, odaje priznanje njihovoj hrabrosti i disciplini. Uspeši bi bili veći da je prestolonaslednik i savladar Mihailo IX pokazao više razumevanja za sadejstvo s tim efikasnim stranim ratnicima i iskoristio njihovu prodornost. Njegova netrpeljivost prema svemu što je bilo sa zapada davala je povoda ili bar išla na ruku oružanim sukobima između njih i domorodnih trupa ili drugih najamnika.

Operacije protiv Turaka su stvarno završene u toku leta 1303. Ujesen Rožer upada samo na obližnja ostvra. Iduće godine do sukoba sa Turcima nije ni došlo. Dolaskom Katalonaca oni su verovatno prešli u defanzivu. Ali su Katalonci teško padali stanovništvu, utoliko pre što platu nisu primali redovno. Muntaner navodi, doduše, da su se verni podanici vizantiskog cara divili katalonskoj vojsci, ponosni što hrišćansko oružje ponovo trijumfuje u onim nesrećnim krajevima, ali moramo više verovati vizantiskim piscima koji najcrnjim bojama prikazuju odnos Katalonaca prema stanovništvu. Nesrećni ljudi počeli su već da žale za Turcima. Pahimer kazuje slikovito da su se Vizantinci bacili u vatru da bi se oslobodili dima.

⁵⁶ Po Muntaneru, katalonskom hroničaru i učesniku ekspedicije u kojoj je zauzimao položaj kancelara i intendanta. Đorđe Pahimer pominje 8000, a Nićifor Gregora samo 2000.

Najzad, Andronik poziva Katalonsku kompaniju u Evropu. Mislio je da je upotrebi protiv Bugara. Rožer posluša i dođe sa svojom Kompanijom na poluostrvo Galipoli. Zatim ode u Carigrad da potraži ogromnu sumu od 300 000 zlatnika. Andronik to nije mogao da plati jer su carske kase bile prazne. U naknadu on podari Rožeru titulu *cezara* i nagovori ga da primi vlast nad Malom Azijom (osim gradova) pod uslovom da energično napadne Turke koji su ponovo počeli da pritiskuju. Kada je Rožer pošao u Andrijanopolj da poseti Mihaila IX, bude tamo primljen sa velikom pompom, slavljen i čašćen šest punih dana da bi sedmog bio mučki ubijen sa svom pratnjom. Spasla su se samo trojica njegovih ljudi.

Kompanija se sada pretvara u samostalnu silu, najpre pod Berengarom od Entenca, a zatim pod Berengarom od Rokaforte, i otpočinje rat protiv Vizantije sa vrlo velikim uspehom. Tukla je svuda Vizantince na otvorenom polju. Ovi su uspeli da sačuvaju samo jake gradove između obale i Marice. Sva ostala Trakija je bila izložena nemilosrdnoj osveti Katalonaca. Uspeši nad vizantiskim vojskama lako se objašnjavaju njihovim taktičkim osobinama. Katalonci su imali dosta konjanika — oklopnika evropskog tipa, kakvih nije bilo u Vizantinaca, uzeli su u svoju službu lake turske konjanike koji nisu bili slabiji od vizantiskih najamnika Alana, a njihova pešadija je bila izrazito nadmoćnija od svake koju su Vizantinci mogli imati.

Kada se na opustošenoj Trakiji nije moglo više živeti, uproleće 1307 krenula je Katalonska kompanija u Makedoniju. Saznajemo od Nićifora Gregore da je tada u njoj bilo 7000 ljudi, konjanika i pešaka među kojima 2000 Turaka. Kompanija je povremeno pojačavana došljacima sa zapada privučenim njenim podvizima. Stigla je na Halkidik koji opljačka, ali Solun i Svetu Goru (Atos) nije mogla zauzeti. Ipak je njenim nastirima, grčkim i srpskim, nanela mnogo štete.

Boravak na Halkidiku nije bio povoljan za Katalonce. Poluostrvo je iscrpeno, a aktivnost komandanta Soluna, Handrena nije, izgleda dopuštala dalje pljačkaške upade u unutrašnjost zemlje. Stoga su pristali da stupe u službu Karla od Valoa, pretendenta na carigradski presto. Njegov agent preuzeo je komandu i odveo Kompaniju u bogatu Tesaliju (proleće 1309), ali ju je ubrzo napustio, uvidevši valjda da su namere njegovog gospodara neostvarljive. Kompanija se ponovo našla bez poslodavca, dok je nije angažovao atinski vojvoda Gotje de

Brijen. Katalonci predoše u Beotiju i za račun svog novog gospodara osvajaju redom gradove i tvrđave Epira. Ali kada je po završenom poslu atinski vojvoda hteo da otpusti njihov veći deo, došlo je do sukoba. Katalonci se povukoše u Tesaliju gde provedoše zimu 1310—11, a uproleće preduzeše napad. Gotje je prikupio francuske vitezove (potomke krstaša Četvrtog pohoda) iz Atike, sa Peloponeza, susednih ostrva, a neke je doveo čak iz Napulja. Do sudara dođe 13 marta 1311 u Beotiji, na obalama jezera Kopais. Svrši se potpunom pobedom Katalonaca.

Nema dovoljno podataka da bi se moglo govoriti o uzrocima njihove pobeđe. Muntaner, koji je u međuvremenu napustio Kompaniju, i Nićifor Gregora slažu se u tome da su Katalonci tukli defanzivnu bitku koristeći se jezerom čijom vodom su poplavili niziju. Iz ovoga bi se moglo zaključiti da nisu bili nadmoćniji, u oklopnoj konjici nikako. Ma kako bilo, ovom pobedom su Katalonci osvojili Atinsko vojvodstvo koje su zadržali do 1380.

U podvizima Katalonske kompanije obično se gleda samo slabost Vizantije. To je tačno, ali ne treba zaboraviti ni njene uspehe protiv Seldžuka i francuskih vitezova. Druge kompanije profesionalnih vojnika ponoviće njene podvige, u Francuskoj i Italiji. Ta je pojava izrasla na zalasku feudalizma.

3. VELIKE KOMPANIJE

Otpušteni i nezaposleni najamnici mučili su Francusku već od XII veka, ali sredinom XIV ova pojava prerasta u nov kvalitet i javljaju se dobro organizovane jedinice — *velike kompanije*.

Poreklo im je nejasno iako su očigledno proizvod Stogodišnjeg rata. Ne vidimo ih ni kod Kresija ni Poatjea, ali se posle Bretinjiskog mira (1360) pojavljuju u punoj snazi. Prvi šefovi tih bandi bili su svakako Englezi u službi Engleza, a deistvovali su, izgleda, van okvira engleske vojske na sporednim zadacima. Naprimer, Edvard III, gospodar Bretanje ali bez dovoljno snaga da bi je mogao održati a i bez novaca, zaključio je 10 januara 1347 ugovor sa svojim „visokim kapetanom” Tomasom Dagvortom koji se obavezao da će održavati tvrđave i plaćati garnizone, a za uzvrat primati prihode pokrajine. Dagvort nema dovoljno novaca ni dovoljan aparat za regrutovanje i angažovanje potrebnog broja najamnika, pa se obraća

drugim kapetanima koji angažuju svoje vojnike svojim novcem naplaćujući se na terenu.

Posle Bretinjskog mira Englezi nisu mogli da predaju Francuzima sve one tvrđave na koje su se obavezali ugovorom. Njihovi kapetani ih prosto nisu hteli da napuste, pa su to učinili tek kada su im gradovi (građani) skupo platili. Otišli su da bi na drugom kraju nastavili sa pljačkama i ucenama. U tome su bili nemilosrdni. Pljačkali su bez razlike seljaka i građanina, laika i sveštenika, privatne kuće, manastire i crkve.

Kasnije, kada je zlo uzelo maha, na čelu tih bandi ima i Francuza, Nemaca, Španaca, Italijana. Većinom su bili plemići, neki i visoka roda, a oni koji nisu bili, smatrali su da ih je zanat oružja „oplemenio”. Neki su nosili nadimke kao „gvozdena ruka” ili „secivrat”, upravo kao razbojnici. Ljudstvo je bilo takođe šareno, nacionalno i socijalno, ali po pravilu disciplinovano i odano svojim starešinama koji su im redovno imponovali. Vojnik koji je pristupao znao je unapred da će u kompaniji biti podvrgnut strogoj disciplini. U pogledu poslušnosti kapetani su bili neumoljivi, ali u svakom drugom pogledu imali su puno obzira prema svojim drugovima s kojima su zajednički prkosili poretku, delili pljačku i rizikovali istu odmazdu društva.

Kapetani velikih kompanija mogli su sprovesti najcelishodniju organizaciju svojih ljudi. Pored discipline, to je glavna tajna njihovog uspeha. Kompanije su imale svoje zanatlije — potkivače, sedlare, mesare — svoje pralje i lekare, svoje pisare koji su vodili prepisku i knjigovodstvo, primali ucene i sastavljali propusnice koje su trgovci i građani kupovali da bi se mogli kretati teritorijom koju su one kontrolisale. Sa kompanijama išle su naložnice i preprodavci opljačkanih stvari. Neki kapetani imali su uza se i svoje zakonite žene i vodili luksuzna domaćinstva.

Papa Inokentije VI (iz Avinjona) pokušao je protiv njih krstaški pohod. Neki se feudalci odazvaše, ali su zatim prešli kompanijama. Nagovorio je potom „kompanjone” da pređu u Italiju da se bore protiv Viskontija iz Milana (februar 1361), ali se oni vratiše u Francusku iduće godine gde su imali pogodnije uslove. Francuski kralj Žan pokrenuo je protiv njih feudalnu vojsku velikog dela Francuske, angažovao je i čuvenog najamničkog kapetana Arnolda de Servolu, nazvanog „arhipapa”, ali je kraljevska vojska potučena od nogu 6 aprila 1362 kod Brinjea.

O toku bitke izvori daju dve različite verzije. Prema Froasaru manji deo bandi, 5 — 6 hiljada, postavio se i utvrdio na brdu odakle je kamenjem odbio napad kraljevske (feudalne, oklopne) konjice. Tada je glavnina bandi udarila u bok vitezova i potpuno ih razbila. Prema Vilaniju bande su iznenadile i razbile kraljevsku vojsku na spavanju. Nijedna od ovih verzija nije mnogo uverljiva, ali u prvoj treba zapaziti ideju sadejstva. Gubici pobedenih su bili vrlo veliki, a zarobljeno je mnogo istaknutih feudalaca — među njima i grof od Tankarvila, glavni komandant — čija je otkupnina donela bandama mnogo novaca.

Sa pobedom nisu znale šta da učine. Kompanije nisu rušile poredak. Živele su prosto na račun zemlje bez ikakvih političkih ciljeva. Mnogi kompanjoni nudili su se kralju, neki su prešli u službu feudalaca, a većina je nastavila da pljačka Francusku. Jedini lek je bio uzeti ih u službu i odvesti van zemlje. Papa Urban II pokušao je 1364 da ih uputi protiv Turaka Osmanlija koji su se u to vreme utvrđivali u Trakiji, ali takvi zadaci ih nisu oduševljavali. Sa Digeklenom, čuvenim francuskim vojskovođom, pošli su ipak u Španiju, njih 10 do 12.000, da bi Henrika Trastmarskog postavili na presto Kastilije. Posle toga, bogato nagrađeni, vratili su se u Francusku i nastavili svoj posao, ratujući čas u službi kraljeva i velikaša, a čas za svoj račun. Teško je bilo sa njima, ali bez njih se nije moglo, toliko je feudalni poziv bio jalov. Jula 1444, francuski prestolonaslednik prikuplja u Langru veliku masu derikoža (*écorceurs*), ili *armagnjaka* (Armagnaes), kako su se nazivali, koje je primirje sa Engleskom lišilo posla i plata, da bi ih poveo protiv Švajcarske konfederacije u pomoć nemačkom caru. Neki izvori govore da se tamo skupilo 70 000, neki 30 000, ali kritička analiza ne može da prihvati više od 10 000 boraca⁵⁷. Francuski kralj je očigledno iskoristio ovu priliku da svoje otpuštene najamnike preda za neko vreme na izdržavanje Carstvu. Nije imao nameru da ih pošlje u propast, kako neki tvrde. To je bila u osnovi francuska kraljevska sila koja se proslavila sa Jovankom Orleankom u Stogodišnjem ratu.

⁵⁷ F. Lot, *L'art militaire* ... II, str. 73

4. ORDONANS KOMPANIJE

Da bi obuzdala najamničke bande, Francuska ih je uzela u stalnu službu.

Ova reforma je izvedena postupno. Određenu fizionomiju dobija kraljevom uredbom (ordonnance) od 26 maja 1445⁵⁸ kojom je formirano 15 kompanija nazvanih otuda *ordonans kompanijama* (compagnies d'ordonnance). Svaka je imala 100 *kopalja* (lances, glèves) od po 6 ljudi na konju: oklopni konjanik (*homme d'armes*, množina *gens d'armes*, *gendarmes*), laki konjanik, dva strelca, oružonoža i paž. Samo prva četvorica bili su borci. Ljudstva je bilo dovoljno. Probrano je najbolje, a ostalo je otpušteno (kasirano).

Na čelu kompanije bio je kapetan, obično visoka roda. Ostale starešine činili su poručnik, koji je stvarno komandovao, zastavnik (stegonoša), potporučnik i intendant (maréchal de logis). Oklopnici, potpuno u gvožđu, bili su naoružani kopljem od 5 metara, dugačkim i ravnim mačem i buzdovanom koji je visio na sedlu. Raspolagali su sa 3 konja — po jednim za borbu, pokret i prtljag. Oklopnici su se obično borili sami. Strelci i laki konjanici, manje zaštićeni, obrazovali su neku vrstu lake konjice koja je izviđala, čarkala, gonila.

Ovakva vojska mogla se organizovati tek onda kada je privreda Francuske toliko ojačala da ju je mogla izdržavati. Inicijativa je upravo potekla odozdo, od trgovaca, kojima su unutrašnji neredi kočili delatnost. Kralju je odobren poseban porez koji se preko glavnog ratnog blagajnika (trésorier général de guerre) predavao kapetanima. Oklopnici su primali 10 livara mesečno, strelci 5, laki konjanik 4, a paž 3. Za ishranu su se starali sami. Bili su smešteni u određenim garnizonima. Bitna razlika između *ordonans* kompanije i janičara je upravo u tome što su posljednji stanovali pod istim krovom i hranili se iz zajedničkog kazana. U takvoj se trupi disciplina mogla sprovesti neuporedivo bolje.

Ordonans kompanije nisu mogle biti više od jezgra francuske vojske. Za rat je trebalo više snaga. Pored njih dizane su za određeno vreme na određenom prostoru privremene kompanije sa manjim prinadležnostima, nazvane kompanije *male plate*. Ali ni to nije bilo dovoljno. Kralj je i dalje pozivao feudalce i u

⁵⁸ Prethodna uredba izdata pre 20 aprila 1445 nije sačuvana.

granicama mogućnosti organizovao ih po uzoru na ordonans kompanije. I feudalni obveznici primali su platu odmerenu prema opremi i naoružanju.

Ostalo je pitanje strelaca — pešaka. U gradovima ih je odavno bilo, ali su pre svega bili predviđeni za odbranu bedema. Van gradova jedva da su bili upotrebljivi. Najamnici mahom skupi stranci, bili su samo samostrelci. U XIV veku naredio je francuski kralj u dva maha (1368 i 1394), svakako pod utiskom uspeha engleskih strelaca, da se sav narod vežba u gađanju lukom, ali je oba puta naređenje povučeno zbog intervencije plemstva koje je, prirodno, zaziralo od naoružanog naroda. Inače takvo opšte naređenje nije moglo imati željeno dejstvo. Karlo VII je (1448) precizirao da se brigom opština na svakih 50 domaćinstava izabere po jedan snažan čovek koji će se izvežbati za strelca. Trebalo je da se oni vežbaju svakog praznika i da u svako vreme budu spremni da pođu u rat na kraljev poziv. Bili su organizovani u čete pod određenim kapetanima, a ponekad su se skupljali radi zajedničkih vežbi. Za uzvrat, bili su oslobođeni nekih poreza i zbog toga su i nazvani *slobodnim strelcima* (francs archers). Pored svega toga, na bojištu su se pokazali neupotrebljivim zbog nedostatka veštine i ratničkog duha. Za vlade Luja XI (1461 — 1483) slobodni strelci su ukinuti.

Načela na kojima su osnovane ordonans kompanije — stajaće trupe na bazi uređenog poreskog sistema, nisu mogle još rešiti sav problem formiranja vojske ni u Francuskoj ni drugde. Još dugo će se najamnici vrbovati i otpuštati prema potrebi. Upravo sada ulazimo u doba slobodnih najamnika. Ordonans kompanije su likvidirale samo najamničke bande i učvrstile kraljevsku vlast na štetu feudalaca. Ipak je njihova pojava toliko kvalitativan skok i u njima ima toliko razvojnih mogućnosti, da se stvarno mogu smatrati začetkom stajaće vojske.

Približno u isto vreme, reformu vojske sprovodi i Burgundija u istom pravcu kao i Francuska. Burgundske kompanije su kao i francuske, samo su ojačane sa 300 pešaka i sa po 100 samostrelaca, poslužilaca kulevrina (tankog i dugačkog vatrenog oružja) i kopljanika. U tim burgundskim kompanijama združeni su dakle svi rodovi oružja onog vremena. Mogle su biti vrlo efikasne jedinice da su stvarno imale predviđeno brojno stanje. To, izgleda, nisu nikad postigle. Smotre održane u februaru 1472 pokazuju 573, 567, pa čak samo 269 umesto 900 ljudi.

Velika uredba vojvode Karla Smelog od 1473 je najpotpuniji formacijski dokumenat iz XV veka. Reguliše najsitnije detalje — regrutovanje oficira i vojnika, odsustva, bekstva, administraciju (platu, opremu, oružje), marševski poredak, stanovanje, odnos prema stanovništvu, hijerarhiju, disciplinu, kazne. Videćemo kasnije kako je bezumna politika Karla Smelog ovu brižljivo organizovanu vojsku vodila iz poraza u poraz.

5. KONDOTIJERI

Ni Italija nije bila pošteđena najamničkih bandi. Ta politički toliko rascepkana zemlja, gde su se svi borili protiv svih, bila je vrlo plodno tle za njihovo dejstvo.

U početku oni su pretežno stranci. Nemački carevi u svojim čestim pohodima su ih dovodili u Italiju i najčešće ih tamo ostavljali. Nezaposleni, oni se organizuju u bande i izdržavaju od ucena. Švapski vitez Verner fon Urslingen, *il duca Guarnieri* kako su ga nazivali Italijani, „neprijatelj boga, sažaljenja i samilosti” kako se sam nazivao, sredinom XIV veka izgradio je savršen sistem. Ponekad je stupao i u službu gradova ili kneževa. Njegov stav prema bogu nije mu smetao da se stavi i u službu pape. Ni za papu nije to bila nepremostiva prepreka. Njegova banda, ili bolje vojska, nazvana *La gran Compagna*, bila je vrlo dobro organizovana, prava putujuća vojnička država. Nekoliko godina kasnije javlja se bivši provansalski franjevac, *fra Monreale de Moriale*, na čelu velike bande Nemaca, Francuza, Burgundana, Italijana, Švajcaraca. On ju je jednom pozajmio Mlecima za 150 000 forinti u zlatu. Pogubio ga je rimski tribun Kola di Rijenci kada ga se dočepao na prevaru. Srećniji od njega bio je bivši londonski krojač Džon Hokvud (Giovanni Acuto), koji je stekao u Italiji slavu i bogatstvo, a posle smrti sahranjen u florentinskoj katedrali. Početkom druge polovine XIV veka ima u Italiji mnogo kompanija svakojakih naziva — Crna, Bela, Ružičasta, Zvezdana . . .

Pri kraju tog veka strane kompanije nestaju, a umesto njih se pojavljuju italijanske. Ima u tome i kvalitativnih promena. Prve su formirane slučajno, grupisanjem izolovanih bandi, kao neke zajednice u kojima su svi članovi bili ravno-

pravni. Njihovi kapetani su bili birani i nisu činili ništa bez pristanka saveta koji im je bio uz bok. Nisu bile vezane ni za kakvu teritoriju. Italijanske kompanije, naprotiv, izgrađuju njihovi komandanti, najčešće feudalci, regrutujući svoje ljude među svojim vazalima i kmetovima za čiju vernost je donekle garantovala i feudalna tradicija. Ako su bili niska roda, njihova ratnička reputacija zamenjivala je plemićke predikate. Sva stečena dobit italijanskih kompanija išla je komandantu koji je davao svojim vojnicima samo utvrđenu platu i povremene nagrade. Sa poslodavcima (gradovima, kneževima) sklapali su pred notarom propisan ugovor (*condotta*). Italijanski *condottieri* su znali da cede narod ne uništavajući ga sasvim ni fizički ni ekonomski. Značajni kondotijeri bili su Karmanjola, Koleoni, Kastručo, Sforca. Kondotijeri su u rasparčanoj Italiji igrali znatno veću vojničku i političku ulogu od njihovih kolega u Francuskoj. Mnogi od njih postali su gospodari gradskih republika u čijoj su se službi nalazili.

U početku su i italijanske kompanije bile pretežno konjaničke. Kasnije preovladava pešadija. Cezar Borđa je godine 1502 raspolagao sa 4850 pešaka, a samo sa 240 konjanika — oklopnika i 200 lakih konjanika.

Ne može se govoriti o nekoj zajedničkoj kondotijerskoj taktici. Ona je zavisila pre svega od sastava i veličine kompanija, a u vrlo velikoj meri i od ličnih shvatanja i temperamenta njihovih vođa. Govori se o čitavim školama koje su oni stvorili o napadnoj, manevarskoj, odbranbenoj.

Dugo se smatralo da su sudari između kompanija, naročito u periodu kondotijera, bili beskrvni, da su se međusobno štedele i obostrano varale svoje poslodavce. Ta se mišljenja oslanjaju najviše na Makijavelija, pobornika narodne milicije i ogorčenog neprijatelja najamnika. Takva gledišta moderna kritika pobija. Ipak je Makijavelijev negativan stav prema kondotijerima u mnogočemu opravdan. Oni se nikada nisu izdigli na visinu opštih interesa. Njihova ambicija, gramzivost i neobuzdanost mnogo su doprinele iscrpljenju političkih i vojničkih snaga Italije, koja će uskoro postati poprište borbi stranih sila i njihov plen.

III

H U S I T I

1. ČEŠKA REVOLUCIJA

Češka revolucija u prvoj polovini XV veka, poznata pod imenom husitski ratovi, imala je dve oštrice: socijalnu i nacionalnu.

Katolička crkva i carska vlast, mada zavađene u Nemačkoj, zajednički su učvršćivale nemačku dominaciju u Češkoj. Nemačka infiltracija je uzimala sve više maha i prodrla u sve pore društva. U gradovima su nemački trgovci stekli velike kapitale, na selu se širilo nemačko plemstvo, na univerzitetu u Pragu su nemački profesori imali većinu. Revolt Čeha ima u početku religiozni karakter. Ideje Jana Husa i drugih čeških teologa i reformatora pogađaju neposredno crkvenu hijerarhiju, ustaju protiv skandaloznog gomilanja crkvenih dobara, što je u Češkoj bilo prešlo svaku meru, a posredno bile su upravljene i protiv Nemaca, vernih pristalica pape. Kada je posle smrti kralja Vaclava IV (1419) došlo do otvorenog ustanka protiv Sigismunda, nemačkog cara i mađarskog kralja koji je sada posegao i za češkom krunom, češko društvo — plemstvo, građani i seljaci sjedinili su se u borbi protiv katoličke crkve i Nemaca.

Među njima je na socijalnom planu bilo ipak bitnih razlika. Plemstvo, trgovci, rentijeri, profesori praškog univerziteta, zadovoljavaju se sa podelom crkvenih imanja. Njihove teološke teorije (utrakvisti, kalikstinci) su umerene. Oni ne žele da prekinu sve mostove s Rimom. Na drugoj strani narodi sela i grada, pre svega mnogobrojno sitno plemstvo (vitezovi) i seljaci, idu dalje. Oni traže oslobođenje zemlje, ukidanje feudalnih privilegija i ne ustručavaju se da sasvim raskinu s Rimom. Gradić Hradište, južno od Praga, proglašuju svojim glavnim gradom i nazivaju ga biblijskim imenom *Tabor*. *Taboriti* su nosioci češke revolucije. Pod vođstvom viteza Jana Žiške od Trocnova, a zatim pod Prokopom Velikim, sveštenikom i ratnikom, oni će jedanaest godina dosledno razbijati sve vojske koje budu upućivali na njih papa Martin V i car Sigismund, štaviše, upadati duboko u susedne zemlje. Nemačke vitezove će toliko zaplašiti da se s njima neće smeti više da hvataju u koštac.

2. HUSITSKA TAKTIKA

Uspesi Husita ne bi se mogli objasniti samo njihovim revolucionarnim oduševljenjem. Ali je trokraki njihov zanos — religiozni, nacionalni i socijalni — stvorio osnovu za razvoj posebne taktike koja je omogućila češkim seljacima da se toliko uspešno nose sa carskim vojskama.

Jan Žiška imao je dovoljno ratnog iskustva da bi mogao izgubiti iz vida osnovni taktički problem njegovih taborita — kako da se slabo naoružani i još slabije opremljeni pešaci opobne da izdrže sudar oklopnih konjanika. On je to pitanje rešio barikadom od kola ili tačnije logorom od kola. Logor od kola nije bila nikakva novina. Odavno je kolski logor služio kao oslonac odbranbenih bitaka naročito kod nomada. Videli smo kako su Vizigoti iz njega potukli cara Valensa. Nije bila novost ni kod Čeha. Jedan ratni propis iz 1413 ga predviđa. Ali mu je Žiška dao nov kvalitet iskoristivši ga i u operativnoj sferi.

Husitska taktika kolskog logora se razvila postupno. U početku služila su verovatno obična seljačka kola. Kasnije izgrađivana su posebna četvoroprežna vozila za oko 10 ljudi sa grubo branom od dasaka. U blizini neprijatelja kola su se kretala po mogućstvu u više linija (kolona) da bi što pre mogla obrazovati zatvoreni (četvorougao) logor. Tada su međusobno vezivana lancima da se pojedinačno ne bi mogla izvući. Između točkova vezivane su daske da se niko ne bi mogao provući u logor. Ponekad je ispred kola kopan rov, a zemlja bacana na točkove da bi se dobila što jača i čvršća prepreka. Na prednjoj i zadnjoj strani logora ostavljala se po jedna kapija koja se brzo mogla otvoriti. U sredinu logora smeštani su ispregnuti konji, žene i deca. Logor se po mogućstvu postavljao na neku uzvišicu radi bolje preglednosti nad okolnim terenom, a ujedno da bi se neprijatelju otežao napad i olakšao sopstveni ispad.

Nemački vitezovi mogli su napasti husitski logor samo peške. Husiti su ih dočekivali kišom projektila — džilitima, kamenjem, strelama — iz pračke, luka, samostrela. Zatim je dolazilo na red oružje za blisku borbu — koplja, helebarde, sekire, buzdovani, močuge. Čim bi pokazali prve znake kolebanja i počinjali da odstupaju, spremna rezerva Husita bacala se na njih kroz ispadnu kapiju i dovršavala borbu bliskim oružjem. Tako su uvek tukli Nemce. Za to nije bio dovoljan samo entuzijazam. Bila je potrebna i izvesna profesionalna rutina i samouverenost koje su Husiti razvili kroz neprekidne borbe koje su vodili.

Značajan je bio izbor trenutka za protivnapad. Preranim ispadom lišavao se branilac pasivne zaštite da bi nastavio borbu pod nepovoljnijim uslovima. Prekasnim — omogućavao je protivniku da odstupi i da se sredi. Opasna je bila varka — fingirano odstupanje koje je branioca moglo izvući iz logora pre vremena.

Husitski ratovi čine poseban odeljak u istoriji borbe pešaka protiv oklopnih konjanika (vitezova). Žiška je stvorio vremenom i neku konjicu, izdvojivši pogodno ljudstvo kome je dao zaplenjenu vitešku opremu, ali ona nikad nije bila dovoljno jaka da bi samostalno mogla stupiti u akciju. Najčešće je u toku protivnapada ispadala kroz zadnju kapiju i napadala neprijatelja u bok.

Vatreno oružje, koje je od nekog vremena bilo u Evropi već svuda u upotrebi, nije dotle nigde odigralo toliku ulogu kao u husitskim ratovima. Veliki uspeh koji su njime postizali Husiti objašnjava se jedino njihovom posebnom (odbranbenom) taktikom. Nema nikakvih podataka da su imali bolja vatrena sredstva od svojih protivnika. Oruđa su bila na posebnim kolima, učvršćena na drvenoj platformi, bez mogućnosti da menjaju pravac i elevaciju, a opaljivana su jednovremeno kada se neprijatelj sasvim približio. Efekat je morao biti znatan, pre svega moralni. U napadu takva se oruđa i na takav način ne bi mogla ni upotrebiti. Husiti su imali dovoljno vremena za dangušno punjenje, a iza svog kolskog bedema mogli su mirno da puste neprijatelja na najbliža otstojanja.

Kao sve narodne vojske, Husiti su bili vrlo raznovrsno naoružani, ali se ipak može reći da je mlatilo ili buzdovan sa pokretnim gornjim delom zauzimalo istaknuto mesto. Sačuvano je nekoliko vrlo efikasnih tipova.

Husitska taktika je bila defanzivna ali se dobro kombinovala sa ofanzivnom. I Osmanlije su kombinovala strategisku ofanzivu sa odbranbenom taktikom koju su im omogućavali janičari. Ali su Husiti toliko usavršili svoju tehniku kolskog logora da se sasvim tesno vezivao za operativne pokrete. Drugim rečima, oni su bili u mogućnosti da ga vrlo brzo podignu i da ga istovremeno učine i neosvojivim. Otuda uspešni husitski reidovi u susedne zemlje. Ipak se to ne bi moglo postići sa isključivo defanzivnom taktikom. U husitskim redovima je bilo i znatne napadne moći. O tome svedoči i silina njihovih protivnapada. Istina, na otvorenom polju oni se nisu mogli meriti sa znatnim formacijama oklopnih konjanika — tada su tukli

odbranbene bitke iz logora, ali dok su se takve viteške vojske prikupile, što je trajalo vrlo dugo, mogli su slobodno pustošiti zemlju u koju su upadali, bez opasnosti da će ih neko ozbiljno ugroziti.

Tesna veza između pokreta i borbenog položaja, upravo sposobnost Husita da s marša začas formiraju odbranben kolski logor, dala je povoda legendi da su se husitske kolone kretale prema potrebi u obliku slova V, C, E, pa čak i G, da su u takvim formacijama upadale u redove protivnika, parčale ga, hvatale ga u klešta i uništavale u lavirintu svojih kola. „Žiškina vojska ličila je na mnogoruku neman koja hvata svoj plen iznenadno i brzo, ugušuje ga i po delovima proždire” — svedoči dobro obavešteni savremenik, Eneja Silvije Pikomini, kasniji papa Pije II⁵⁹. To su istoričari prenosili sve do nedavna. Ipak je to očigledna priča jer husitska kola nisu bila namenjena za pokretnu borbu, kao što su bile borbene dvokolice Egipćana ili bojna kola Persijanaca. Ona to nikad nisu bila, a da su i bila bilo bi nemoguće s njima manevrovati na bojištu.

Žiškina ratna pravila isticala su red i disciplinu. Na ratnom pohodu niko nije smeo napustiti kolonu bez naređenja pretpostavljenog, izbiti napred, zaostati ili logorovati zasebno. Logor se raspoređivao po naređenju, odjednom, a zatim se sva vojska pred pokret skupljala na određenom mestu. Starešine delova za osiguranje — prednjih, bočnih, zadnjih — odgovarale su za sigurnost glavnine. Niko nije smeo pljačkati bez naređenja. U tim propisima nema možda ničeg što nije bilo u drugim vojskama onog vremena. Nova je religiozna osnova na kojoj je počivao sav poredak taborita. Novi su i religiozni — socijalni ciljevi: „da se oslobodi božja reč (Evangelije) i da se sveštenici nateraju da žive kao Hrist i apostoli”, zatim „da se unište sveštenička dobra stečena prevarom i gramzivošću i da se kazne svi oni — bez obzira na stalež, starost i rod” koji ne žive prema „čistoj zapovedi božjoj”⁶⁰. Na toj osnovi su Žiškini propisi i stroge (kapitalne) kazne koje su oni predviđali imali drugi smisao. Taboritske vojske nisu trpele lažove, kradljivce, razbojnike, pljačkaše, kockare, pijanice, bogohulnike, preljubnike, bludnike i bludnice, a pre svega bezbož-

⁵⁹ H. Delbrück, III, str. 501; G. Anger, Geschichte der K. K. Armée, str. 120.

⁶⁰ G. Anger, Geschichte der K. K. Armée, str. 119

nike — dakle sve ono iz čega su se upravo regrutovale najamničke vojske onog vremena. I u odnosu prema plenu su se taboriti mnogo razlikovali od najamnika: skupljali su ga u gomile i delili podjednako.

Husiti su vojnički ostali nepobeđeni. Oni su se srušili iznutra. Ipak je njihova taktika bila suviše jednostrana da bi se mogla razvijati, a suviše nacionalno osobena da je mogla poslužiti kao uzor drugim narodima. Kolski logor je bio dobar zaklon protiv primitivne artiljerije onog vremena, ali daljim razvojem ne bi mogao izdržati njenu vatru.

Netačan je i zaključak da su se husitske opštine smenjivale u vojničkim i privrednim dužnostima. Ovakva idilična podela vojničkog tereta ne bi Husite odvela daleko. Rezultati koje su oni postizali nisu bili ostvarljivi s narodnim pozivom. Iz opšteg narodnog poziva se vremenom izdvojio profesionalni ratnički sloj koji je obuhvatao najborbenije elemente. Taboriti, stvarni nosioci husitske vojne moći, bili su stalno pod odružjem. Mogli bismo ih nazvati stajaćom vojskom da se tim pojmom ne naziva jedna poznija istoriska pojava čije kvalitete oni nisu imali. Po potrebi taboriti su se pojačavali pozivom naroda onih krajeva gde su vladali. Karakter narodnog poziva imala je i praška vojska. Taborita obeju frakcija moglo je biti 10 do 12 000. Oko 5 — 6000 mogao je imati i praški poziv. To je vrlo mnogo za Češku samu, jer Moravsku i Šlesku husitski pokret nije zahvatio. Relativno to je neuporedivo više no što je dizalo nemačko carstvo. Ali retko kad su sve husitske vojske bile na okupu.

3. HUSITSKI RATOWI

Posle Husovog izdajničkog pogubljenja u Konstancu (1415) češki reformatorski pokret se sasvim razbuktao. Kralj Vaclav IV kolebao se sada između Husita i katoika. Tek kada je Žiška izbacio praške gradske savetnike kroz prozor (31 jul 1419) krenuli su događaji revolucionarnim putem. Nekoliko dana kasnije kraljeva smrt (16 avgusta) je još više zaoštrila situaciju. Kraljeva udovica, Sofija, pokušala je da sačuva kontrolu u Pragu pomoću nemačkih najamnika. U novembru dolazi do borbi između njih i Husita. Završavaju se kompromisom 13 novembra. Pražani, koji se identifikuju sa *umerenim* (utrakvistima, kalikstincima) su spremni da se sporazumeju sa

Vaclavovim bratom, Sigismundom, nemačkim carem i pretendentom na češki presto. Žiška je protivnik sporazuma, odlazi u Plzenj, uskoro tuče katolike kod Sudomerža u prvoj husitskoj uređenoj bici, pa odlazi u Tabor da se pridruži radikalnim elementima. To je možda najznačajnija prekretnica Husita. On ih organizuje i osposobljava za borbu protiv viteških vojsaka.

Papa Martin V proglasio je 17 marta 1420 krstaški pohod protiv Husita. Sigismund dolazi s velikom vojskom pred Prag, odbija zahteve Husita, među kojima se ističe sekularizacija (oduzimanje) crkvenih dobara, ali Prag ne može zauzeti. Pražanima, na njihov zahtev, dolazi u pomoć Žiška sa taboritima. Na brdu Vitkova (danas Žiškovo) odbija napad Sigismundov (14 jula). Kod Višegrada (1 novembra) doživi Sigismund još jedan neuspeh. U martu 1421 morao je napustiti Češku. Prvi krstaški pohod je bio slomljen. U njemu su učestvovali i Srbi Stefana Lazarevića kao Sigismundovi vazali⁶¹.

Do tih prvih sudara taktika Husita još nije bila izgrađena. Pobede nisu još bile otsudne, ali su bile dovoljne da uliju Husitima veru u sebe i da im omoguće kontrolu nad čitavom Češkom.

Iduće godine upadaju u Češku dve vojske sa dve strane. Nemci preko Češke Gore, Sigismund iz Mađarske. Ugrožen jednovremeno s juga i severa, iz Austrije i Šlezije, Žiška je u prvi mah zauzeo stav iščekivanja. Nemci — u svemu 4000 vitezova i oružonoša i možda isto toliko pešaka, zadržali su se opsadom grada Žateca (Zac) koji se nekoliko nedelja junački branio, a kada je (2 oktobra) naišao Žiška otstupili su bez borbe. Žiška se zatim okrenuo protiv Sigismunda i potukao ga 8 januara 1422 kod Habrog (Habry), a idućeg dana kod Nemačkog Broda. Tako se drugi krstaški pohod završio bednije od prvog.

Česi su najzad došli do predaha. Nastali su sada da organizuju državu na novim osnovama. Skupština u Časlavu zbacila je Sigismunda i pozvala poljskog kralja Ladislava Jagjelovića na češki presto. Ovaj odbija, ali šalje beznačajnog Sigismunda Koributa. U interesu jedinstva, Žiška mu potčinjava i Tabor. No kada je Ladislav izdejstvovao neke koncesije od cara Sigismunda opozvao je svog štićenika Koributa (1423).

⁶¹ C. Mijatović, Despot Đurađ Branković I, Beograd 1880, str. 34.

Latentne ali nepomirljive suprotnosti između Pražana (utrakvista) i taborita su za sve to vreme izbijale na površinu. U međuvremenu (1423) propao je bez većih taktičkih sudara i slabo organizovani treći krstaški pohod koji je predvodio Fridrih Brandenburški. Ovaj pokušaj zaslužuje izvesnu pažnju po tome što je ovog puta deo vojske trebalo da ostane u Češkoj punu godinu dana i da tamo vodi *svakodnevni rat*. Smatralo se, valjda, da bi se, s obzirom na defanzivnu taktiku Husita, na ovaj način mogao držati i iscrpljivati zemlju. Račun je bio pogrešan. Od katastrofe sačuvala je Nemce samo nesloga Čeha koja se 1423 i 1424 izrodila u otvoren oružani sukob. Tom prilikom je Žiška tukao Pražane kod Horžica (20 aprila 1423) a zatim kod Kralovog Hradca (4 avgusta 1423).

U to vreme izvodi Žiška reid u Mađarsku, jedini koji je on izveo van granica čeških zemalja. Trebalo je valjda neposredno pogoditi Sigismunda i preneti težište na njegovu teritoriju, a pored toga i potstaći na borbu srodne slovačke mase. No takvi poduhvati nisu mogli dati trajne rezultate kada je pozadina bila nemirna. U Češkoj opet nastaju borbe. Žiška ponovo tuče utrakviste kod Skalica (6 januara 1424) i kod Malešova (7 aprila 1424). Poveo je zatim utrakviste i taborite u Moravsku i na tom pohodu je umro od neke zarazne bolesti (11 oktobra 1424).

Žiškina smrt izazvala je rascep među taboritima koji nikad nisu ni bili sasvim jedinstveni. Žiškove prisne pristalice izdvajaju se sada u posebnu grupu pod imenom *siročad* (smatrajući da su Žiškinom smrću izgubili svog oca). Na kraju je ipak Prokopu Velikom (nazvanom tako za razliku od Prokopa Malog, vođe siročadi) uspelo da ponovo objedini taborite i da stane na čelo njihove vojske.

Prokop je bio dostojan naslednik Žiškin. On se vešto koristio u strategijske svrhe taktičkim postupcima koje je stvorio Žiška. Preneo je rat u neprijateljsku zemlju, možda zbog toga da bi ga pokrenuo s mrtve tačke i prinudio protivnika na pregovore i koncesije, a svakako i za to da bi rasteretio Češku koja nije mogla da izdržava toliku (stajaću) vojnu silu.

Junu 1426 taboriti su opsedali grad Usti na Labi (Ausig). Došli su Nemci da deblokiraju grad koji im je bio veran. Hroničari govore o sto hiljada ljudi. Pouzdano je samo da je glavni nemački kontingent imao 1106 konja i 8000 ljudi. Delbrik sma-

tra da ih je ukupno moglo biti najviše 12 000⁶². Dotrčali su i Česi. Izvori govore o 25 000 ljudi ali ih je svakako bilo manje iako je pored taborita i siročadi bilo i Pražana pod Koributom koji se vratio u Prag juna 1424. Nemci su napali husitski kolaski logor, na nekim mestima i prodrli u nj, ali su konačno potučeni i pretrpeli teške gubitke (3 — 4000 ljudi) kada je Prokop izvršio protivnapad. To je bila najveća uređena bitka između Nemaca i Husita. Iduće godine Nemci ponovo upadaju u Češku, opsedaju Stribro, ali beže bez borbe čim je naišao Prokop — toliki ih je zahvatio strah od Husita.

Idućih godina upadaju Husiti duboko u nemačke zemlje. Ne napadaju utvrđene gradove — u opsade se ne upuštaju uopšte, ali zato temeljito pljačkaju krajeve kroz koje prolaze. Nemačke hronike govore naširoko o bezdušnosti Husita, ali svedoče i o tome da nisu dirali ni žene ni decu. Najveći ovakav reid izveden je zimi 1429/30 godine. Tada su prodrli čak do Magdeburga. Ako je Prokop ovom ofanzivom hteo da natera Nemce na pregovore on je uspeo. Pregovori počinju 3 marta 1431 u Bazelu, ali se prekidaju zbog nepopustljivosti papske kurije. Nisu bile u pitanju samo dogme nego i sav njen materijalni oslonac u Češkoj. Još jednom, poslednji put, pokušavaju Nemci da savladaju Čehe silom. Iste godine upadaju u Češku sa tri strane pustošeći i ubijajući Čehe bez razlike. Glavnina pod Fridrihom Brandenburškim vozila je sobom 4000 kola. Izgleda da je on hteo primeniti husitsku taktiku. Šležani su upali sa severozapada, a Austrijanci u Moravsku. I ovog puta trebalo je ostaviti u Češkoj izvesne snage za vođenje svakodnevnog rata. Prokop se bacio najpre na glavnu neprijateljsku vojsku. Čim je na nju naišao kod Domažlica (Taus) ona se razbegla bez borbe u strašnoj panici ostavivši gotovo sva kola i sav materijal. Papski legat, kardinal Čezarini, izgubio je svoju crvenu pelerinu i papinu bulu kojom su se katolici pozivali na krstaški pohod. Čim su čule za ovu katastrofu i ostale invazione vojske su napustile Češku.

Husitski pokret se slomio iznutra. Češko plemstvo, katoličko i husitsko, i praški Stari Grad marta 1434 obrazuju ligu protiv taborita da bi se mogli zatim sporazumeti sa papom i Sigismundom. Prokop ne može da spase napadnuti praški Novi Grad koji je oduvek bio progresivniji. Mora dići i opsadu

⁶² Geschichte der Kriegskunst, III, str. 513.

Plzenja da bi prikupio svoje snage. Do rešavajućeg sudara dođe kod Lipana. Prethodno su obe vojske, iste defanzivne taktike, bile izvesno vreme u iščekivanju. Plemstvo, koje je trpelo od nedostatka hrane, napalo je prvo. Čim je iz protivničkog logora odjeknuo prvi plotun, okrenulo je leđa. Verujući da je došao trenutak za protivnapad, taboriti vrše ispad, da bi dovršili poraz gospode. Ali je to bila samo varka ligaša. Oni okreću front, dok je jedno njihovo pozadnje odeljenje odvojilo taborite od njihovog logora. Ovim je poraz taborita bio rešen. Oni se krvavo brane čitav dan i čitavu noć, padaju oba Prokopa i većina kapetana, ali ne mogu izmeniti situaciju.

Zadobivši vojničku prevlast, utrakvisti se 1436 sporazumeše sa Rimom i Sigismundom. Dobili su neke dogmatske koncesije koje su se zadržale u češkoj crkvi sve do 1620. Od pretrpljenog udara kod Lipana taboriti se nikad više nisu oporavili. Njihov grad Tabor zauzeo je Jirži (Đorđe) Podjebradski 1452.

Opkoljeni sa svih strana Sigismundovim zemljama, Husiti su morali dejstvovati po unutrašnjim pravcima. To nije bilo nepovoljno za njih. Njihovi protivnici nisu bili u mogućnosti da koordiniraju pokrete, bez čega se nije moglo efikasno operisati po spoljnim pravcima. Za feudalne vojske se nikad nije moglo tačno znati kada će se skupiti, kada krenuti i šta će uraditi. Mnogo bolje disciplinovani i brži Husiti su bili u mogućnosti da iskoriste sve prednosti svog geografskog položaja. Ipak nisu mogli izdržati beskonačno. Njihova vojska, stalno pod oružjem, bila je veliko opterećenje za zemlju. Otuda Prokopovi upadi u Nemačku koji su, uz Žiškinu taktiku, morali uspevati kada se protivnik praktično laćao oružja tek u trenutku opasnosti.

Jan Žiška (1376 — 1424) je stekao znatno ratno iskustvo u borbama Poljaka protiv Nemačkog viteškog reda. Učestvovao je i u Tanenberškoj bici. Po povratku u domovinu zauzeo je visok vojni položaj u službi kralja Vaclava. U njegovoj službi izgubio je jedno oko. Drugo oko izgubio je 1421, ali je i slep zadržao komandu nad vojskom taborita i dalje nizao pobeđe. Nikad nije bio pobeđen. Vojnička organizacija taborita i taktika kolskog logora osiguravaju mu prvo mesto među svima vojnicima onog vremena. Bio je značajan i kao državnik. Nimalo sektaš, radio je stalno na ujedinjenju zemlje čemu je

podređivao i svu svoju stečenu vlast. Bio je skroman i nesebičan. U doba kada je plemstvo grabilo crkvena dobra, Žiška, koji je praktično imao u rukama najviše vlasti u Češkoj, zadržao je za sebe mali dvorac blizu Litomeržica koji je sam osvojio.

IV

ŠVAJCARCI

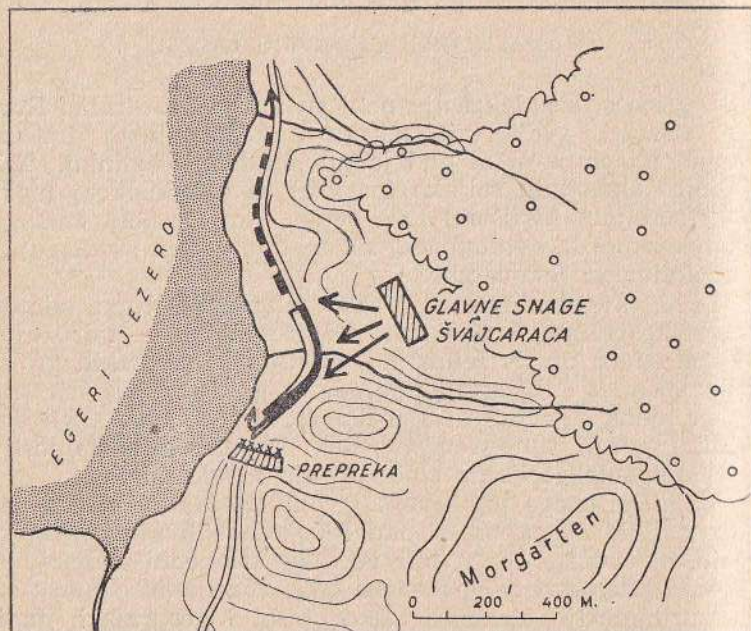
1. ŠVAJCARSKA KONFEDERACIJA

U procesu feudalizacije neki su krajevi centralne Evrope dugo sačuvali svoju samoupravu u neposrednom državnom nastavu, ne potpavši ni pod jednu feudalnu jedinku. Takve zajednice slobodnih seljaka (pastira) sa zajedničkom (opštinskom) zemljom (ispašom) i sa svojom društvenom kohezijom i ekonomskom individualnosti sačuvale su se pre svega u alpskim dolinama Švajcarske.

Prvog avgusta 1291 tri takve planinske župe određene geografske celine — Švic, Uri i Untervalden — udružuju se u Večni savez protiv feudalnog pritiska habzburških grofova. To je početak Švajcarske konfederacije. Tada još ova tri osnovna njena kantona nisu težila za samostalnošću, ali su ih događaji gurali tim pravcem. Bez potpune samostalnosti se dotle sačuvana socijalna sloboda nije mogla održati.

Vojnička snaga tog saveza je bila značajna. Smatra se da je samo Švic mogao imati oko 4000 odraslih muškaraca sposobnih za oružje. To su bili većinom slobodni seljaci istih osnovnih interesa i istog mentaliteta. Sa celinom išli su i socijalno uzdignutiji elementi. Ekonomski i geografski, individualitet takve zajednice je bio pogodan okvir za održanje ratničkih osobina varvarskog doba koje su oduvek bile razvijene kod brđana i pastira nego kod ravničara i ratara. Nesrazmeran porast stanovništva prema ekonomskim mogućnostima planine terao je ove ratoborne gorštace da potraže zaradu u tudini. Tamo su najbolje mogli unovčiti svoju ratobornost. Alpski krajevi su vremenom postali vrlo izdašan rasadnik vojnika. Najamnike iz Švica i Urija izvori pominju sredinom XIII veka, ali ta praksa siže sigurno dublje u prošlost. Nisu to bili miroljubivi seljaci i pastiri kako ih legenda idilično opisuje.

U borbama za nemački presto, nastalim posle smrti Henrika VII (1313), udruženi kantoni bili su, razume se, protiv Habzburgovaca. Švičani prelaze u ofanzivu i pod svojim starešinom Vernerom Štaufaherom pljačkaju habzburški manastir Ajnzideln s kojim su od starine bili u zavadi. Da bi ih kaznio i učinio bezopasnim, vojvoda Leopold I krene protiv njih i bude potpuno potučen kod Morgartena na Egeri Jezeru (15 novembra 1315).

Sk. 25.— Bitka kod Morgartena, 15 XI 1315

Bitka kod Morgartena je u osnovi prepad iz zasede u planinskom tesnacu. Vredi zabeležiti samo nekoliko momenta, među kojima ima i takvih koje ćemo sresti i u poznijim bitkama Švajcaraca. Švičani su zaprečili prilaze svojim dolinama uobičajenim preprekama (lece), ali su verovatno ostavili otvorene one pravce kojima su želeli da neprijatelj proдре; vojvoda Leopold je prikupio vojsku feudalnog (viteškog) tipa od 2000 — 3000 ljudi, u ono vreme izvanredno mnogo za

kaznenu ekspediciju protiv seljaka, što ukazuje da svoga protivnika nije potcenjivao; Švičanima su se pridružili Urjani, verovatno pod Štaufaherovim vođstvom, a možda i jedan kontingent iz Untervaldena, što je činilo u svemu 3000—4000 ljudi; Štaufaher izbegava borbu na otvorenom polju, već prethodnim otporom na pogodnom mestu navlači neprijatelja u zasedu; kada se ovaj nađe u tesnacu i izgubi svaku mogućnost manevrovanja, pa i onoliko koliko je potrebno konjanicima za dejstvo, gorštaci odjednom sručaju na nj kamenje i balvane, a zatim udaraju po njemu toljagama i helebardama, tom kombinacijom koplja i sekire, izvanredno pogodnom za borbu neoklopljena borca protiv oklopnika. Rezultat — potpuni poraz Habzburgovaca; Leopold se jedva spasao.

Tri nedelje kasnije su Švic, Uri i Untervalden obnovili svoj Večni savez (9 decembra), a 1318 zaključili su primirje sa Habzburgovcima na ravnoj nozi: priznali su im samo njihove stvarne posede na svojoj teritoriji, a o političkim pravima nema više ni reči. To je bio izvanredno veliki uspeh Saveza koji mu je privukao nove članove — Lucern mu pristupa 1332, Ciriš 1351, Cug i Glarus 1352 (konačno 1364, odnosno 1388), a Bern 1353 — svuda nastojanjem njihovih demokratskih elemenata. Sada je bilo 8 članova od kojih su ovih 5 novih bili vezani neposredno samo za Savez, a ne između sebe kao što su bila prva tri člana. Možemo već govoriti o Švajcarskoj konfederaciji iako se još tako ne zove. Ime *Švajc* (*Sweicz* od *Švica*) pojavljuje se doduše već 1320, ali je u opštoj upotrebi tek posle 1386.

Pristupanjem ovih gradova Konfederacija se znatno proširila, sišla je s planina u niziju i došla u dodir sa francuskim jezičkim područjem. U dotadanje divlje, nasilničko i razbojničko ratovodstvo planinskih pastira, koje se nije mnogo razlikovalo od pragermanskog, građani unose nešto više sistema, organizacije, tehnike, veštine, ali ga neće humanizovati. U feudalnim sudarima, vitezovi i najamnici štedeli su svoje pobeđene protivnike. Švajcarci su ubijali sve što su stizali. Bilo im je zabranjeno da zarobljavaju protivnika, a kada bi ih zarobili ubijali su ih. Tako su postupali i u međusobnim borbama. Znali su pobiti i sve građane zauzetih gradova.

Na bojištu kod Laupena (21 jun 1339) se prvi put vidi saradnja građana i seljaka. Kada je Bern napadnut od okolnih feudalnih dinasta i habzburškog grada Frajburga (Fri-

bura), dođe mu u pomoć oko 1000 seljaka iz Švica, Urija i Untervaldena. Dok su građani Berna — formirani u pravougaonu falangu od 50 boraca po frontu i isto toliko po dubinopotukli pešake, Frajburžane, gorštaci, zbijeni u obliku ježa, su odolevali naletima brojno nadmoćnijih vitezova sve dok ih nisu izbacili Bernjani udarom neprijatelju u leđa.

Kod Laupena uočavamo glavne elemente švajcarske taktike: zbijene pešačke mase naoružane bliskim oružjem, koje se uspešno nose sa oklopnom konjicom. Sada možemo preći na švajcarsko vojno uređenje mada će se još izgrađivati čitav vek.

Kao kod starih Germana, čiji su se običaji u Alpima najduže održali, vojna obaveza bila je opšta od 14, kasnije od 16 godina starosti. U doba Morgartena su svakako svi sposobni ljudi Švica stali pod oružje, bilo da su učestvovali u bici, bilo da su na granicama čuvali pravce. Svaki borac je od kuće poneo hrane za ono nekoliko dana. Za pohode na dužim pravcima takav masovni odziv nije bio upotrebljiv. Nisu svi mogli napustiti svoje redovne poslove, niti bi se velike mase mogle izdržavati u toku operacija. Kantonske vlasti su tada odlučivale koliko će ljudi krenuti, pa se opšti broj delio na opštine koje su poimenično određivale ko će ići. Neposlušnim obveznicima su negde uništavali kuće. Negde su obveznici određivani kockom. Najčešće je bilo više dobrovoljaca no što je bilo potrebno, primamljeni izgledima na plen. Opštine su se starale za hranu i za transportna sredstva.

Vojska Švajcarske konfederacije (Eidgenossenschaft) je bila skup kontingenata saveznih kantona, no ipak jedinstvena u osnovnim linijama. Bilo je razlika ukoliko su proizlazile iz različitih struktura gradskih i seoskih kantona. Gradski kantoni sastojali su se iz vladajućeg grada i seoskih opština. Poziv seoskih opština se nije dalje cepao na manje delove, čak je nekoliko manjih opština moglo formirati jednu jedinicu. Gradski poziv delio se na esnafe koji su se brinuli za sva pitanja oko formiranja, organizacije i snabdevanja svojih obveznika hranom i novcem. U ratnim pohodima gradovi su redovno učestvovali većim procentom obveznika od svojih podređenih seoskih opština. O obveznicima vođeni su spiskovi.

Gradski i seoski kantoni davali su gotovo isključivo pešake. U svakoj opštini bili su podeljeni na desetine od prosečno 10 ljudi. Desetine su bile jednoobrazno naoružane. Svaka je imala svog starešinu — kapetana, koji je bio podređen starešini opštine (esnafa). Svaka opština imala je i svoju zastavu

(steg). Disciplina je bila znatno bolja nego u feudalnim vojskama onog vremena, naročito u borbi. Švajcarska vojska je bila demokratska po postanku i karakteru, ali je bilo u njoj i aristokratskih elemenata, gradskih i seoskih, koji su našli svoje mesto u opštem okviru Konfederacije jer su ih na to upućivali njihovi osnovni ekonomski interesi.

Grad Ciriš je 1444 pozvao pod oružje 2770 ljudi, od kojih je 639 bilo iz samog grada, a 2131 sa sela. Među prvima bilo je 127 samostrelaca, 45 poslužilaca vatrenog oružja, 103 kopljanika i 364 helebardista. Među seljacima bio je 331 samostrelac, 16 poslužilaca vatrenog oružja, 546 kopljanika i 1238 helebardista⁶³. Oružje za blisku borbu je bilo dakle u velikoj prevazi, a odnos između kopalja i helebardi 1 : 2,7. Na drugim mestima je ovaj odnos bio još više u korist helebardi. Helebardi su bile glavno oružje Švajcaraca. Koplja su im vrlo dugačka. Njima i helebardama rukovalo se obema rukama što je isključivalo upotrebu štitova. Oklop i šlem su imali samo kopljanici. Oružje i opremu nabavljali su obveznici sami, prema svom imovnom stanju. Posebni organi obilazili su njihove kuće da se uvere da li imaju oružje i opremu prema svojim mogućnostima.

Švajcarski pešaci postrojavali su se za borbu u zbijene formacije sa istim brojem boraca po frontu i dubini. To daje pravougaone formacije (Gevierthaufe) veće dubine nego širine, jer su otstojanja između vrsta uvek veća nego rastojanja između redova. U osnovi to su starogermanski postroji koje su Rimljani nazvali klinovima. To su ujedno i borbeni postroji koji se najlakše formiraju iz marševskog poretka. Prve i zadnje vrste i krajnji redovi tih zbijenih tela bili su naoružani kopljima, a unutrašnji helebardama. Sada je jasnije zašto su koplja bila onako dugačka kao u starih Makedonaca. Trebalo je da ih što više vrsta i redova isture pred front. Ona su tako štrčala sa svih strana, pa su Švajcarci taj svoj borbeni poređak opravdano nazvali jež.

Švajcarski postroji mogli su primiti veliki broj ljudi. U njima 10 000 boraca — što je u ono vreme bilo vrlo mnogo, imaju samo 100 ljudi po frontu i 100 po dubini što prostorno iznosi 100 prema 150 ili najviše 200 m. To je prilično glomazno i neupravljivo. Ukoliko je takva formacija veća, utoliko se

⁶³ Rüstow W., Geschichte der Infanterie, str. 162.

teže razbija. Ipak nije preporučljivo staviti sve raspoložive snage u jednu gomilu. Neprijatelj će je lako paralizovati. Bolji se efekat postiže kombinacijom više takvih grupa ili skupina (Haufen) koje međusobno sadejstvuju. Kod Švajcaraca bilo ih je najčešće tri: prednja, glavna (Gewalthaufe) i zadnja skupina. Ali nisu postavljene jedna za drugom, niti u istoj visini po frontu, već stepenasto. Kod Morgartena bile su samo dve grupe, kod Laupena, izgleda, i treća koja se rasturila u uvodnoj borbi. Svaka jača posebna grupa formirala je svoju prethodnicu — *izgubljene momke (verlorene Knechte ili verlorener Hauf, enfants perdus)*.

U planinskim krajevima nema mogućnosti za razvoj širokih formacija kao što je bila antička falanga. Dublji postroji Švajcaraca su bili pogodniji za njihov teren. Ali su bili i zgodniji za odbranu od oklopnih konjanika, glavnih njihovih neprijatelja. U svojim četvrtastim strojevima, nešto zaobljenim na uglovima, oni su uspešno odbijali sve njihove napade. Pri tome su glavni teret nosili kopljanici. U napadu ili protivnapadu oni su takođe udarali prvi na čelu udarne mase, a kada je neprijatelj bio pokoleban ili odbačen, stupali su u akciju i helebardisti. Zbog toga ovi nisu imali ni oklopa ni šlema.

Strelci su dejstvovali pred frontom, na bokovima ili u pozadini. Kada su bili pritisnuti sklanjali su se u masu.

Zempaško pismo (Sempacher Brief)⁶⁴ na koje su se svih osam članova Saveza zakleli u Cirihi 1393, je čitava dva i po veka bilo osnova švajcarskog vojnog uređenja. Predviđalo je, pored ostalog, da sudbena vlast kantona važi i za savezne pohode, da se bekstvo kažnjava smrću i zaplenom imanja, a dozvoljavalo je pljačku tek po završenom boju, uz nadzor starešina da bi se plen mogao podeliti na ravne delove. U švajcarskoj taktici disciplina ima istaknuto mesto. Njihovi postroji ne bi mogli izdržati nalete najboljih oklopnih konjanika onog vremena, s kojima će se sudariti u Burgundskim ratovima, da nisu unosili u njih koheziju svoje društvene zajednice koja je pod okriljem domaćeg zakona vezivala čoveka s čovekom, selo sa selom, opštinu s opštinom. Švajcarski veliki postroji — raščlanjeni po kantonima, opštinama, esnafima i gradovima — mogli su izdržati najveći pritisak upravo zbog

⁶⁴ Po tekstu E. Frauenholza, *Das Heerwesen der Schweizer Eidgenossenschaft*, str. 121.

toga što čovek nije napuštao čoveka, selo — selo, opština — opštinu. I u napadu, kada se veliki stroj razbijao na sastavne delove, njihova društvena povezanost osiguravala je racionalni nastavak borbe.

Legenda priča da su Švajcarci pobeđivali nadmoćnije neprijatelje. U stvari, oni su uvek, u svima bitkama XIV i XV veka, bili brojno jači. Njihova snaga je bila baš u tome što su mogli da pokrenu u borbu neuporedivo veći procenat svoga ratobornog stanovništva nego ma ko u Evropi. To objašnjava kako je Švajcarski savez ubrzo posle Morgartena postao najveća vojna sila alpskih zemalja. Broj je izazivao samouverenost, a ova je potencirala njihove urođene ratničke osobine. Ali su se i lukavo starali da neprijatelju sugerišu uverenje o svojoj nepobedivosti i da ga zaplaše svojom svireposti. Tome cilju služila je i zabrana zarobljavanja.

2. BITKA KOD ZEMPAHA

(9 jul 1386)

Bitkom kod Morgartena nije se završio sukob Švajcaraca sa Habzburgovcima. Svesni svoje moći, Švajcarci su prešli u ofanzivu na njihove posede, otimajući i rušeći gradove, pustošeći zemlje. Leopold III je bio najzad prinuđen da prikupi svoje snage i da spasava ono što mu je ostalo, ako već ne bude mogao da povрати ono što je izgubio. Prikupio je feudalni poziv iz Tirola i Švapske i mnogo najamnika. Da bi stvorio potreban novac, založio je neke svoje gradove u Italiji. Ceni se da je prikupio u svemu 3 — 4 hiljade ljudi od kojih 1400 konjanika — boraca. Za Švajcarce izvori pominju od 1300 do 30 000 ljudi. Keler⁶⁵ smatra da ih je verovatno bilo 1500, a Delbrik⁶⁶ 6 do 8 hiljada.

Leopold je prikupio svoju vojsku kod Zurze, krenuo duž Zempaškog Jezera ka Zempahu i blokirao ovaj gradić. On nije mogao imati drugi strategijski cilj nego da izazove uređenu bitku na otvorenom polju, a to je najbrže mogao postići napadom na jedan protivnički grad. Izbor Zempaha je bio

⁶⁵ Die Entwicklung des Kriegswesens, II, str. 618.

⁶⁶ Geschichte der Kriegskunst, III, str. 591.

zgodan, jer bi blokada većeg grada, Ciriha ili Lucerna, angažovala mnogo više snaga koje bi nedostajale na bojištu.

Švajcarci su glavninu svojih snaga prikupili kod Ciriha. Kada su uočili Leopoldov pravac nadiranja, krenuli su mu u susret. To je Leopold morao znati u trenutku kada je blokirao Zempah, jer je istog dana (9 jula) krenuo glavninom u pravcu istoka neprijatelju u susret. Položaj kod Zempaha je bio nepovoljan za bitku. Tamo bi se Austrijanci našli leđima okrenuti jezeru. Da nije saznao za dolazak Švajcaraca, sačekao bi kod Zempaha razvoj događaja ili bi krenuo ka Lucernu, strategisko-geografskom centru Konfederacije, da izazove sukob.

Do sudara dođe oko podne neposredno iznad Zempaha. Švajcarci su se našli tog trenutka na zgodnom visu koji se teško mogao napasti na konju. Stoga, čim su ih spazili, Austrijanci su sjahali za borbu peške i jurnuli uzbrdo ne sačekavši da se prikupi cela njihova kolona. Napad je upočetku imao uspeha, Švajcarci su očito pokolebani. Zastava Lucerna je prestala da se vije. Možda je pala u ruke neprijatelja. Ali je to bila samo švajcarska prethodnica. U međuvremenu se prikupila glavnina i silovito udarila u bok Leopoldovim vitezovima, sručivši prethodno na njih čitavo brdo kamenja. Udarac je bio toliko jak da je rešio bitku. Vitezovi su odbačeni, a njihove oružonoše, koje su držale konje, pobegle su u panici. Panika je zahvatila i one delove koji još nisu stigli na bojište. Poginuo je Leopold i veliki broj vitezova.

Austriska pešadija nije učestvovala u bici. Prema Ciriškoj hronici⁶⁷ je tobože pre boja vraćena nazad da ne bi s vitezovima podelila slavu pobeđe. U ono doba je to bilo sasvim moguće. Ali je verovatnije da je jedan njen deo ostao prema Zempahu, a drugi nije bio ni stigao na bojište. U svakom slučaju su Švajcarci imali na bojištu sigurnu brojnu nadmoćnost.

3. BURGUNDSKI RATOVI

Burgundski ratovi su vrlo složen sukob u doba formiranja velikih centralističkih država u kome učestvuju Francuska, Burgundija, Engleska, Carstvo (Austrija) i niz manjih

⁶⁷ Köhler, II, str. 618, nap. b.

sila vazalnih i suverenih, ali je u osnovi bila težnja francuske krune da pokori svoje buntovne vazale među kojima su burgundske vojvode bile najmoćnije. Ipak glavne borbe se vode između Švajcaraca i Karla Smelog, moćnog burgundskog vojvode. Švajcarska konfederacija ušla je u ofanzivni rat protiv Burgundije na strani Carstva i Francuske, namamljena više francuskim zlatom nego iz nekih drugih interesa. Teritorijalnih ambicija imao je samo Bern jer bi eventualno osvojene teritorije na zapadu išle samo u njegovu korist. Ušli su u koaliciju kao sporedan činilac, ali kada su se Carstvo i Francuska povukli iz nje ostali su sami na poprištu. Tako se sudariše dve najjače vojničke sile tadanje Evrope suprotnog tipa: najorganizovaniji i najefikasniji konjanici i oklopnici (burgundske ordonans kompanije!) protiv najorganizovanije i najefikasnije pešadije. Biće to izvanredno značajan događaj čije će posledice otvoriti novu vojnoistorisku epohu u Evropi.

Do prvog sudara dođe kod Erikura (jz. od Belfora). Švajcarci, Alzašani i Austrijanci opseli su ovaj grad sa nekih 18 000 ljudi dok se burgundski vojvoda Karlo Smeli nalazio sa svojom glavninom na donjoj Rajni. Odvojio je ipak deo vojske i uputio je na jug — 10 000 konjanika i 8000 pešaka, preteruje bazelski gradski pisac Nikola Riš⁶⁸. Saveznici su tom odredu pošli u susret i proterali ga gotovo bez borbe 13 novembra 1474. U vojnoistoriskom pogledu sudar je bez značaja, ali su od interesa švajcarski savremeni izveštaji o gubicima. Kreću se između 600 i 3000 ubijenih Burgundana i od nule do 70 Švajcaraca. Bernska hronika ⁶⁹ navodi 1617 mrtvih, izbrojenih na bojištu. I u tom slučaju nemogućna je srazmera za kratkotrajnu borbu u kojoj pobeđeni nije bio doveden u izrazito nepovoljnu situaciju. Mučeno je i spaljeno živo 18 zarobljenika — lombardskih najamnika pod optužnom da su pljačkali crkve i vršili druge zločine. Tada su upravo Švajcarci doneli odluku da ubuduće neće zarobljavati neprijatelja.

Posle Erikura upali su Švajcari u Burgundiju i Vo (Vaud, Waadt) i nemilosrdno ih pljačkali godinu i po dana. Sudbina gradića Estavaje le Lak (Estavayer — le Lac, Stäffis) na Nešatelskom Jezeru, koji je imao smelosti da se brani, ilustruje svirepost švajcarskog ratovodstva. Pobili su gotovo celo

⁶⁸ H. Delbrück, Geschichte der Kriegskunst, III, str. 629.

⁶⁹ Diebold Schilling, Berner Chronik (oko 1480) po E. Frauenholzu, Das Herwesen der Schweizer... str. 88.

stanovništvo grada, muškarce koje su naknadno pronašli po skrovištima udavili su u jezeru, a posadu kule, koja je najkasnije zauzeta, bacili su živu u provaliju. Frajburžani su došli sa stotinu kola da odnesu sve sukno, glavni proizvod grada. Preostalim ženama i deci nije ostavljeno baš ništa. Čak je gradski savet Berna bio primoran da ukori starešine zbog takve nečovečne svireposti, što je učinio vrlo blago⁷⁰.

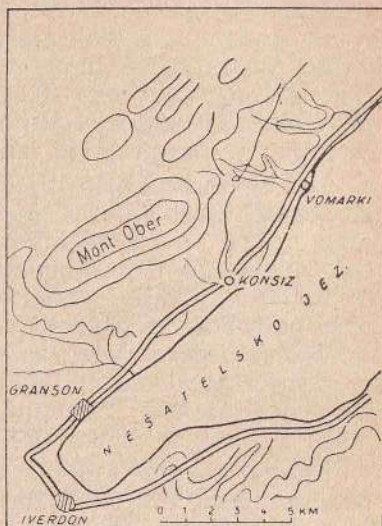
Najzad je stigao vojvoda Karlo kipteći osvetom protiv svojih surovih suseda. Prethodno se pomirio sa carem Fridrihom III (19 juna 1475), a nešto kasnije (13 septembra) i sa francuskim kraljem Lujem XI. Ipak nije naleteo direktno na njih preko prevoja Jure kuda je vodio najkraći operaciski pravac. Vo mu je poslužio kao operaciska osnovica a zatim je krenuo da od Bernjana preotme gradić Granson na južnom kraju Nešatelskog Jezera. Izbegavao je da direktnim napadom digne na oružje čitavu Konfederaciju. Nadao se da će dejstvom na periferiji, samo u interesnoj sferi Berna, lišiti ovaj grad pomoći ostalih sedam kantona koji nisu imali mnogo rezumevanja za bernsku ekspanziju.

Milanski ambasador Panigarola, koji se nalazio u burgundskom logoru, javio je svome gospodaru, Galeacu Sforci, da je Karlo imao kod Gransona 20 000 ljudi⁷¹. To je lično čuo od vojvode, ali ima mnogo razloga da se u to posumnja. Obično se prihvata Delbrikov proračun da nije imao više od 14 000 ljudi — 2 do 3 hiljade konjanika, 7 do 8 hiljada strelaca, a ostalo kopljanika. S tom snagom nije bilo teško zauzeti Granson. Švajcarski garnizon od 412 ljudi, koji se 23 februara 1476 predao na milost i nemilost, je pogubljen. Uskoro zatim naišli su Švajcarci. Ako se Karlo nadao da će imati posla samo sa Bernom onda se prevario. Došli su i ljudi iz istočnih kantona. Prema Karlu (Panigaroli) bilo ih je 10 000. To je približno tačno ako se računaju samo oni koji su uzeli učešća u bici. U svemu ih je bilo 19 000. Karlo je imao računa dakle da ih dočeka u svom utvrđenom logoru kod Gransona. No, verujući valjda da će svojom profesionalnom vojskom lako pobediti narodni poziv čiju snagu nije još bio osetio, krenuo im je u susret.

⁷⁰ H. Delbrück, III, str. 631.

⁷¹ F. Lot, L'art militaire... II, str. 119.

Bitka kod Gransona tučena je u susretu 2 marta 1476 nekoliko kilometara severno od Gransona, na južnom izlazu tesnaca između planina i jezera, kod Vomarkija (Vaumarcus). Obe su se strane angažovale sa nepotpunim snagama. Karlo se nekako našao u boljem položaju. Uspelo je da jednovremeno napadne svojom artiljerijom i svojom oklopnom konjicom — dva osnovna elementa njegove snage na koje je najviše računao. Artiljerija je tukla frontalno prednji pravougaoni stroj Švajcaraca kod nekih 8000 ljudi koji je bio pošao u napad, a Karlovi žandarmi napali su ga s bokova. Artiljerijska

Sk. 26.— Uz bitku kod Gransona

zrna su udarala u švajcarske redove ali pri svem tom žandarmi nisu uspeli da probiju zid kopalja koji se pred njih isprečio. Njihov napad je odbijen. U to je kod Burgundana nastala panika. Počela je možda već onda kada je Karlo naredio da se povuku one trupe koje su maskirale njegovu artiljeriju. Pozadnje jedinice objašnjavale su, valjda, povlačenje prednjih dejstvom neprijatelja. U svemu, sva je burgundska vojska pojurila nazad ostavivši svu artiljeriju u rukama neprijatelja. Obostrani gubici nisu bili veliki.

Švajcarci nisu gonili dalje od Gransona. Zadovoljili su se samo pljačkom burgundskog logora. Svoju pobjedu nisu iskoristili ni operativno ni strategijski, ma koliko da je to Bern zahtevao. Karlo je neuznemiravan reorganizovao svoju vojsku u Vou, oko Lozane. Bio je uveren da poraz nije prirodan rezultat odnosa snaga. U tom uverenju podržavala ga je i činjenica što Švajcarci nisu ni pokušali da iskoriste svoju pobjedu. Nije uočio nemoć svoje oklopne konjice protiv švajcarskih pešaka, niti (političke) razloge zbog kojih njegovi neprijatelji nisu iskoristili svoju pobjedu.

Devetog maja je Karlo održao reviju svojih trupa kod Lozane. Raspoložemo originalnim izveštajima milanskih am-

basadora Panigarole i Apijana, koje su idućeg dana uputili svome suverenu, a i drugim nekim svedočanstvima. Oni se znatno razlikuju — to su u osnovi samo procene. Možemo zaključiti da je bilo oko 10 000 pešaka što strelaca, što kopljanika i oko 1500 kopalja od po 4 čoveka (vitez, oružonoša i dva konjanika — strelca) što iznosi oko 6000 ljudi.

I ovog puta Karlo nije krenuo na Bern, već je 9 juna opseo grad Mora (Morat, Murten) na istoimenom jezeru. Bio je to krajnji zapadni bastion Bernjana, jer oni nisu obnovili svoj garnizon u Gransonu. Sa spoljne strane se Karlo osigurao palisadom koji je zbog konfiguracije zemljišta, a da bi dobio potrebnu preglednost, morao postaviti na plato koji je nadvišavao jezero. Vezu sa svojom osnovicom (Vo) osigurao je etapnim garnizonima. Pokušao je 12 juna da ovlada prelazima na Zani kod Laupena i Gimenena, koji su kontrolisali glavne prilaze sa istoka (Berna), ali je odbijen.

Švajcarci su bili dakle u mogućnosti da se prikupe neposredno na desnoj obali Zane, da neometano pređu reku kod Fribura i da izbiju do Ulmica na svega 5 do 6 km od Karlovog utvrđenja. Tu su se zadržali, u kraju koji je od burgundske konjice bio zaštićen močvarama, šikarom i plotovima seoskih imanja. Kada se svi skupiše bilo ih je 24 100 od kojih 23 000 pešaka i 1100 konjanika⁷². Ogromnu većinu činili su Švajcarci: Rene, vojvoda Lorenski doveo je nekoliko stotina konjanika, stigli su i neki austriski konjanici i neki kontingenti iz Alzasa. Začudo, vrhovni komandant bio je austriski vitez Vilhelm Herter. Švajcarci se valjda nisu mogli sporazumeti kome kantonu da pripadne ova čast.

Obavešten o prikupljanju neprijatelja, 21 juna postrojio je Karlo svoju vojsku u borbeni poredak na platou iznad logora (iz izveštaja Panigarole⁷³ ne vidi se jasno da li s ove ili s one strane palisade), a zatim sa nekoliko pratioca krenuo u izviđanje ka Ulmicu. Vratio se sa uverenjem da Švajcaraca ima malo, da su došli samo da ohrabre posadu Moraa koja se uporno branila, a njega da nateraju da digne opsadu. Nije verovao da će se upustiti u borbu. Karlo je rešio, stoga, da nastavi opsadu Moraa, a eventualan napad neprijatelja da dočeka u svome logoru. Ali ne verujući mnogo u tu mogućnost, on je

⁷² F. Lot, III, 123, po Rodtu (Kriege Karls des Kühnen), II, str. 267.

⁷³ Objavljen kod Frauenholza, str. 99.

svoju vojsku vratio u logor, a na palisadi prema Ulmicu ostavio je svega 2000 pešaka i 300 kopalja (konjanika).

Iste noći krenuli su Švajcarci prema Morau. Burgundani su to uočili na vreme, ali Karlo nije u to poverovao. Mislio je da hoće samo da ga nateraju da napusti opsadu. Tek u podne (22 juna 1476) je naredio da se trupe spreme za pokret. Tada je već bilo prekasno. Švajcarci su već bili krenuli u napad sa dvema zbijenim skupinama (kolonama), u svemu sa 8 — 12 hiljada ljudi. Napred su bili strelci, a između kolona kretalo se 400 konjanika tempom pešaka. Uprkos velikoj nadmoćnosti prvi švajcarski nalet nije uspeo. Iz izvora se ne vidi jasno da li je napad samo zastao pred burgundskom vatrom ili je odbijen na palisadi, da li su Švajcarci stali ili okrenuli leđa. U svakom slučaju to je bio trenutak za protivnapad, da je burgundska vojska bila prikupljena. Ali se ona tek spremala dole u logoru. Švajcarci su imali vremena da ponove napad, sada svom svojom snagom i sa potpunim uspehom. Prodrli su kroz palisadu i sručili se u burgundski logor. Zaprepašćeni i izbezumljeni Karlo nije ni pokušao da nastavi otpor. Pobegao je s konjicom, a pešadiju ostavio svojoj sudbini. Izgubio je sav svoj artiljerijski park, oko 200 oruđa, svu komoru, a u mrtvima 6 do 8 hiljada ljudi. Švajcarski gubici su bili mnogo manji. Panigarola navodi 3000 ali to izgleda mnogo.

Burgundski rat završio se pod zidinama Nansija. Na vest o Karlovom porazu kod Moraa, digao se Loren protiv Burgundana. Rene II, vojvoda Lorenski, preteo je Nansi 6 oktobra 1476. Gubitak Lorena odvojio je Karla od svojih belgiskih poseda. Ma koliko da je kipteo mržnjom prema Švajcarcima, morao je krenuti na sever i sa oko 10 000 ljudi opseo je Nansi 21 oktobra 1476. Rene ga nije sačekao već je otišao Švajcarcima da zatraži pomoć. U gradu je ostavio garnizon od svega 2000 ljudi, ali sa malo profijanta pa je ubrzo nastupila glad.

Posle dugih pregovora švajcarski gradovi su mu dopustili da može vrbovati najamnike na njihovoj teritoriji i pod njihovom kontrolom za sumu od 4 1/2 forinte mesečno na čoveka. Skupio je tako 7 do 8 hiljada Švajcaraca, kojima su se kasnije pridružili kontingenti iz Alzasa i Lorena, u svemu 12 do 14 hiljada⁷⁴, najviše 20 000 ljudi⁷⁵, i krenuo na Nansi.

⁷⁴ F. Lot, *L'art militaire* ... II, 127.

⁷⁵ H. Delbrück, III, 665.

Karlo Smeli nije hteo da napusti opsadu grada koji je bio pred padom. Ostavio je pred njim slabu osmatračku zavesu, a glavninu grupisao neposredno južno i postavio je u borbeni poredak iza potoka Žarvil (Jarville) koji je bio mestimično obrastao šipražnjem. Desno krilo je naslonio na šumu Sori (Saurupt), a levo na reku Mertu (Meurthe). Položaj nije imao otstupnice. Karlo je bio rešen da pobedi ili izgine. Polovina konjanika je sjahala da bi ojačala redove pešaka. Druga polovina postavljena je na krila. Artiljerija je došla pred front sa strelcima.

Bitka se odigrala 5 januara 1477 po snežnoj mećavi. Saveznici, među kojima prevladava uticaj Švajcaraca, podelili su svoje snage na tri skupine. Dok je poslednja (zaštitnica) demonstrirala pred frontom, ostale dve izvršile su obuhvat, glavnina (Gewalthaufen) kroz šumu, a prethodnica neposredno duž obale reke. Mećava je otežavala ali i prikrivala pokret napadača. Glavnina je udarila iznenadno u desni bok Burgundana. Hrabar protivnapad njihove konjice slomio se o kompaktnu njenu masu, koja je ubrzo razbila i burgundsku pešadiju. Artiljerija nije dejstvovala, jer nije stigla da obrne front. Poraz je bio potpun, a gubici vrlo veliki. Poginuo je i Karlo Smeli.

Poraz kod Nansija je kraj burgundske države. Švajcarci su je oborili u tri bitke i time znatno ubrzali proces ujedinjenja Francuske.

Švajcarci zahvaljuju svoje pobede mnogim slučajnim momentima, ali se ne može poreći da je zbijena pešadija naružana za blisku borbu u osnovi njihovih uspeha. Pešadija Švajcaraca obrazuje taktička tela koja mogu manevrovati, braniti se i napadati, jurišati na utvrđene položaje. Ona se uspešno nosi na otvorenom polju sa oklopnom konjicom. Tako su Švajcarci na kraju Srednjeg veka vaskrsli antičku tešku pešadiju u njenom najrazvijenijem obliku, kada je u epohi taktike kohorti bila koliko elastična toliko i čvrsta, i time otvorili novu epohu ratne veštine.

Flamanci su jednom pobedili francuske oklopnike, engleski strelci su to ponovili nekoliko puta, a Husiti su izašli nepobedjeni iz mnogobrojnih okršaja sa nemačkim vitezovima. To su bile značajne epizode ratne veštine, ali i specifične pojave koje nisu bile sposobne za dalji razvoj. Taktika Švajcaraca, naprotiv, je toliko univerzalna da se svuda može prime-

niti, a u isto vreme toliko osobena njima da će je u prvo vreme samo oni moći da primenjuju. Oni su toliko efikasni da se za njih otimaju. Pola veka posle bitke kod Nansija Švajcarci imaju monopol najamništva. Evropski monarsi uviđaju šta znači takva organizovana pešadija u njihovoj borbi protiv feudalaca, koju je razvoj privrednih snaga stavio na dnevni red. Tako Švajcarci odlaze masovno u tuđu službu kao najamnici za skup novac. Francuska 1479 uzima 6000 ljudi, 1479 traži ponovo 6000. Za švajcarske najamnike interesuju se i Carstvo i papa. Najčešće se javlja broj od 6000 kada sama Konfederacija nije bila u ratu, ali početkom 1522 Francuska dobija 16 000 ljudi!

Najamnika je u to vreme bilo svakojakih. Najčešće se oni angažuju individualno ili u manjim grupama. Švajcarci to čine kolektivno preko svojih (kantonalih) vlasti. Na taj način postižu bolje uslove. Oni unose u najamništvo nov kvalitet. U vojskama svojih poslodavaca oni zauzimaju privilegovan položaj, biraju svoje mesto u borbenom poretku, položaj, način i vreme akcije, nameću vojskovođi svoju volju i sputavaju ga u njegovim odlukama. Njihova nadmenost i samovolja, bezgranična gramzivost i tvrdičluk će osetno smanjivati njihovu efikasnost, a biće i uzrok osetnih poraza kada drugi narodi stvore pešadiju po njihovom uzoru.

V

TEORIJA U SREDNJEM VEKU

1. DO ČETRNAESTOG VEKA

Vizantiski pisci Srednjeg veka prikazani su u odeljcima posvećenim Vizantiji, jer se hronološki i idejno neposredno nastavljaju na antičku tradiciju. Na Zapadu, naprotiv, sva se naučna aktivnost naglo prekida da bi zatim počela mučno ispočetka, ali takođe na klasičnim temeljima.

Seviljskog biskupa Izidora (Izidorus Hispalensis, oko 570 — 636) moramo smatrati epigonom antike. Njegovo glavno delo u 20 knjiga *Originum seu Etymologiarum* je prava enciklopedija tadašnjeg znanja, uz rezervu da je u vojnom pogledu vrlo mršava. Osamnaesta knjiga, koja obrađuje ta pitanja (*De re militari et ludis veterem*), ukoliko se ne bavi

antičkim igrama, govori sumarno samo o nekim ratnim mašinama, o konjarstvu i jahanju. Ali peta knjiga (*De juris prudentia*) sadrži neke nove iskre, prve klice srednjovekovnog međunarodnog i vojnog prava (*jus gentium* i *jus militare*). Izidor je vrlo iscrpno odredio predmet međunarodnog prava. Njegove definicije su prešampavane i komentarisane sve do Novog veka.

Dva veka kasnije Raban Maur (Rabanus ili Hrabanus Maurus), nadbiskup od Majnca (oko 784 — 856), posvetio je franačkom caru Lotaru II (+ 869) svoj rad o duši uz koji se nalazi i dodatak o rimskoj ratnoj veštini. Do te čudne kombinacije dovela je valjda želja učenog prelata da u antičkoj literaturi potraži leka protiv pustošenja Normana koji su u to vreme zadavali toliko briga naslednicima Karla Velikog. On je, razume se, naišao na Vegecija i od njega uzeo uglavnom razmatranja o fizičkoj sposobnosti i o vežbama oružjem — ono što se u njegovo vreme moglo podražavati. Dodao je da je veština jahanja kod Franaka na visokom nivou. O rimskom egzerciru dao je samo jednu rečenicu — da su Rimljani čuvali svoje poretke, a u ratnoj vrevi pazili na svoje zastave. Uvideo je da ostalo nije bilo upotrebljivo u njegovo doba.

Sledeći pisac pojavljuje se puna četiri veka kasnije. Vincenc Boveški (Vincent de Beauvais, Vincentius Bellouacensis, oko 1190 — 1264) je takođe svešteno lice. Na potsticaj Luja IX izradio je enciklopediju glavnih naučnih oblasti (*Bibliotheca Mundi*) gde je dodirnuo i ratnu veštinu, isključivo po Vegeciju, bilo direktno bilo preko Izidora Seviljskog. Ni on nije dakle dao ništa novo, ni njega nije nadahnula stvarnost njegovog vremena. Zasluga je njegova i njegovih prethodnika jedino u tome, što su sačuvali teoriju ratne veštine i uopšte vojnim naukama njihovo mesto u sklopu naučnog saznanja. Egidije Rimski (Aegidius Romanus, Gilles de Rome, 1247 — 1316), sveštenik i kardinal, učenik Tome Akvinskog i učitelj Filipa Lepog dok je bio prestolonaslednik, je za potrebe svog pitomca napisao svoje čuveno delo u tri knjige *De regimine principum*. Prva knjiga sadrži filozofsko — moralna razmatranja; druga — osnove političkih i društvenih nauka; treća ima tri dela: prvi i drugi deo govore o ljudskim zajednicama, o gradovima i kraljevima i kako se njima vlada u miru, a treći deo kako se njima vlada u ratu.

Taj deo, koji čini osovinu čitavog rada, reprodukuje uglavnom Vegecija. Autor nije bio u stanju da ga podesi svome vremenu. Razilazi se sa Vegecijem samo u pitanju, koji su pogodniji za vojnu službu, seljaci ili plemići. Egidiije, suprotno Vegeciju, došao je do zaključka da su to plemići, jer živi u doba kada su vitezovi dominirali bojnim poljem. Nešto samostalnosti i savremenosti pokazuje Egidiije i u 12 njegovih tačaka koje utiču na bitku: broj boraca, izvežbanost, očeličenje, hrabrost, aktivnost, muškost i hrabrost duha, broj i kvalitet konja, kvalitet strelaca, količina hrane, dominirajuće bojište, sunce i vetar, naknadna pojačanja. Najoriginalniji je kada se bavi konkretnim stvarima kao što su opsadna sredstva. Treba zapaziti da je Egidiije razmatrao ratnu veštinu u produženju mirnodopske politike. Egidiijevo delo je u Srednjem veku uživalo veliki autoritet.

Na Vegecija se sasvim oslanja i taktički deo zakonika kralja Alfonsa Mudrog od 1260.

Krstaški ratovi našli su odmah svoje apologetičare. Sa Bernhardom od Klervoa (Clairvaux) počinje serija pisaca (Henrik od Seguzije iz kraja XIII veka, Bartol od Sasoferata i Đovani od Linjana iz XIV veka) koji ih opravdavaju, pravno, moralno i teološki. Toj grupi pripada i Baldi delji Ubaldi (1327 — 1400) koji je pokušao da definiše opravdane ratove.

Od, većeg je interesa jedna rasprava iz poslednje dekade XIII veka koja se pripisuje advokatu Petru od Boa (Pierre du Bois). Da bi se ratovi shvatili i uspešno završili, on preporučuje da se utvrđena mesta ignorišu, a da se neprijateljska zemlja sistematski pljačka i pustoši ne bi li se pobedilo bez borbe, samo glađu i bedom. A da bi se došlo do večnog mira, ovaj pisac preporučuje da se čitav svet podredi jednom narodu, najbolje Francuzima koji su prema njegovom mišljenju razumniji od drugih.

Oduševljeni pristalica krstaških ratova je i Marino Sanuto nazvan Torzelo (Torxellus). On je uzalud nastojao da papu i hrišćanske vladaoce pokrene u nov krstaški pohod. U tome cilju on je 1321 predao papi u Avinjonu svoj opsežan spis (Liber secretorum fidelium crucis super Terrae sanctae recuperatione et conservatione) u kome podrobno razmatra način kako će se to izvesti. U tome ide do detalja naoružanja i opreme. Kao vešt tehničar dobro objašnjava opsadne sprave.

Bacačke sprave su glavni predmet rada i Gvida da Videvana koji je pisao tridesetih godina XIV veka.

Provansalski opat Onore de Bonor (Bonnet) je po nalogu francuskog kralja Karla V oko 1380 napisao za prestolonaslednika delo *Stablo bitaka* (Arbre des batailles) koje nema mnogo veze sa bitkama. To je u osnovi vojnopravno delo koje obrađuje svakojake pojave i odnose, samo ne taktiku. Pisac smatra da ovaj svet ne može biti bez ratova (batailles), a da je veća vrlina napadati nego braniti se, ali to se ne izvodi iz nekog taktičkog ili psihološkog rezonovanja već iz Svetog pisma. Začudo, ovaj službenik crkve smatra da car (rimski car nemačke nacije) može voditi rat protiv crkve! Još čudnija je postavka ovog Francuza koji krajem XIV veka piše po nalogu francuskog kralja za francuskog prestolonaslednika, da je francuski kralj podanik (nemačkog) cara! Toliko je bio uveren u potrebu jedinstvene svetovne vlasti!

Teorija ratne veštine se dotle obrađuje samo na latinskom području, u Francuskoj i Italiji, nešto malo u Španiji. Sasvim pri kraju XIV veka javlja se i prvi rad na nemačkom području i na nemačkom jeziku — u Beču iz pera sveštenika Johana Zefnera koga je verovatno nadahnuo poraz Leopoldov kod Zempaha. To je naivna kompilacija raznih autora od I do VIII veka — teologa, filozofa, pesnika, prirodnjaka. Vojne pisce ovde zastupaju Vegecije i Izidor Seviljski. Razume se, iz zempaškog poraza nije Zefner izvukao nikakve zaključke. Ukazao je samo na potrebu izučavanja ratne veštine.

U vojnu književnost spadaju i organizacioni propisi od kojih su neki ranije pomenuti — *Kapitulacije* Karla Velikog, *Ratni zakon* koji je Fridrih I izdao u Breši 1158, *Zempaško pismo*, razni *najamnički ugovori* francuski, italijanski i nemački, *Zakonik* Alfonsa Mudrog (Leyes de las siete Partidas) i najzad *pravila viteških redova* čije su taktičke odredbe bile najbliže stvarnosti.

Ne treba mimoići ni vitešku literaturu koja ima vojnog značaja samo ukoliko se realno bavi turnirima. Ta se literatura javlja, prirodno, tek u XIII veku u doba razvijenog viteštva. Najznačajnije delo te vrste i tog vremena je knjiga Gastona de Foia (Foix) *Le livre nome lordre de Chevalerie, le livre des esthaz et de la chasse*. U vezi s tim je i heraldika. Autor najstarijeg dela te vrste, *Liber de insigniis et*

armis je Bartol da Sassoferrato (1314 — 1357). Najzad nešto i o hipološkoj literaturi. Do XII veka prepisivano je uglavnom ono što je o tome govorila *Enciklopedija* sastavljena po nalogu Konstantina Porfirogenita. Tek u XIII veku, oko 1230, na potsticaj Fridriha II napisao je njegov konjušar Đorđano Rufo (Jordanus Rufus) samostalni rad o konjarstvu pod nazivom *Hippiatria*. Literatura o fortifikaciji je sasvim oskudna. Po koje zrnce nalazi se u drugim spisima.

U ovom hiljadugodišnjem periodu pozniji su vekovi sve plodniji. Otkako je privreda počela da probija feudalne okvire, krenuo je napred i kulturni život, a s njim i vojna literatura — u trenutku kada se u Vizantiji sasvim ugasila. Ona se i ovde izvodi najviše iz antičke literature, najčešće nekritički. Samo mestimično ima neke veze sa stvarnošću, pre svega kada obrađuje konkretne predmete. Nije čudo, pisci su gotovo isključivo sveštenici. Vojnici nisu još bili naučili da se služe i perom.

2. PETNAESTI VEK

U XV veku se naglo povećava interes za književnost. Počinje vreme klasičnih studija čiji je prvi izražaj reprodukcija i prevod latinskih i grčkih dela. Pod tim uticajem, a i nizom novih otkrića, šire se i diferenciraju oblasti saznanja. Pronalazak štampe daje ovim tendencijama ogromnog maha.

Na vojnom polju je Vegecijeva *Epitoma rei militaris* ostalo vodeće klasično delo. Odavno je ovaj nejasan i nekritičan pisac postao pojam sve vojničke mudrosti. Ne računajući izvode, sačuvano je 150 njegovih prepisa nastalih između X i XV veka. Sada će se on prevoditi i štampati. Poznata su četiri engleska prevoda iz tog vremena, dolaze zatim nemački, francuski, italijanski. Vegecije se štampa među prvim knjigama, prvi put 1473 u Utrehtu, zatim u Ulmu (1475), Kelnu (1476), Parizu (1478), Rimu (1487). Vegecije dominira i u XVI veku, u XVII ga potiskuje Polibije, upravo njegova interpretacija rimskog vojnog uređenja, da bi ponovo oživeo u drugoj polovini XVIII. Uz Vegecija, ali u mnogo manjoj meri, pojavljuje se u XV veku i Frontinova *Strategemata*, Vitruvijeva *Arhitektura* i Elijanova *Taktika*. Cezarevi *Komentari* preštampavaju se i prevode na francuski i španski.

U originalnoj vojnoj literaturi koja je u ovom periodu obimnija od ukupnog zbiru prethodnog milenijuma, a usto i mnogo raznovrsnija, još uvek nema dovoljno misli da bi se moglo govoriti o teoriji ratne veštine, čak ni fragmentarno. Još uvek se ne može zapaziti veza između teorije i prakse, kao što je nije bilo mnogo ni u Starom veku. Ali, kao i u Starom veku, iskustvo se nesumnjivo prenosi drugim načinima, jer je u ratnoj veštini bilo očigledno napretka. Do čvrstih švajcarskih pravougaonih formacija, koje su potisle prevlast vitezova na bojištu, bio je dug put, pun prekida i skretanja, ali je najzad postigao cilj. Odatle se razvoj ratne veštine može lepo pratiti u praksi iako će teorija još dugo zaostajati.

Seriju radova iz ratne veštine otvara jedna žena, Kristine de Pizan, naučnica, spisateljica i pesnikinja. Uz mnoge druge radove, izdala je oko 1410 i *Knjigu o ratnim i viteškim podvizima* (*Livre des faits d'armes et de chevalerie*). Ona je u osnovi preradila Vegecija i Frontina, ali je pritom pokazala više uvidavnosti od svojih prethodnika. Uočila je da u njeno doba konjica igra veću ulogu. Oštro je razlikovala plemstvo od naroda: prvo treba da se vežba u svima viteškim veštinama, a drugi samo u bakačkom oružju. Nije uočila dakle tendenciju vremena koja je ukazivala na pešadiju sa bliskim oružjem.

Žan de Bej (Jean de Bueil) nije bio ni sveštenik ni pesnik, već ugledni ratnik, među prvima koji se laća pera. Njegov didaktički roman *Le Jouvencel* iz sredine XV veka potseća na Ksenofontovu Kiropediju. On nastoji da posluži vojničkom vaspitanju plemićke omladine. Nije bez osnova njegov zaključak da pešadija ne treba da napada, već da neprijatelja dočeka na mestu. U pokretu — kaže on, može je pocepiti svaki džbun. Nije se mogao koristiti iskustvom Švajcaraca, jer će oni lekciju o borbi pešadije dati svetu tek deceniju kasnije, kada budu sišli sa svojih brda da unište Karla Smelog. Od interesa je njegov savet vladaocu da jednu trećinu svojih izdataka nameni obaveštajnoj službi (*en espie*).

Jedan rukopis iz 1480 koji se pripisuje Filipu Zeleneku bavi se najviše borbenim porecima pešadije, konjice i većih tela. To je didaktički rad koji je autor namenio svome sinu. Ima dobrih saveta, ali njegovi komplikovani postroji kopljanika, strelaca, helebardista i pešaka naoružani kratkim oružjem (mač, toljaga) nisu mnogo uverljivi, niti su

mogli imati mnogo veze sa praksom. Treba zapaziti samo činjenicu da se već u to vreme literatura zainteresovala za problem postrojavanja na bojištu. Na zaključku nisu zaboravljeni ni medicinski propisi za marš i druge napore.

Iz tog vremena je i jedna didaktička poema u stihovima namenjena mladom caru Maksimilijanu I puna mudrih saveta koja danas deluju kao opšta mesta. Mnogo se dopala savremenimcima pa je štampana više puta.

Orso delji Orsini, vojvoda od Askolija i grof od Nole, autor *Rasprave o vladanju i upotrebi vojske* (*Trattato del governo e exercitio della militia*), značajan je po tome što daje sastav jedne italijanske vojske poslednje četvrti XV veka. Značajniji je od svog zemljaka Roberta Valturija (Valturius) koji se češće pominje zbog vanredno lepih rukopisa koji su sačuvani. Valturio se oslanja sasvim na antičke autore.

Seriju teoriskih radova, od kojih su ovde pomenuti samo glavni ili tipični pretstavnici, završava Filip vojvoda od Kleva. Svoj rad *O oblicima i načinu vođenja rata* (*Description de la forma et de la maniere de fondre le fait de la guerre*) posvetio je 1498 francuskom kralju Luju XII. Pisac je bio praktičan vojnik, ali nije pisao samo o onome što je video i doživeo već i o onome što je čitao i čuo. Govori o ratu na kopnu i moru sa mnogo razumevanja, ali u borbeni poredak upliće i pokretan kolski logor otprilike onako kako se u to vreme pogrešno pripisivalo Husitima.

Najveći broj radova bio je tehničke prirode. Konkretni predmeti su čoveku bliži od apstraktnih uopštavanja. Bilo je to i „vreme kada su se mnogi nadali da će otkriti sve mogućne tajne polugama i zavrtnjima. Kada se verovalo da će se otvoriti ulaz u oblast natprirodne moći ako pero u ključa bude što krecavije⁷⁶”. Otuda je iz prošlosti prenošeno sve što je bilo sačuvano, utoliko brižljivije ukoliko je bilo manje razumljivo. Stare tradicije i nova otkrića izmešani su sa astrološkim, mističnim i alhemiskim elementima u čudnu smesu fikcije i iskustva. Tu se nalaze srponosna kola, ploveće čizme, konji sa gorućim tovarom da bi uplašili neprijatelja, klinasti poreci pokretnih kolskih logora koji treba da prepolove neprijatelja, burad talka ili rastvorenog sapuna koja se ba-

⁷⁶ M. Jahns, *Geschichte der Kriegswissenschaften*, I, 248—249.

caju na neprijateljske brodove da bi se njihove posade zaslepile, odnosno da se palube učine klizavim⁷¹! Literarni izraz ovih radova bile su najviše ikonografije.

Glavni pretstavnik ove vrste književnosti iz XV veka je *Bellifortis* (*bello fortis*) Konrada Kajzera. To je ikonografija praćena objašnjenjima u stihu, ređe u prozi, na latinskom jeziku. Negde je pisac — kako sam kaže, izostavio objašnjenja da bi dešifrovanje crteža prepustio oštroumnosti čitaoca. Rukopis ima 10 glava: I se bavi srponosnim kolima i kolima blindiranim odozgo, za prilaženje tvrđavskim zidinama (*caput armatum*, *Katzwagen*); II sadrži uglavnom opsadne sprave; III bi se mogla nazvati hidrotehnikom ako pod tim imenom shvatimo svu tehniku u vezi s vodom — brodove, plivajuće mostove, vodovode, crpke, mlinove, aparate za plivanje i ronjenje tajanstvenih konstrukcija koje sa stvarnosti nisu mogli imati nikakve veze; IV je posvećena lestvicama i drugim spravama za savlađivanje gradskih zidina; V (*Ars ballistaria*) pored interesantnih detalja na samostrelima sadrži i nekoliko nerazumljivih crteža ogromnih mašina; VI obuhvata tvrđavsku vojnu, upravo neka nejasna ili naivna lukavstva, kao, naprimer, postavljanje bureta vina van gradskih zidina da bi se napadač napio posle čega bi ga seljaci premlatili batinama; VII se bavi svetlećim sredstvima natprirodnih osobina; VIII barutom, nešto malo i vatrenim oružjem; IX mirnodopskom upotrebom ognja; X hladnim oružjem, oruđem i opremom.

Ovde pripada i Leonardo da Vinči (1452 — 1519). On se bavio sličnim problemima ali na originalan i stvaralački način. U neprocenjivoj riznici njegove zaostavštine ima crteža svakovrsnih sprava — bacačkih, opsadnih, vatrenih — mostova, mina, zamki, fortifikaciskih objekata, slika o spravljanju baruta . . . , najzad i rasprava o balistici sa mnogo grešaka i nejasnoća, ali značajna kao prvi pokušaj te vrste.

Pojava najamnika i jačanje kraljevske vlasti u naslonu na osnažene gradove, izazvali su i raznovrsna pravila sa ciljem da se vojni poslovi sistematski uredi.

Najstariji rad te vrste — u isto vreme pravila službe i ratna služba, sastavio je 1413 u Češkoj Hajek od Hodečina po nalogu Vaclava IV, povodom pohoda protiv nekog

⁷¹ H. Delbrück, *Geschichte der Kriegskunst*, III, 678.

češkog magnata. Ova pravila⁷⁸, prožeta religioznim i asketskim duhom, nastoje pre svega da utvrde unutrašnji red, marševsku i logorsku disciplinu. Ima odredaba o opremi, a o taktici gotovo ništa. Na ova pravila naslanja se i ranije pomenuto pravilo Jana Žiške⁷⁹. Sredinom XV veka slična se pravila pojavljuju i u Nemačkoj po češkom uzoru. U Francuskoj pretstavnici ove vrste su ranije pomenuta naređenja o ustrojstvu (ordonans) kompanija Karla VII i Karla Lepog. U Italiji uredba Hektora III Manfredija, gospodara Faence, od 1492 pokazuje jasno da je vreme kondotijera bilo minulo. Vredan je pomena rad češkog viteza Vlčeka od Čenove od 1490 koji je on posvetio češkom i ugarskom kralju Vladislavu. Po sadržaju može se slobodno nazvati ratnom službom. On ima posebno u vidu borbu protiv Turaka, otuda toliki naglasak na laku konjicu koje u Češkoj jedva da je bilo u doba husitskih ratova. Duboke postroje preporučuje Vlček možda stoga da ne budu lako savladani prvim naletom Turaka, ali su i izraz vremena. U Vlčekom pravilu nisu zaboravljena ni kola: treba da ih ima 1000 na 20 000 ljudi. Vrlo je značajna podela na glavninu i na čarkaše (harkovniki) koji treba da otpočnu borbu. To je takođe diktirala potreba borbe protiv Turaka. Među radovima ove vrste Vlčekov ima valjda najviše veze sa praksom.

Najstarije delo o mačevanju pojavljuje se u prvoj polovini tog veka. Autor je Johan Lihtenaver. Za njim dolaze mnogi drugi. U toj vrsti literature zauzimaju posebno mesto onomatomska dela koja dovode ime borca i dan borbe u neku praznovernu (astrološku) vezu. Knjige o mačevanju obrađuju uglavnom borbu peške, a knjige o turnirima borbu na konju. Među poslednjim treba posebno pomenuti rukopis kralja Renea Anžujskog *Forme et maniere coment ung tournoy doist estre entrepris*, izrađen 1467 u Nizozemskoj, koji detaljno obrađuje turnirske običaje Francuske. Drugi sastavi obrađuju pojedine turnirske junake. Među njima se ističe car Maksimilijan I (1493 — 1519), nazvan "poslednji vitez". Upravo njemu posvećen je *Frajdal*, opis 64 turnira i 214 vrlo detaljnih slika koje daju potpuni pregled

⁷⁸ Neystarssj České zřizenj woyenské sepsané na rozkaz krále Wáclawa od pana Hágka Hodetjina, Prag, 1828, nemački: G. Anger, *Illustrierte Geschichte der k. u. k. Armee*, str. 112 — 117.

⁷⁹ Jan Durik (Husitské vojenství, Prag 1954) IV glava, smatra da su Hodeťinova pravila poznija, verovatno iz 1429 godine.

nad viteškim igrama krajem XV veka. Značajno je da ovo delo obrađuje i turnire peške što ranije nije bilo uobičajeno. Maksimilijan je bio shvatio smisao uspeha Švajcaraca protiv Karla Smelog.

Hipološka literatura obrađuje i dalje staru materiju.

Iz prve polovine XV veka nisu sačuvani nikakvi radovi o fortifikaciji, izuzev neke improvizovane instrukcije.

Fortifikacija počinje da se obrađuje u jednom nemačkom anonimnom rukopisu iz sredine XV veka. Tu se imaju prvenstveno u vidu utvrđeni zamkovi (gradovi). U njihovom uređenju raspoznaju se mnogi elementi koje je izazvalo vatreno oružje.

Svi arhitekti Italije tog vremena bili su u isto vreme i fortifikatori. I pisci o arhitekturi zahvatali su fortifikaciju. Među njima treba posebno navesti Leonarda da Vinčija i Frančeska di Đorđo Martinija (oko 1423 — oko 1506). Prvi nam je ostavio nekoliko crteža sa objašnjenjima, rasutih u njegovoj zaostavštini. Drugi je autor jedne rasprave o civilnoj i vojnoj arhitekturi koja baca mnogo svetlosti na fortifikaciju XV veka.

O tvrđavskoj vojni je najznačajnije delo pomenutog vojvode od Kleva.
